

2019/3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben

Transznacionális mobilitás

Szerepek változó uralmi helyzetekben

Déli szomszédaink és az I. világháború végének századik évfordulója

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradai Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

27. évf. (2019) 3. szám

MINERVA

- FRANÇOIS GRIN
A kulturális sokféleség áráról 5

DIVERZITÁS

- CSATA ZSOMBOR
Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben 28

TRANSZNACIONÁLIS MOBILITÁS (SZERKESZTETTE: DURST JUDIT)

- DURST JUDIT
Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és a transznacionalitás korlátai 79

- ÁRENDÁS ZSUZSANNA – KATONA NOÉMI – MESSING VERA
A transznacionális mobilitás hatásai a magyarországi családokra és gyerekekre: fókuszban a hazatérő gyerekek iskolai reintegrációjával kapcsolatos pedagógus-perspektívák 115

- KOVÁCS NÓRA
Transznacionális migráns vállalkozók gyermekgondozási stratégiái a gondozók tükrében: kínai gyerekek magyar otthonokban 149

- NEUMANN ESZTER
„Ha van egy kritikus tömeg”. Felsőoktatási célú mobilitás Magyarországról
Angliába 183
- PAPP Z. ATTILA – KOVÁCS ESZTER – KOVÁTS ANDRÁS
Az új magyar diaszpóra intézményesülése – Hétvégi magyar iskolák az
Egyesült Királyságban 209

PROFILKÉP

- KULCSÁR BEÁTA
Szerepek változó uralmi helyzetekben: Vaiszlovich Emil ábrázolása magyar
és román szövegekben 249

KITEKINTŐ

- SZILÁGYI IMRE
Déli szomszédaink és az I. világháború végének századik évfordulója, a
területi gyarapodás megünneplése 283

KRITIKA

- BARÁT BENCE
Magyar futball – magyar fátum?
(Borsi-Kálmán Béla: *Pseudo-fociesszék. Szélszövegek a futball, a politika és az
irodalom határvidékéről*. Budapest: L’Harmattan, 2018.) 306
- PINTZ KATALIN
Puskás Julianna hagyatéka – Hivatás és identitástudat az amerikai magyar
közösségek szolgálatában
(Puskás Julianna – Kovács Ábrahám: *Amerikai magyar református lelkészek életútja
adattári rendszerben 1891–2000*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 293 oldal) 315
- KOVÁCS ESZTER
Fiatalok politikához való viszonya a konszolidálódó demokráciában
(Sólyom Andrea: *Erdélyi fiatalok politikai kultúrájáról*. Beau Bassin: Globe Edit,
2018.) 320

FRANÇOIS GRIN*

A kulturális sokféleség áráról

Bevezető

A viták jó része arról, hogy miféle intézkedések alkalmasak megőrizni és elősegíteni az emberi nem sokféleségét – ami olyan egymást is gyakran átfedő attribútumokban ölt testet, mint a nyelv, a vallás, az etnicitás és a kultúra –, rendre akörül forog, hogy ezen intézkedések valójában mibe kerülnek. Ami azt illeti, tényleges költségeikről ma is csak elenyészően keveset tudni, még ha ez a véleményformálók zömét nem is tántorítja el attól, hogy magabiztosan állást foglaljanak, jobbára azt sulykolva, hogy a sokféleség fenntartása bizony drága multság.

Márpedig a sokféleség árának megítélése messzemenő következményekkel jár, többek között olyanokkal, amilyenek legutóbb a Francqui-díjasok idei konferenciáján is szóba kerültek; ha ugyanis e költségeket magasra taksáljuk, ez tovább gyöngítheti a sokféleség politikai legitimitációját, mely alapérték sokak szemében máris gyanúba keveredett, mint ami, úgymond, csökkentheti a polgárok hajlandóságát arra, hogy megadják a gazdasági szolidaritás rájuk eső árát.

Mindezekért elvi és gyakorlati szempontból nagyon is indokolt, hogy e költségekkel érdemben számot vessünk. Mint munkámban kimutatom, a hozzáférhető adatok rendre azt jelzik, hogy a sokféleség

---

* François Grin a Genfi Egyetem Fordító- és Tolmács-Intézetének (ETI) közgazdász professzora és a Genfi Oktató és Kutató Központ (SRED) aligazgatója. E-mail: francois.grin@eti.unige.ch vagy francois.grin@etat.ge.ch.

A szerző ezúton mond köszönetet Humphrey Tonkinnak a témához szorosan kapcsolódó érdemi adatközléséért. A jelen tanulmány szerzői jogdíj fizetése nélkül szabadon újraközölhető. Angol nyelvű eredeti szövege elsőként 2004-ben jelent meg. Grin, François: On the costs of cultural diversity. In: Philippe Van Parijs (ed.) *Linguistic Diversity and Economic Solidarity*. Brussels: De Boeck Université, 2004. 189-202.

fenntartásának költségei számottevően alacsonyabbak a közfelfogásban elterjedt mértéknél. Ez ugyan önmagában még nem igazolja, hogy a kulturális sokféleség fenntartása és elősegítése legitim közpolitikai célkitűzés lenne. Mindazáltal jelentősen növelheti az efféle álláspont hitelét, miközben rámutathat az ellenvélemény gyenge pontjaira is.

Dolgozatom három fő részből áll. Előbb a vizsgált kérdéskör kulcsfogalmait próbálom tisztázni: azt, hogy voltaképp mit értünk „gazdasági szolidaritáson”, és hogy ez miként függ össze a sokféleséggel. Mindezzel azt kívánom igazolni, hogy a sokféleség önmagában, közvetlenül nem fenyegeti a gazdasági szolidaritás érvényesülését, az inkább a köztehermegosztás további lehetőségét kínálja fel, aminek, elvi kérdés lévén, nincs köze a sokféleség tényleges árához.

A második részben rátérek a sokféleség fenntartásának gyakorlati intézkedéseire és azok tényleges költségvonzatára. Egy sor konkrét esettanulmány nyomán, melyek, ha többel olykor nem is, legalább durva becslésekkel szolgálnak, és azt fogom kimutatni, hogy ezek az intézkedések mindeddig aránylag csekély költséggel jártak.

Dolgozatom záró részében a költségekről az elosztás kérdéskörére térek át, azzal a feltevéssel, hogy a kulturális sokféleség fenntartásának elutasítása jelentős egyenlőtlenségekhez vezethet. Írásom végkövetkeztetése az, melyet még kiterjedt adatbázison végzendő alapos elemzés hivatott megerősíteni, hogy általános szabályként a forrásátelosztások, melyek az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség fenntartását szolgálják, nagyon is indokoltak. Tanulmányomat vitaalapnak szánom, ezért azt szándékosan kurtábbra fogtam a megszokottnál. Így például mellőztem a vonatkozó szakirodalom részletes áttekintését, ami nagyjából nyelvhasználati-ökonómiai munkákból áll. Az ez iránt érdeklődők kellő áttekintést találnak Vaillancourt¹ és Grin² releváns tanulmányaiban. Érzésem egy-egy szakkérdésről a maguk helyén további munkákra is hivatkozom majd.

---

¹ Vaillancourt, François (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985.

² Grin, François: Gestion “à la suisse” de la diversité linguistique: un succès menacé par l’économie? In: Guillorel, H. –Koubi, G. (dir.): *Langues et Droits*. Bruxelles: Bruylant, 1999a. 251–266.

2. A probléma feltárása: szolidaritás – de kik között?

A három kérdéskört, melyet a Francqui-díjasok 2003-as konferenciáján megvitattunk, kiindulásként az a feltevés vezette be, mely szerint az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség gyöngítheti az érintett társadalmak gazdasági szolidaritását. Ez az állítás kellőképp általános volt ahhoz, hogy egy sor lényegi kérdést fölvetve egymástól sokban eltérő értelmezéseket körvonalazzon arról, hogy a csoportok különbözősége mennyiben fenyegeti a gazdasági szolidaritást. Ami azt illeti, igen sok múlhat már azon is, hogy az érintett csoportokat, melyek között a szolidaritásnak érvényesülnie kellene, miként definiáljuk.

Az első lehetséges értelmezés szerint e csoportok leginkább társadalmi, gazdasági státuszuk alapján határozhatók meg. Ez egyúttal lehetővé teszi azt, hogy olyan jól bevált sztenderd mérési szempontokat alkalmazzunk, amilyen a háztartásonkénti jövedelem, az iskolai végzettség stb. Ez esetben tehát a „gazdasági szolidaritás” bizonyos anyagi források átcsoportosítását jelenti az alacsonyabb jövedelműek, a munkanélküliek és más hátrányos helyzetű rétegek javára.

Ugyanakkor nincs logikus kizáró oka annak sem, hogy egy-egy politikai közösségen belül a gazdasági szolidaritás általános irányelvként miért volna összeegyeztethetetlen az etnikailag vegyes összetételű társadalmak viszonyaival.³ Példaként vegyünk egy

---

³ Mindazt, ami itt következik, jobb híján olykor az „etnikai” gyűjtőszóval illetem mindazon csoportjellegű összeggéseként, ami a nyelvhasználatban, a vallásgyakorlásban vagy a kulturális örökség más elemeiben megnyilvánul; az „eticitás” döntően Fishman által javasolt meghatározását tekintve alapul. Mivel az etnicitás igen sokrétű jelenség, hatásáról általános érvényű kijelentéseket tenni föltöbb kockázatos. Valójában a legtöbb társadalmi vagy politikai nézet, amely egy-egy embercsoport másságát vagy „különbözőségét” érinti, többnyire csak egyetlen markáns jegyet emel ki – a leggyakrabban éppen a másnyelvűséget. Tanulmányom példái emélfogva főként a nyelvhasználati különbségek köréből kerültek ki. Az esetben, ha az általános értelemben vett etnicitás tárgyalásáról a nyelvhasználat specifikus jelenségeire térek át, minden esetben külön is jelzem majd e fogalmi distinkciót. L. Fishman, Joshua: *Language and ethnicity*. In: Giles, H. (ed.): *Language and Ethnicity in Intergroup Relations*. New York: Academic Press, 1977. 83–98.

országot két származási csoporttal, A-val és B-vel. Az ugyan könnyen lehet, hogy az A csoport gazdagjai kevésbé hajlandók a B csoport szegényeit adókedvezményekkel vagy különféle juttatásokkal támogatni, mint saját etnikai csoportjuk rászorulóit. Ám ez esetben nem a gazdasági szolidaritás, *mint olyan*, egy neméről, azaz a gazdagok által a szegényeknek juttatott többletforrásokról van szó, hiszen az A csoport gazdagjai *apriori nem* vetik el saját csoportjuk szegényeinek támogatását (ha így lenne, az csupán a burzsoázia és a munkásosztály hagyományos érdekonfliktusa volna). Mindez, úgy tűnik, inkább tükrözi az adott társadalom etnikai megosztottságát, mint a gazdagok azon restségét, hogy a rászorulókat iránt cselekvő szolidaritást tanúsítsanak. Csakhogy másfelől nem állíthatjuk azt sem, hogy ezúttal az etnikai megosztottság, *mint olyan*, lenne a döntő tényező, hiszen hipotetikus példánkban az A csoport gazdagjainak nem az ellen van kifogása, hogy a B csoport szegényei nem az ő etnikai közösségükhöz tartoznak, hanem pusztán az ellen, hogy A-ból B-be pénzügyi forrásátcsoportosítás történjék. Következésképpen csak az esetben indokolt arról beszélni, hogy az etnikai megosztottság veszélyezteti a társadalmi szolidaritás érvényesülését, ha mindkét törésvonal nagyobb részt egybeesik, azaz: a gazdagok inkább az A, a szegények inkább a B közösségbe tartoznak.

Iménti interpretációm némi hasonlóságot mutathat azon megfontolásokkal, melyek a Francqui-díjasok idei konferenciájának témaválasztása mögött húzódnak, nyilván nem véletlenül, hisz mindkettő a belgiumi helyzetre rezonál. Az elmúlt évtizedek belga belviszonyait ugyanis leginkább az jellemzi, hogy a tehetősebb Flandria közvéleményében mind nagyobb teret hódít az ellenkezés a Vallóniába irányuló segélyforrások ellen, mely tartomány máig [2003-as adat – a szerk. megj.] sem tért egészen magához a bányaipar mély válságából.⁴ Mindez mostanra olyan helyzetet teremtett, melyben az ország etnikai és makrogazdasági megosztottsága jórészt egybeesik. Logikailag azonban hibás következtetés volna a jelen viszonyokért az etnikai sokféleséget okolni, mint ami, úgymond, aláássa a gazdasági szolidaritás érvényesülését; ez esetben ugyanis

---

⁴ Deprez, Kas: Towards a Pan-European Language Policy for the European Union. What can we learn from our Flemish/Brussels/Belgian experience? In: De Bot, C. et alii (eds.): *Institutional Status and Use of National Languages in Europe* (Plurilingua XXIII). St Augustin (Germany): Asgard, 2001. 131–157.

inkább egyfajta átfedésnek, a problémák egymásra halmozódásának lehetünk a tanúi. Magam már csak azért is ragaszkodom e kényes distinkcióhoz, mivel úgy tűnik, a sokféleséget, mint olyat, nagyon is gyakran kárhozzatják a legkülönbébb társadalmi bajok okozójaként, holott azokat valójában sosem egymagában a sokféleség váltja ki. A nehézségeket inkább több tényező együttes hatása okozza, melyek közül a nyelvi megosztottság csak egy a lehetségesek közül.

Ezt a kérdéskört is érdemes lesz közelebbről megvizsgálni még, ahogy a svájci példát is ajánlom diskurzusunkba felvenni, már csak azért is, mivel a „svájci modell” sikerének titka javarészt épp a nem véletlenszerű választóvonalak (vagy mint gyakran idézik: „az egymást át- meg átszelő nyelvhatárok”) rendszerében rejlik,⁵ és persze azon történelmi tényben, hogy a kontinentális Európában Svájc volt az egyedüli ország, melyet nem sújtott „államcsőd” a mély válságokkal teli 20. század folyamán.⁶ Ennek kapcsán amúgy végre ideje lenne felhagynunk egy alapjaiban téves fogalom ismételtetésével, miszerint Svájc, úgymond, a különböző „nemzetiségek” hazája volna – hiszen az itt honos nyelvi csoportok valójában egyike sem tekintti magát nemzetnek vagy nemzetiségnek, mi több, az „államnemzet” címre sem tart igényt, amely, mint másutt, egyben meghatározná a hivatalos államnyelv és a kisebbségi nyelvek viszonyát is.⁷ A potenciális veszély, ami netán a még oly sikeres svájci modellt is kikezdheti, abban rejlik, hogy bizonyos mértékű véletlen egybeesés a nyelvi és a gazdasági megosztottság határai közt idővel akár itt is bekövetkezhet.⁸

Ám most nem ez a kérdés van soron, inkább egy lehetséges új értelmezésre szeretnék kitérni. Az idei Francqui-díjasok tanácskozásának egyik témajavaslatára éppen e vizsgált kérdéskör egyik fontos eleme volt: „a nyelvi sokféleség hathatós érvényesítésének költségei” munkacímmel. Ez a gazdasági szolidaritás és a

---

⁵ Schoch, Bruno: *Switzerland: A Model for Solving Nationality Conflicts?* PRIF Reports n° 54, Frankfurt, no date.

⁶ Liebich, André: Canadian, Eh? *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2002. Vol. 4, <http://www.ecmi.de>.

⁷ Grin, François: La Suisse comme non-multination. In: Seymour, M. (dir.): *États-nations, multinationales et organisations internationales*. Montréal: Liber, 2002. 265–281.

⁸ Grin, François: Gestion “à la suisse” de la diversité linguistique: un succès menacé par l’économie? In: Guillorel, H. –Koubi, G. (dir.): *Langues et Droits*. Bruxelles: Bruylant, 1999a. 251–266.

többynyelvűség fenntartásában érdekelt csoportok merőben új felfogása felé nyit utat. Ebben az esetben ugyanis az elemzéshez mindenek előtt az etnikai besorolás szerinti csoport- és a tagsági ismérvek meghatározása szükséges (lehetőleg valamely megbízható indikátor, például az anyanyelv alapján), a gazdasági szolidaritás pedig nem a klasszikus jóléti forrásátcsoportosítások révén érvényesül, hanem egy-egy csoport tagságának önkéntes vállalásaként, ahogy például A csoport kész önként támogatni azon intézkedéseket, amelyek B csoport nyelvének, kultúrájának fenntartásához szükségesek. Ilyenformán gazdasági szolidaritásról sem beszélhetünk többé a fogalom szűkebb, eredeti értelmében. Az elosztási kérdések viszont, melyeket e nem szokványos megközelítés felvet, nem kevésbé fontosak ez esetben is.⁹ Dolgozatom záró részében erről is szólok még.

Am most hadd térjek rá a költségek kérdéskörére – pontosabban: a nyelvi sokféleség védelme és fenntartása érdekében hozott intézkedések kiadásaira. (A rövidség kedvéért a továbbiakban „a nyelvpolitika költségei” formulát fogom használni.)

3. A költségek azonosítása és nagyságuk felbecslése

A nyelvpolitikáról folytatott bármely disputa előtt nagyon is helyénvaló Jonathan Pool intelmét idézni, aki egykoron ezt írta: „alighanem a nyelv az a témakör, melyet illetően az emberek, úgy tűnik, képesek a legmakacsabban ragaszkodni saját hiedelmeikhez.”¹⁰ Efféle hiedelem lehet az is, hogy a nyelvpolitikai intézkedések drágák, sőt, esetenként viselhetetlen anyagi terhekkel járnak. Feltűnő ugyanakkor, hogy e kijelentéseknek az esetek zömében semmilyen empirikus alapjuk nincs. Mindez persze bizonyos fokig az adatok hiányával is magyarázható, hiszen a nyelvpolitikai költségekről feltűnően kevés tanulmány jelent meg. Ezek viszont váltig azt mutatják ki, hogy a tényleges költségek jóval alacsonyabbak a közvélekedés által taksált mértéknél. Mielőtt azonban az eseti példák

---

⁹ Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice. Politics, Philosophy and Economics*, 2001. Vol. 1, No. 1, 59–74.

¹⁰ Pool, Jonathan: *A Tale of Two Tongues*. Unpublished manuscript. Centre for the Humanities, University of Washington, Seattle, 1991b. 7.

ismertetésére térnék ki, tisztáznunk kell két elvi jelentőségű kérdést. Először is: a költségeket (costs) nem szabad összekevernünk a kiadásokkal (expenditures). Ez utóbbi ugyanis a nyelvpolitika inputjaként az e célra fordítandó pénzeszközök közvetlen folyósítását jelenti, ezzel szemben a költségkimutatás mindazon támogatás outputja, avagy összesített számbavétele, melyet szorosan véve az adott nyelvpolitikai célokra fordítottak. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak többnyire már csak azért sem foglalják magukba a kiadások egészét, mivel főbb tételeik mindegyike az output, vagyis a hatás felől nézve egyúttal más célokat is szolgál. Az eseti adatgyűjtés és adatelemzés nehézségei folytán mindez szükségképp oda vezet, hogy a nyelvpolitikai költségek tényleges nagyságát megítélni gyakran igencsak bajos. Másrészt fontos az is, hogy gondosan számba vegyük az „ellentényeket” (the counterfactual). Ellentényen ezúttal nem azt értem, amit rendszerint a közpolitikáról értekező szerzők, azaz a vitatott tények tételes cáfolatát, hanem ami azok értékének reális összehasonlítási alapja lehet. Egyszerűbben szólva egy adott nyelvpolitika ellentényei azt foglalják magukba, hogy mi történt volna, ha annak gyakorlati intézkedéseit nem hagyják jóvá, és nem vezetik be. Márpedig ezek a tényadatok, melyek minden közpolitikai költségkimutatás elmaradhatatlan tételei, igencsak nagy jelentőséggel bírnak. Vegyük példának Baszkföld áttérését a kéttannyelvű oktatásra. Az autonóm baszk közösség, mint közismert, Spanyolországban csupán a fasizmus bukása után jöhetett létre. A baszk gyermekeket szüleik ma háromféle iskolatípusba írathatják be: az A-változat (spanyol nyelvű oktatás baszk tanórákkal), a B-változat (kétnyelvű oktatás, némely tantárgyakat baszk nyelven, másokat spanyolul tanítva, a két nyelv aránya iskolánként változó lehet) és végül a C-változat (baszk nyelvű oktatás spanyol tanórákkal) közül választhatnak.¹¹ Mármost helytelen lenne a baszk nyelvű oktatás költségét a C-változat esetében az összes kiadással azonosítani, a B-változatnál a kiadások felével, míg az A-változat kiadásainak mondjuk 10 százalékát venni a költségszámítás alapjául (abban az esetben, ha ilyen arányra tehető a baszk nyelvű tanórák száma). Ez nagyfokú költségűlbecsléshez vezetne, hisz a gyerekeknek

---

¹¹ A korábbi „ösmodell”, a kizárólag spanyol nyelvű oktatást – amely a baszk nyelv használatát még iskolai tantárgyként sem engedélyezte – fokról-fokra kivonták a gyakorlatból.

mindenképp iskolába kell járniuk, függetlenül attól, hogy az oktatási rendszerben mely nyelv(ek) használatos(ak). Így hát a tényleges nyelvpolitikai költségek becslésekor kizárólag azon kiadásokat kell számba vennünk, amelyek a változtatások előtti állapot kiadásain felül, azokhoz hozzáadódva többletként jelentkeznek. Megalapozott számítások azt jelzik, hogy a baszkföldi oktatási rendszer kétnyelvűvé tétele az egész régióban mindössze 4.75 százalék többletköltséggel járt; miként különös egybeesés az is, hogy Guatemalában az alternatív maya tannyelv bevezetésének – a baszkfölditől független költségbecslése – szintén 4-5 százalékra teszi a kétnyelvűsítés többletköltségeit. (Lásd alább az 1. táblázat adatait.) A nyelvpolitikai költségekről igen nehéz átfogó képet nyerni éppen a helyi viszonyok és az azokhoz igazodó intézkedések szerteágazó sokfélesége miatt. Talán hasznos lehet mégis a hozzáférhető eredményeket egy gyors mustraként közreadni. (1. táblázat)

Rövid áttekintésünk arról, hogy milyen költséggel jártak a kisebb nyelvek fennmaradását célzó nyelvvédő, nyelvfejlesztő intézkedések, azt sugallják, hogy e költségek korántsem nagyok. A sokfelől egybevágó eredmény tovább növeli annak hitelét, hogy amennyiben e költségeket valóban viselnünk kell nyelvi és kulturális közegünk sokféleségének fenntartásáért, azok jó célra fordított összegek, akárcsak azok a nélkülözhetetlen források, melyek környezeti értékeink megóvását célozzák, s ésszerű döntésként napjainkban a közvélemény széleskörű támogatását élvezik. Ma még azonban távol vagyunk attól, hogy a sokféleség fenntartásának költségeit illetően általános elveket és kezelésmódot dolgozzunk ki: ez a munka még most is javában folyik, amelynek elméleti része egy sor szakpolitikai programértékelőre és empirikus esettanulmányra támaszkodik, csak fokról-fokra építve magába egy távlati, rendszerszintű modell lehetséges elemeit (Grin, 2003b).¹²Mindez két további kérdéscsoportot is felvet. Az első az elosztás mikéntjét érinti, s azon belül is a limitált források elosztását, majd ezzel összefüggésben: ismét csak az e célra fordított költségek hatékonyságát. A kezelendő probléma röviden úgy jellemezhető, hogy miként dönthető el, vagy hozható egyensúlyba a költségek és hasznok aránya, azaz milyen

---

¹² Grin, François: Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 2003b. Vol. 4, No. 1, 1–66.

mértékű diverzitás válnék leginkább egy társadalom javára. E megközelítés ismeretelméleti és ideológiai összefüggéseit – beleértve azon ellentmondások sorát, melyek hozzájuk társulnak – másutt már tárgyaltam, így azokra bővebben ezúttal nem térnék ki. Elég itt csupán azt kiemelni, hogy a szakpolitikai dilemmák igencsak hasonlóak azokhoz, melyeket a környezetvédő programok hatásvizsgálatai felvetnek. Kiváltképpen a nem piaci hatások (a költségek és hasznok) gondos azonosítása és folyamatos mérése kíván jelentős erőfeszítést, továbbá a járulékos, menet közben adódó elvi és technikai nehézségek megoldása.

A szakpolitikai döntések szilárd alapját csakis a józan költség-haszon számítások biztosíthatják, legalábbis olyan méretű adatbázisra építve, amely a program hatékony működtetéséhez elengedhetetlen. Technikai szempontból ezek használhatósága azonban mindaddig csakis erősen korlátozott lehet, amíg egymással szögesen ellentétes szakpolitikai célkitűzésekkel kísérleteznek. Ugyanakkor nagy hasznukat vehetjük hasonló célú más programok gyakorlati alternatíváinak értékelésében és kiválasztásában. Valójában azt mondhatni, ezek nélkülözhetetlen adalékul szolgálnak minden kellőképp informatív és demokratikus vitához. Egy közelmúltbeli áttekintés, amely a rendszerváltó országokban a nyelvpolitika és a nyelvhasználati szakpolitika kölcsönhatását vizsgálta,¹³ mindenesetre azt mutatta ki, hogy esetenként másfajta – az egyszerűség kedvéért „politikainak” nevezhető – megfontolásoknak olykor az előbb említettekénél is nagyobb szerepe lehet a tényleges szakpolitikai intézkedések kiválasztásában. Magyarán az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleséget elősegítő szakpolitikai intézkedésekre leginkább akkor kerülhet sor, ha a hatalmon lévő politikusok úgy döntenek, hogy azok nem annyira *szakpolitikai*, mint inkább országos, azaz *nagypolitikai* szempontból jogos követelések. Ez a „jogosság” pedig a legitimitás és a „jogok” fogalmaihoz kötődik, melyek maguk is az érintett ország ideologikusan formált múltszemléletében gyökereznek. Ugyanakkor az efféle intézkedéseket a hatalmon lévők rendre elvetik, ha azok elsődleges kedvezményezettjei – többnyire a

---

¹³ Kymlicka, Will – Grin, François: Assessing the politics of diversity in transition countries. In: Daftary, F. – Grin, F. (eds.): *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Series on Ethnopolitics and Minority Issues. Budapest: LGI Books, 2003. 5–27.

kisebbségek – megítélésük szerint nem elég erősek ahhoz, hogy saját nyelvük és kultúrájuk önértékének elismertetését kiharcolják.

Dolgozatom záró részében, a *forráskihelyezés* és *forráselosztás* témái után végül a másik kérdéscsoportot tekintem át, azaz mindazt, ami kimondottan a legitimitás és a jogok témaköréhez kapcsolható. Egész konkrétan azt a kérdést vetem fel, hogy a sokféleség költségviselésének elutasítása vajon vonhat-e súlyos elosztási következményeket maga után, olyan válsághelyzetek kialakulásának teret engedve, melyek az egyenlőséggel szöges ellentétben állnak. Abban az esetben ugyanis, ha ez előadódhat, nyilván helyesebb a sokféleséget fenntartó intézkedések hathatós bevezetése és finanszírozása.

1. táblázat: A nyelvpolitikai költségek áttekintése
(Ahol átszámításuk lehetséges volt, az adatokat euróban és eurócentben közlöm.)

A nyelvpolitikai projekt	Jellege, célja	A költségkutatás eredményei	Források, tanulmányok
A Francia Nyelv Chartája («Bill 101»), Québec, Kanada, 1977	Intézkedési csomag Québec tartomány legnagyobb nyelve, a francia használatának elősegítésére	A Charta rendelkezéseinek becslült összköltsége a tartományi GDP mintegy 0,28–0,48 százalékára tehető.	Vaillancourt, 1987.
A Francia Nyelv Chartája (« Bill 101 »), Québec, Kanada, 1977	Az 50 fősnél nagyobb cégek hivatali munkanyelvének kötelező „franciásítása” (az angol vagy más nyelvek használata mellett)	Éves költségei céges alkalmazottanként 85 és 115 kanadai dollár (57 és 77 euró) között váltakoztak az 1984-es árfolyamszinten. A bevezető időszak aránylag nagyobb kiadásai, mint várható volt, egyre kisebbek.	Vaillancourt (1996) a Chartáról több tanulmány kutatási eredményeit ismerteti Vaillancourt, 1996.
Kanadai kétnyelvűség	A kanadai szövetségi kormány kétnyelvűséget támogató, átfogó programja	A kétnyelvű szolgáltatások részesedése a teljes szövetségi költségvetésből: 0,03 százalék. A hivatali nyelvhasználat összköltsége ezzel szemben a teljes szövetségi kiadások 0,44 százalékát teszi ki.	Heritage Canada, 1991.
Kétnyelvű útjelző táblák bevezetése Walesben	A walesi útjelző táblák kétnyelvű feliratozása	A kétnyelvű útjelző és biztonsági táblák kihelyezésének éves költsége lakónként mintegy 22 penny (33 eurócent).	Grin and Vaillancourt, 1999.

A nyelvpolitikai projekt	Jellege, célja	A költségkutatás eredményei	Források, tanulmányok
Sianel Pedwar Cymru (S4C)	Velszi nyelvű televíziós programok indítása	A velszi nyelvű televíziós adások (walesi programok, velszi anyanyelvű közönség számára) nézőnként, óránként kb. 50 eurócentbe kerülnek.	Uo.
Baszk nyelvű középfokú oktatás	Az A, B és D csatornák felhasználása a baszk nyelvű oktatási rendszerben	A program tanulónként évi 4 százalék többletköltséggel jár régió szerte	
A maya ősnyelv védelme Guatemalában	A maya nyelvű oktatás bevezetése	A program tanulónként évi 4-5 százalék többletköltséggel jár régió szerte	Patrinos – Velez, 1996.
Euroschool	Különböző kisebbségi nyelvközösségekhez tartozó gyermekek közös táborozása	Összköltség: 600 euró gyermekenként	Grin, Moring <i>et al.</i> (2002)
Naionrai	Ír nyelvű iskolaelőkészítő hálózat kiépítése	Átlagköltség (beleértve a szülők részvételét): évi 400 euró gyermekenként	Uo.
Yleisradio	Svéd rádióadás Finnországban	Átlagköltség hallgatónként, óránként: 10-15 eurócent	Uo.
Raidió na Gaeltachta	Ír nyelvű rádióadás	Átlagköltség hallgatónként, óránként: 20 eurócent	Uo.
Mentrau Iaith	Egyesületi hálózat kiépítése a walesi nyelv használatának támogatására a helyi közéletben	Átlagköltség (a Welsh Language Board 2000/1. havi támogatásából fedezve): 2 euró lakosonként a walesi anyanyelvű körzetekben, ahol a Mentrau Iaith szervezet megalakult.	Uo.

A nyelvpolitikai projekt	Jellege, célja	A költségkutatás eredményei	Források, tanulmányok
Euskal Telebista	A spanyolországi baszk nyelvű televíziós adás foghatóvá tétele Baszkföld francia felén	Átlagköltség: az antenna + az átjátszó felállítása és üzemeltetése: nézőnként, naponta 2,5 eurócent	Uo.
Az Európai Unió belső kommunikációja	Az Unió 11 hivatalos nyelvén folyamatosan fenntartva	Átlagköltség: a fordítás, tolmácsolás éves díja lakosonként 1,82 euró; az EU éves költségvetésének 0,8 százalékát költi e célokra	Grin (2001) továbbá a szerző jelen dolgozatának releváns becslésadatai
	Ugyanez az Unió 25 tagállamának hivatalos nyelvén*	Átlagköltség: a fordítás, tolmácsolás éves díja lakosonként 5,24 euró**	

* Észtország, a Cseh Köztársaság, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Málta, Szlovákia és Szlovénia hivatalos nyelvét egyúttal az EU munkanyelvévé nyilvánítva. Cyprus – görög-török kétnyelvűsége miatt – ezt a „munkanyelv” státuszt nem kapta meg.

** Összes fordítási célirány: $[(20 \times 19) - (11 \times 10)] = 270$; átlagköltség fordítási irányonként: 6.24 €; összesített többletköltség: 1.684,8 millió € ; összes EU fordítási költség: $(685,9 + 1.684,8) = 2.370,7$ €; az Unió bővítés utáni összlakossága: $377 + 75 = 452$ millió; egy főre eső költséghányada: 5,24 €. Megj.: Az Európai Bizottság ennél szembetűnően alacsonyabb költségadatokat közöl honlapján. (Lásd: <http://europa.eu.int/eur-lex/pri/en/oj/dat/2002/ce309/ce30920021212en00010001.pdf>)

4. Sokféleség és igazságosság¹⁴

A sokféleség és igazságosság viszonyának feltárásához az egyik lehetséges út, ha mindkét fogalmi tartományt jogi szemszögből vesszük górcső alá. Csakhogy a releváns irodalom jó része, amely jogi alapról közelít e két kérdéskörhöz – akár formális jogi érvekkel, akár a „nyelvhasználati emberi jogok” mozgalmi célkitűzését felkarolva – , eleve adottnak veszi a jogok egy bizonyos körének legitimitását, ekként egy sor lényegi kérdés megvitatását eleve kizárva a diskurzus köréből.

Az efféle kérdések felvetése a normatív politikaelmélet újabb irányára jellemző, amely mára a kulturális sokféleséggel összefüggésben is igen jelentős tudományos eredményeket halmozott fel.¹⁵ Dolgozatunk szempontjából azonban elegendő lesz talán az is, ha a kulturális sokféleséghez kötődő jogok legitimitását azzal az egy érveléssel támasztjuk alá, melyet többek közt Stephen May hangoztat: a többség nyelvi és kulturális lehetőségek körében *a priori* nem élvezhet nagyobb jogot a kisebbségnél.¹⁶ Mert hiszen Cardiffban walesi anyanyelvűnek születni, Aucklandben maoriul beszélni, Cortéban korzikai nyelven szólni, vagy Diyarbakırban bárkinek kurd anyanyelvét használni (az angol, a francia vagy a török többségi nyelvek helyett) nem holmi fogyatékoság, amiért egy életen át önanonosságukat és kulturális örökségüket megtagadva vezekelniük kell a kisebbségi nyelvhasználóknak. Ebből következően maga a

---

¹⁴ Ebben a részben azzal az előfeltevéssel élek, hogy az igazságosság elvét az eltérő társadalmi csoportok egyaránt oszthatják (azaz a Rawls-féle „átfedő konszenzus” nagyon is működhet). Ez a konszenzus egyúttal kiterjed mindarra, ami alapján e társadalmi csoportok az igazságosságot megítélik – azaz a személyi és szabadságjogok, az egyenlő esélyek és a hatalom, a jövedelmek és a vagyon felfogására, továbbá az emberi méltóság és önbecsülés társadalmi alapjára. L. Rawls, John: *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1971. Mindazáltal magam is úgy vélem, hogy az efféle egyetértés nem holmi adott vagy előre eldöntött dolog, és azt, hogy tényleg létezik-e, esetről-esetre alapos vizsgálat alá kell vetnünk. L. Van Parijs, Philippe: *Qu'est-ce qu'une société juste? Introduction à la pratique de la philosophie politique*. Paris: Seuil, 1991.

¹⁵ Wiewiorka, Michel, – Ohana, Jocelyne (eds.): *La différence culturelle. Une reformulation des débats*. Paris: Balland, 2001.

¹⁶ May, Stephen: *Language and Minority Rights. Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow (UK): Longman (Pearson), 2001.

különleges jogok (special rights) kifejezés is, mellyel számos kommentátor a kisebbségi jogok körét illeti, logikailag eleve sántít, sőt eredendően téves. Hiszen mi volna 'különleges' azon feltételekben, melyeknek egyetlen célja az egyenlő jogalap biztosítása valamennyiünk számára?

Ezen a ponton hadd jegyezzem meg, hogy az igazságosságot nem elég pusztán az eltérő csoportok tagjai számára egyenlő vagy jogos hozzáférésként definiálni bizonyos – vagy szorosan véve: egyazon – lehetőségek köréhez. Mindezt egy társadalom kétnyelvű tagjainak nyelvhasználata és státusza világhatja meg a legélesebben. Az gyakran igaz ugyan, hogy *ceteris paribus* a kétnyelvűek több lehetőséggel rendelkeznek a csak egy nyelvet beszélőkkel szemben, kiváltképp akkor, ha az első nyelv használatát hátrányos megkülönböztetés nem korlátozza. Ez még abban az esetben is igaz lehet, ha a kétnyelvűek születésüktől egy kisebbségi nyelvet beszélő (mondjuk: *X*) közösséghez tartoznak. Mi több, még akkor is, ha a kétnyelvűek, akik valamely kisebbségi anyanyelvi közösséghez tartoznak, arra kényszerülnek, hogy a többségi nyelvet (*Y*) elsajátítsák. Némelyek talán hajlamosak ezt egyenesen a kétnyelvűek „helyzeti előnyeként” értelmezni, ami ebből következően eleve felmenti az államat minden kötelezettsége alól a kisebbségi nyelvhasználókkal szemben – azaz, hogy bármilyen érdemi lépést tegyen a kulturális sokféleség e fontos eleme, tehát a kisebbségi nyelv megóvása és fejlesztése érdekében.

Csakhogy ezért az „előnyért” rendszerint drága árat kell fizetni, a viselt költségek pénzügyi és jelképes értelmében egyaránt; hisz egy adott nyelv uralma jelentős terheket ró a más anyanyelvűek körére, amiért, mindent egybevéve, a megnyíló új lehetőségek korántsem kínálnak nekik mindig kellő kárpótlást. Gazdasági vagy jóléti szempontból nézve összességében tehát az eredményt csak csekély mértékben befolyásolja a jóléti vagy az esélyegyenlőségi hátrányok aránya, bár a gyakorlatban minden eset más és más.

Am e kérdéskört korántsem csak többségi-kisebbségi nézőpontból érdemes vizsgálnunk. Először is, a többnyelvűségnek vannak olyan esetei, amikor a nyelvi közösségek méreteit illetően alig van számottevő különbség, miként azt Belgium esete is jól példázza. Másodsor, ez az előszeretettel „kisebbségiként” címkézett probléma éppen annyira „többségi” is, hiszen maga a tény, hogy a helyzet „problematikus”, azaz kezelendő, nem pusztán a kisebbségvédelem

megfontolásait tükrözi, hanem értelemszerűen a többségi elvárások külső kényszereit is. És itt futólag hadd jegyezzem meg: mindez, egy újabb nézőpontból, ismét csak a „sokféleség” logikailag igencsak kétes ama felfogásával szembesít bennünket, mely szerint az nem egyéb nyúgnél és többlettehernél, amit az izgága kisebbség kényszerít rá a többségre. Harmadszor, effajta egyenlőtlenségeket a nyelvi és kulturális dominancia más esetei is előidéznek, így például, ha egy adott nyelv regionális vagy világméretű *lingua franca*-ként előjogaiban más nyelvek fölé emelkedik.

Vegyük hát közelebről szemügyre az egyenlőtlenségek mindazon eseteit, melyeket egy domináns vagy többségi nyelv kényszeríthet a többi nyelvre. Az egyenlőtlenségek forrása és nagyságrendje minden esetben a nyelvi dominancia adott közegétől függ. Ezek hatását vizsgálva nagy általánosságban öt típus különíthető el; ismertetésük az alábbi listán pedig nélkülöz minden értékelő vagy rangsorrendet:

- „a piaci előjogok” hatása: a domináns nyelv anyanyelvi beszélői kvázi-monopolhelyzetet élveznek a *domináns nyelvre* fordításban és tolmácsolásban, továbbá jelentős előnyt a második nyelv oktatóiként és a szövegszerkesztő munkák piacán – vagyis bárhol, ahol a feladat anyanyelvi szintű tudást követel meg;

- „a kommunikációs takarékoság” hatása: a domináns nyelv anyanyelvi beszélői megspórolják az erőfeszítést, hogy a más nyelven beszélők üzeneteit saját nyelvükre lefordítsák, mivel főként ez utóbbiakra hárul a feladat, hogy közlendőiket a domináns nyelven továbbítsák, miközben a domináns nyelv anyanyelvi használóinak mondandójukat más nyelvekre nem kell lefordítaniuk;

- „a nyelvtanulási takarékoság” hatása: a domináns nyelv anyanyelvi beszélőinek nem kell időt és fáradságot fordítaniuk arra, hogy más nyelveket tanuljanak, ami jelentős mértékű megtakarítás számukra. Noha számos ország igen nagy összegeket fordít az idegen nyelvek oktatására, melynek egy főre eső átlaga csupán az egyetemi évek alatt 1.500-2.000 órára tehető (a tanórákat és a szorgalmi időt, így a házi feladatkészítést is beszámítva), mindez azonban csak szerény eredményt hozhat, mivel összességében átlagosan legalább 12.000 órányi tanulásra (nyelvórák + szorgalmi idő) van szükség ahhoz, hogy egy olyan

idegen nyelvet, mint az angol, valaki közel anyanyelvi – habár még korántsem tökéletes – szinten elsajátítson;¹⁷

- „az alternatív humán tőkebefektetés” hatása: azok az összegek, melyeket az idegen nyelvű beszerzések elmaradásával a domináns nyelvű államok megspóroltak, egyéb humán tőkebefektetésekre csoportosíthatók át, melyek ily módon az élet más területein is tovább növelhetik a domináns nyelv anyanyelvi használonak helyzeti előnyét;

- „legitimitás és retorikai hatás”: a domináns nyelv anyanyelvi beszélői általában előnyt élveznek a más anyanyelvűekkel folytatott tárgyalásokon és az érvelés során is, mivel ezek rendre az ő anyanyelvükön folynak.

A fenti hatások járulékos költségeiről ez idő tájt pontos számításokkal nem rendelkezünk. Mindössze néhány becslésadat és előkalkuláció áll rendelkezésünkre, de már ezek is azt sugallják, hogy az imént felsorolt hatásoknak igen jelentős költségvonzata van. E dolgozat limitált keretei közt hadd emeljek ki csak egyetlen példát: „a nyelvtanulási takarékoság” hatását, méghozzá azt nem is a két- vagy többnyelvű országok körében vizsgálva, ahol az „államnemzet” nyelve domináns helyzetben van (véltetően azért, mert ez az egyetlen hivatalos államnyelv), hanem az angol nyelv, mint *lingua franca* hatását mérlegelve. *Mutatis mutandis* hasonló érveléssel lehet felbecsülni minden más nyelvi dominancia költséghatását.

A költségek svájci becslésadataiból kiindulva (ahol az oktatási rendszer legalább két idegen nyelv elsajátítására kínál lehetőséget különféle oktatási formák curriculumában, átlag 5–9 éven át) mindenestre megalapozottan lehet arra következtetni, hogy csupán *egyetlen* idegen nyelv oktatása (ellentétben a semmilyen vagy az egynél több nyelvvel) az egy főre jutó teljes oktatási célú ráfordítások 5–10 százalékát teszi ki.¹⁸ Vegyük csak ennek feltételezett középértékét, ami, mondjuk, 7,5 százalék, és rögzítsük átlag 7 évben az idegen nyelv tanulásával töltött időszakot a különböző svájci oktatási intézményekben. Mindezt egybevetve az OECD és az Egyesült Államok oktatási kormányzatának online adatközléseivel,

---

¹⁷ Piron, Claude: *Le défi des langues. Du gâchis au bon sens*. Paris: L’Harmattan, 1994.

¹⁸ Grin, François – Sfreddo, Claudio: *Dépenses publiques pour l’enseignement des langues secondes en Suisse*. Aarau: CSRE-SKBF, 1997.

durva becsléssel arra juthatunk, hogy az USA, ahol az általános és középiskolákban idegen nyelvet, ha ugyan egyáltalán, csak igen korlátozott óraszámban tanítanak, bizony jókora költségmegtakarítások haszonélvezője.¹⁹ További részletes adatelemzés nyomán mindezek értékét diákonként átlag mintegy évi 422 dollárra lehet becsülni ($7.500 \text{ USD/év} \times 0.075 \times 0.75$ – az adatokat egész dollárra kerekítve, hogy minél teljesebb kép álljon össze a töredékek súlyozott számbavételével, hisz az országban az idegen nyelv iskolai oktatása jellemzően jóval kisebb óraszámban és sokkal rövidebb időn át folyik²⁰). Tekintve, hogy az Egyesült Államokban az alap- és középfokú oktatásban mintegy 38 millió diák vesz részt, az ország teljes megtakarítása csupán ezen az egy tételen évi 16 milliárd dollárra rúg. Az efféle sommás megtakarításokat pedig az a pusztán tény teszi lehetővé, hogy a világ többi részén emberek száz- és száz milliói nem restek rengeteg időt, pénzt és erőfeszítést áldozni azért, hogy egy másik nyelvet, esetünkben az angolt, kellően elsajátítsanak.

Iménti példánk önmagában is elég nyomatékkal int arra, hogy ne hagyjuk figyelmen kívül, hanem alapos hatásvizsgálatnak vessük alá, ha egy adott nyelv dominanciája egyben azzal jár, hogy jelentős forrástöbbletet szabadít fel saját anyanyelvi közössége számára. Ebből következően, ha elutasítjuk a nyelvi sokféleség fenntartásának igényét, és megtagadjuk a hozzájárulást, ezzel jelentős mértékű egyenlőtlenségeket idézhetünk elő, ami liberális nézőpontból aligha igazolható.

Korábbi megjegyzésem, hogy a sokféleség kezelésmódjának ma sincsen még átfogó érvényű allokatív elmélete, éppúgy igaz lehet vizsgált tárgyunk elosztási alapelveire is. Ma még csak okkal

---

¹⁹ 2002-ig, az Egyesült Államok 41 tagállama semmilyen idegen nyelvi követelményről nem rendelkezik a középiskolai végbizonyítvány feltételeként, sem az általános, sem az ún. standard high-school diplomák esetében. L. <http://www.ecs.org/clearinghouse/39/22/3922.htm>

²⁰ A National Center for Education Statistics (NCES) 1998. évi adatközlése szerint, az oktatási intézményekben az idegen nyelvi tanulmányokra fordított évek számának súlyozott átlagértéke az Egyesült Államokban mindössze 1.63 év, azaz nem egész 24% százaléka a mércéül választott 7 éves svájci átlagértéknek. A középiskolát végzettek 20 százaléka semmiféle idegen nyelvet nem tanult, valamivel több mint a fele alacsony szintű kezdő kurzusokon vett részt („low academic coursework”), míg a maradék 30 százalék átlag 3–4 évi tanulás után haladó szintet ért el az idegen nyelvi készségeiben. L. <http://nces.ed.gov/>

gyaníthatjuk, hogy a valós forrástranszfer jóval nagyobb lehet, ha a fenti lista többi hatáselemét is számba vesszük. Ugyanakkor a gyakorlatban a dominancia formái is rendkívül sokfélék, s ebből következően hatásuk jellege, súlya és az általuk mozgatott transzferek nagysága is igen eltérő lehet. A rendelkezésünkre álló adatok azt sugallják, hogy a kirívó egyenlőtlenségek, melyek a nyelvi és kulturális sokféleség egyre szűkmarkúbb támogatásából adódnak, egyúttal nagymérvű és méltánytalan transzfermozgásokat is beindítanak. Márpedig kárenyhítő, kompenzatív rendszerek híján ezek durván kikezdehetik az egyenlőséget. Mindezen túl ama felfogás (és a Francqui-díjasok idei tanácskozásának kihívó mottója) hogy a sokféleség, úgymond, túlzott mértékű támogatása könnyen aláássa a gazdasági szolidaritást (és már csak emiatt sem árt csinján bánni vele!) tovább ronthat a társadalmi egyenlőtlenségeken, még ha azok érintett csoportjai esetről-esetre mások lehetnek.

5. Összegzés

Fenti érvelésem persze nem cáfolja a tényt, hogy a sokféleség fenntartása igenis költséges. Ami azt illeti, a nagyobb diverzitás rendszerint haszonnal és költséggel is jár, piaci és piacon túli értelemben egyaránt. Azon pusztán tapasztalati alapon megválaszolható kérdés, hogy vajon mi lehet az optimális mértéke a költség és haszon esetenkénti növelésének vagy csökkentésének, még további empirikus vizsgálatokat igényel. Mindenesetre joggal feltételezhető, hogy – más árucikkekhez hasonlóan – a sokféleség haszna csökkenő arányú növekményt mutat, miközben fajlagos költségei mindinkább megszorodnak. Mindez arra enged következtetni, hogy létezik egy optimális mértékű társadalmi diverzitás, és hogy ez az optimum: véges pozitív érték.²¹ E felfogás jegyében az etnikai, nyelvi és kulturális sokféleség pedig hasonlóan körültekintő bánásmódot igényel, mint környezeti értékeink megóvása.

Am még abban az esetben is, ha a sokféleség fenntartása túlzottan nagy költséggel járna, s ezért egy tényeken alapuló, demokratikus

---

²¹ Grin, François: Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 2003b. Vol. 4, No. 1, 1–66.

vitából győztesen annak ellenzői kerülnének ki, az elosztási probléma továbbra is megmarad, lévén a sokféleség adottság, másnak lenni pedig – kivált, ha az nem választható, hanem származási ismérv – nem csupán jogos igény, ám egyben olyasvalami, amit magántulajdonként többnyire nemigen lehet kisajátítani, így annak a közzsférában kell valamiképp helyet találnunk. Ha pedig mindez így van, figyelmünket a továbbiakban egy újabb kérdéscsoportra kell összpontosítanunk, éspedig a kompenzációs transzferek szerepére. Ezek ugyanis töről metszett liberális vívmányként éppen arra valók, hogy az esélyhátrányokat, melyek a sokféleség fenntartásának elégtelen mértékű vagy hatástalan forrásai nyomán keletkeztek, kiegyenlítsék. E problémát korábban Carr²² vetette fel, újabban pedig Pool²³ és Van Parijs²⁴ vizsgálta; noha az továbbra is figyelmet érdemel, ha komolyan akarunk számot vetni a sokféleség kezelésmódjának etikai dilemmáival.

Fordította: Nóvé Béla

Felhasznált irodalom

Carr, Jack: Le bilinguisme au Canada: l'usage consacre-t-il l'anglais monopole naturel? In: Vaillancourt, F. (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985. 27–37.

Deprez, Kas: Towards a Pan-European Language Policy for the European Union. What can we learn from our Flemish/Brussels/Belgian experience? In: De Bot, C. et alii (eds.): *Institutional Status and Use of National Languages in Europe (Plurilingua XXIII)*. St Augustin (Germany): Asgard, 2001. 131–157.

---

²² Carr, Jack: Le bilinguisme au Canada: l'usage consacre-t-il l'anglais monopole naturel? In: Vaillancourt, F. (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985. 27–37.

²³ Pool, Jonathan: The official language problem. *American Political Science Review*, 1991a. 495–514.

²⁴ Van Parijs, Philippe: Linguistic Justice. *Politics, Philosophy and Economics*, 2001. Vol. 1, No. 1, 59–74.

Fishman, Joshua: Language and ethnicity. In: Giles, H. (ed.): *Language and Ethnicity in Intergroup Relations*. New York: Academic Press, 1977. 83–98.

Grin, François – Vaillancourt, François: *The costeffectiveness of minority language policies. Case studies on Wales, Ireland, and the Basque Country*. Flensburg: European Centre for Minority Issues (ECMI), 1999. Monograph No. 1.

Grin, François – Sfreddo, Claudio: *Dépenses* Grin, François: Gestion “à la suisse” de la diversité linguistique: un succès menacé par l’économie? In: Guillorel, H. –Koubi, G. (dir.): *Langues et Droits*. Bruxelles: Bruylant, 1999a. 251–266.

Grin, François: Economics. In: Fishman, J. (ed.): *Handbook of Language and Ethnic Identity*. Oxford: Oxford University Press, 1999b. 9–24.

Grin, François: *The economics of language choices for an enlarged Union: an attempt at looking beyond the obvious*. Paper presented at the International Conference “The future of European Multilingualism in an Enlarged European Union”, University of Vienna, November 2001. 22–24.

Grin, François: La Suisse comme non-multination. In: Seymour, M. (dir.): *États-nations, multinations et organisations internationales*. Montréal: Liber, 2002. 265–281.

Grin, François – Moring, Tom – Gorter, Durk – Hågman, Johann – Ó Riagáin, Dónall.: *Support for Minority Languages in Europe*. Brussels: Report to the Directorate General for Education and Culture, 2002. <http://europa.eu.int/comm/education/policies/lang/angmin/support.pdf>

Grin, François: Diversity as paradigm, analytical device, and policy goal. In: W. Kymlicka, W. – A. Patten, A. (eds.): *Theorizing*

- Language Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2003a. 169–188.
- Grin, François: Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 2003b. Vol. 4, No. 1, 1–66.
- Kymlicka, Will – Grin, François: Assessing the politics of diversity in transition countries. In: Daftary, F. –Grin, F. (eds.): *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Series on Ethnopolitics and Minority Issues. Budapest: LGI Books, 2003. 5–27.
- Liebich, André: Canadian, Eh? *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2002. Vol. 4, <http://www.ecmi.de>.
- May, Stephen: *Language and Minority Rights. Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Harlow (UK): Longman (Pearson), 2001.
- Office of the Commissioner of Official Languages. *Official Languages. Some Basic Facts*. Ottawa: OCOL, 1991.
- Patrinós, Harry – Velez, Eduardo: Costs and Benefits of Bilingual Education in Guatemala. A Partial Analysis. *Human Capital Development Working Paper n° 74*. Washington: The World Bank, 1996.
- Piron, Claude: *Le défi des langues. Du gâchis au bon sens*. Paris: L'Harmattan, 1994.
- Pool, Jonathan: The official language problem. *American Political Science Review*, 1991a. 495–514.
- Pool, Jonathan: *A Tale of Two Tongues*. Unpublished manuscript. Centre for the Humanities, University of Washington, Seattle, 1991b.
- Rawls, John: *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1971.
- REGIO 27. évf. (2019) 3. szám 5-27.

Schoch, Bruno: *Switzerland: A Model for Solving Nationality Conflicts?* PRIF Reports n° 54, Frankfurt, no date.

Vaillancourt, François (ed.): *Économie et langue*. Québec: Conseil de la langue française, 1985.

Vaillancourt, François: *The Benefits and Costs of Language Policies in Québec, 1974-1984*. In: Tonkin, H. – Weiner, K. (eds.): *The Economics of Language Use—Proceedings of the 1986 Conference*. Hartford: Centre for Research and Documentation on World Language Problems, . 1987. 71–91.

Vaillancourt, François: *Language and Socioeconomic Status in Quebec: Measurement, Findings, Determinants, and Policy Costs*. *International Journal of the Sociology of Language*, 1996. No. 121, 69–92.

Van Parijs, Philippe: *Qu'est-ce qu'une société juste? Introduction à la pratique de la philosophie politique*. Paris: Seuil, 1991.

Van Parijs, Philippe: *Linguistic Justice. Politics, Philosophy and Economics*, 2001. Vol. 1, No. 1, 59–74.

Wieviorka, Michel, – Ohana, Jocelyne (eds.): *La différence culturelle. Une reformulation des débats*. Paris: Balland, 2001.

CSATA ZSOMBOR*

Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben¹

Az etnikai-nyelvi sokféleségnek a társadalom jólétére és a gazdaság fejlődésére nézve pozitív és negatív hatásai egyaránt lehetnek. Ezzel kapcsolatban rengeteg vizsgálatot végeztek szerte a világon, az eredmények viszont nem konkludensek, és gyakran szögesen ellentmondanak egymásnak. A hatás természetét általában az adott országra vagy régióra jellemző intézményi és regulációs környezet sajátosságaitól teszik függővé.

Ebben a tanulmányban először bemutatjuk a „diverzitás-irodalom” fontosabb politikatudományi, közgazdaságtani és gazdaság-szociológiai elméleteit. Térképre visszük Erdély polarizációs és jóléti mutatóit, majd további településszintű adatsorok mentén megvizsgáljuk, hogy van-e közöttük kapcsolat. A kutatás alapkérdése az, hogy az etnikailag fragmentáltabb települések relatív fejletlensége magának a polarizációnak, a társadalmi megosztottságnak a szövődménye-e, vagy pedig egyszerűen az etnikai kisebbségek hátrányosabb gazdasági helyzetét tükrözi.

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa, egyetemi docens a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munkás Karán. E-mail: csata.zsombor@tk.mta.hu

¹ A tanulmány megjelenését „Az etnikai gazdaság intézményesülésének a kísérletei az erdélyi és a felvidéki magyarok körében” című, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott kutatói program (pályázat száma: FK 125276), valamint a Bolyai Kutatói Ösztöndíj (pályázat száma: BO 00604/17) tette lehetővé.

A negatív kapcsolat

A szakirodalomban több olyan elemzéssel találkozunk, amelyek arra jutottak, hogy a diverzitás inkább nehezíti a különböző nyelvi-etnikai csoportok közötti együttműködést. Ezek szerint a heterogénebb régiókban általában gyakoribbak a polgárháborúk, ² gyengébb a kormányzás minősége, ³ alacsonyabb a polgári szolidaritás és a társadalmi kohézió, ⁴ és fejletlenebb a gazdaság. ⁵ Nem véletlenül mutatnak rá Banerjee és szerzőtársai arra, hogy „az etnikai szolidaritás és a közjavakkal való ellátottság közötti negatív kapcsolat” a „politikai gazdaságtan egyik legerősebb hipotézisévé vált.”⁶ Ezért manapság a gazdasági fejlődés eltéréseit magyarázó ökonometriai modellekben szinte kötelező módon megjelenik az etnolingvisztikai diverzitás valamelyik mutatója.

Ami kifejezetten a diverzitás és a gazdaság viszonyát illeti, a korábbi tanulmányok eredményei közül Fishman azt emelte ki, hogy a nyelvileg heterogén országokban rosszabbak a jóléti mutatók: alacsonyabb a várható élettartam, magasabb a gyerekhalandóság, kevesebben tanulnak egyetemen, kisebb a GDP és a kormányzatok

² Cederman, Lars-Erik – Wimmer, Andreas – Min, Brian: Why Do Ethnic Groups Rebel? New Data and Analysis. *World Politics*, Volume 62, Issue 1, 2009. 87–119. doi: 10.1017/S0043887109990219.

³ Alesina, Alberto – Devleeschauwer, Arnaud – Easterly, William – Kurlat, Sergio – Wacziarg, Romain: Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, Volume 8, Issue 2, 2003. 155–194.

⁴ Costa, Dora L. – Kahn, Matthew E.: Civic engagement and community heterogeneity: An economist's perspective. *Perspectives on Politics*, Volume 1, Issue 1, 2003. 103–111. doi: 10.1017/S1537592703000082.; Putnam, Robert D.: E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2), 2007.137–174. doi: 10.1111/j.1467-9447.2007.00176.x.

⁵ Collier, Paul – Gunning, Jan Willem: Explaining African economic performance. *Journal of economic literature*, Volume 37, Issue 1, 1999. 64–111. doi: 10.1257/jel.37.1.64.; Easterly, William: Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*. 49 (4), 2001. 687–706. doi: 10.1086/452521.

⁶ Banerjee, Abhijit – Lakshmi, Iyer – Somanathan, Rohini: History, Social Divisions, and Public Goods in Rural India. *Journal of the European Economic Association*, Volume 3, Issue 2–3, 2005. 639.

bevétele stb.⁷ Az összefüggés háttéréről az a véleménye, hogy a homogén országokban „a primordiális kapcsolatokat és szenvedélyeket” sikerül jobban kontroll alatt tartani, kulturálisan és vallásilag felvilágosultabb a népesség, ami lehetőséget teremt arra, hogy az egyesületi, politikai és intézményi vonalon a „heterogenitás új, modernebb formái alakuljanak ki”. Hasonló, de árnyaltabb következtetésre jut Johnatan Pool is egy sokat idézett tanulmányában, amelyben amellet érvel, hogy miközben a nyelvileg homogén társadalmak is lehetnek szegényebbek, a heterogénebbek soha nem lehetnek gazdagok, és Fishmannel szemben nehezen tartja elképzelhetőnek, hogy ez a viszony valaha is meg fog változni.⁸ A témában talán a legtöbbet idézett elemzés Easterly és Levine 1997-ben megjelent tanulmánya, akik szerint az etnolingvisztikai sokszínűség egyrészt erodálja a bizalmat, másrészt bonyolítja és nehezíti az információ áramlását az egyes etnolingvisztikai csoportok között, ez pedig rossz hatással van a gazdaság működésére és fejlődési potenciáljára.⁹ Heterogén társadalmakban nehezebb együttműködésre bírni az embereket, és a közjavakért folytatott harcban nagyobb az erőforrások pazarlása. Montalvo és Querol egy hasonló vizsgálatban arra a következtetésre jutott, hogy az etnikailag vagy vallásilag polarizáltabb országokban alacsonyabb a befektetés mértéke és nagyobbak a kormányzati költségek, ezért lassabban fejlődik a gazdaság.¹⁰

Ezek a – főként politikai gazdaságtani szemléletű tanulmányok – rendszerint arra is felhívják a figyelmet, hogy fontos különbséget tenni a jólét egyéni és közösségi vonatkozásai között. Egy etnikailag megosztott térségben ugyanis az emberek általában kevesebbet

⁷Fishman, Joshua A.: Some Contrasts between Linguistically Homogeneous and Linguistically Heterogeneous Polities. In: Fishman, Joshua A. – Ferguson, Charles A. – Das Gupta, Jyotirindra (eds): *Language problems of developing nations*. New York: Wiley, 1968.

⁸ Pool, Jonathan: National Development and Language Diversity. In: Fishman, Joshua A. (ed.): *Advances in the Sociology of Language*, Volume II. The Hague: Mouton, 1972.

⁹ Easterly, William – Levine, Ross: Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 112, Issue 4, 1997. 1203–1250. doi: 10.1162/003355300555466.

¹⁰ Montalvo, Jose G. – Reynal-Querol, Marta: Ethnic diversity and economic development. *Journal of Development Economics*, 76 (2), 2005. 293–323. doi: 10.1016/j.jdeveco.2004.01.002.

hajlandóak költeni a közösségi beruházásokra és a közszolgáltatások fenntartására. Alesina és szerzőtársai az Amerikai Egyesült Államok városait vizsgálva például kimutatták, hogy minél nagyobb az etnikai fragmentáció mértéke, az önkormányzatok annál kevesebbet fordítanak a „produktív” közjavak (az oktatás, az egészségügy, közlekedési infrastruktúra stb.) finanszírozására.¹¹ Polarizáltabb településeken ugyanis valószínűbb, hogy a választók etnikai alapon szavaznak, a politikusok pedig kénytelenek olyan beruházásokért lobbizni, amelyek a képviselt etnikai csoport sajátos érdekeit szolgálják, gyakran más csoportok és a közös polgári érdekek rovására. Ennek az egyik magyarázata az, hogy az etnikai csoportoknak egymástól eltérő preferenciáik vannak arra nézvést, hogy az adókból befolyt összegeket mire kellene költeni. A másik érv úgy szól, hogy a közjóságok egyéni hasznossága csökken, ha azt más etnikai csoportok is használhatják. Ezért döntenek gyakran a politikusok úgy, hogy közösségi beruházások helyett inkább etnikai projekteket támogatnak még akkor is, ha a település aggregált jóléte szempontjából ez határozottan előnytelen. Így egy egészségtelen verseny alakul ki, és az etnikailag fragmentált környezetben „rendszerint nehezebben találunk kooperatív megoldásokat a felmerülő problémákra, és nagyobb valószínűséggel pazarolják el a rendelkezésre álló erőforrásokat különböző részérdek-harcokra.”¹² Ez rendszerint együtt jár azzal a jelenséggel is, amit járadékvadászatként ír le a szakirodalom: a képviselők jelentős (közösségi) erőforrásokat költenek arra, hogy az újraelosztásra vonatkozó szabályozások a választóik számára kedvező megváltoztatását érijék el.

Hasonló szemléletű érvekkel találkozunk Habyarimana és szerzőtársainak 2009-ben megjelent politikatudományi szemléletű könyvében is, amely részletesen tárgyalja azokat a mechanizmusokat, melyeken keresztül a heterogenitás és a jólét közötti negatív hatás érvényesül.¹³ Ezeknek a tényezőknek („családoknak”, ahogyan ők

¹¹ Alesina, Alberto – Baqir, Reza – Easterly, William: Public Goods and Ethnic Divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 114, Issue 4, 1999. 1243–1284. doi: 10.1162/003355399556269.

¹² Németh Ádám: *Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a XX-XXI. századi Baltikumban*. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, 2014. 40.

¹³ Habyarimana, James – Macartan Humphreys – Daniel N. Posner – Jeremy Weinstein:

nevezik) három csoportját különítik el. Elsőként ők is a preferenciahomogenitást említik, amit azzal magyaráznak, hogy az azonos etnikumúak a különböző folyamatokat és azok kimenetelét hasonlóképpen értékelik, tehát nagyobb eséllyel alakul ki a jelenségeknek egy konszenzuális értelmezése, ezért szívesebben működnek együtt, többet törődnek egymással. A második érvcsoport a nyelvi közösségről szól. Gyakori, hogy az etnikumon belül ugyanazt a nyelvet beszélik, ez könnyíti a kommunikációt, a homogén hálózatok tehát hatékonyabbak, és – az előzőhöz kapcsolódóan – minimalizálják a kulturális utalásokból fakadó félreértések valószínűségét is.¹⁴ Harmadsorban egy etnikai csoporton belül általában erőteljesebb a társadalmi kontroll: aki a közös elvárásokkal nem megegyező módon viselkedik, azt rendszerint könnyebb fegyelmezni. Ennek tudatában az ugyanabba a csoportba tartozók nagyobb bizalommal viselkednek egymás iránt, ezért hajlamosak előnyben részesíteni egymást a kívülállókval szemben.

Ezeknek a tényezőknek létezik egy szorosabban vett közgazdaságtani olvasata is. Eszerint előfordulhat, hogy magasabbak a tranzakciós költségek egy olyan környezetben, ahol a szereplők nem ugyanazt a nyelvet beszélik: gyakrabban felmerülhetnek félreértésből fakadó hibák az együttműködésben, amelyeket utóbb költséges kijavítani.¹⁵ Ez bizalmatlanságot szül, ami arra sarkallja az aktorokat, hogy csoporton belül válasszanak még akkor is, ha a csoporton kívül jobb üzleti lehetőségek vannak. Ez alternatív költségeket, szuboptimális kimenetelű döntéseket eredményez, a költségesebb választások módszeres ismétlődése pedig a gazdaság egészének a fejlődését is fékezheti, különösen azokkal a régiókkal szemben, ahol az együttműködésnek nincsenek ilyen típusú akadályai. Fokozottabb bizalmatlanság és ellenségeskedés esetén az is előfordulhat, hogy a különböző nyelvi-etnikai csoportok tagjai nemcsak, hogy nem működnek együtt, hanem kölcsönösen bojkottálják egymás törekvéseit, kárt tesznek egymás munkájában. Ennek a gazdaság

Coethnicity: Diversity and the Dilemmas of Collective Action. New York: Russell Sage, 2009.

¹⁴ Liu, Amy: *Standardizing Diversity: The Political Economy of Language Regimes.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015. 140.

¹⁵ Arcand, Jean-Louis: Development economics and language: the earnest search for a mirage? *International Journal of the Sociology of Language*, 121(1), 1996. 119–157. doi: 10.1515/ijsl.1996.121.119.

fejlődése és az aggregált jólét szempontjából még tragikusabb következményei lehetnek.¹⁶ A bemutatott jelenségnek nemcsak az intézményi közgazdasági, hanem a gazdaságszociológiai olvasata is nagyon hasznos. Putnam terminológiájában arról van szó, hogy ezekben az esetekben túl erős az etnikumokon belüli, ún. összekötő (bonding) típusú társadalmi tőke, miközben a bridging csupán kis mértékben, vagy egyáltalán nincs jelen.¹⁷ A megoldást az integrációt elősegítő intézmények jelenthetik, amelyek viszont folyamatos korszerűsítésre szorulnak.

Végül a diverzitás és a fejlődés közötti negatív összefüggést a szerződéses viszonyok tökéletlensége is magyarázhatja. A neoklasszikus szemléletű mikroökonómiai elemzésekben már közhelyszámba megy, hogy a munkaadó és a munkavállaló viszonyában létezik egy információs aszimmetria: a munkaadó soha nem tudja pontosan megbecsülni azt, hogy az alkalmazottja milyen teljesítményre képes, a munkavállaló pedig ritkán tudja, hogy a főnöke mennyit hajlandó fizetni munkájáért.¹⁸ Ez az információs deficit az egyik oka annak, hogy a munkaerő-allokáció tökéletlen lesz, és a kihasználtsága mindig elmarad az optimálistól. A problémát tovább fokozhatja az, ha a felek történetesen más nyelvet beszélnek: ebben az esetben még nehezebb pontosan megtalálni az egyensúlyi pontot a bérezés és a teljesítmény viszonyában. Ugyanazon a nyelvi csoporton belül tehát nagyobb lehet a munka termelékenysége és életképesebbek a gazdasági intézmények. Ez a probléma természetesen csak ott áll elő, ahol általában a megbízók (munkáltatók) az egyik, az ügynökök (munkavállalók) pedig egy másik nyelvi csoporthoz tartoznak. Ha ugyanabban a csoportban kellő mennyiségben találunk megbízókat és ügynököket egyaránt, ezek jó eséllyel egymással fognak együttműködni, és az információs aszimmetriának az a része, ami az eltérő nyelv megértésének a

¹⁶ Easterly és Levine itt egyes szubszaharai országok példáját említi. Easterly, William – Levine, Ross: Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 112, Issue 4, 1997. 1203–1250.

¹⁷ Putnam, Robert D.: *E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century*. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 2007. 137–174.

¹⁸ Arcand, Jean-Louis: Development economics and language: the earnest search for a mirage? *International Journal of the Sociology of Language*, 121(1), 1996. 119–157.

nehézségeiből fakad, ugyanúgy nem lesz jellemző, mint egy nyelvileg teljesen homogén régióban.

A bizalmatlanságból fakadó bizonytalanság kivételével – aminek a nyelvi diverzitásról leválasztható egyéb kulturális-normatív okai is lehetnek – a felsorolt problémák természetesen csak akkor állnak elő, hogyha az eltérő nyelvet beszélő szereplők képtelenek megfelelő minőségben megérteni egymást. Ha a szereplők megtanulják egymás nyelvét, vagy legalább az egyik csoport tagjai megtanulják a másik csoport nyelvét, ezek a komparatív hátrányok megszüntethetők. Hasonlóan hatékony lehet az is, ha egy mindkét fél által ismert harmadik, közös nyelven kommunikálnak, vagy hogyha a zavartalan kommunikációhoz fordítót alkalmaznak. Ezek azonban mind olyan költséges befektetések, amelyek a nyelvileg homogén társadalmakban nem merülnek fel.

A kérdés tehát az, hogy vannak-e a diverzitásnak olyan mérhető gazdasági hozadékai, amelyek ellensúlyozhatják vagy meghaladják ezeket a költségeket. Vizsgáljuk meg tehát, hogy az etnolingvisztikai diverzitás milyen előnyökkel járhat.

A pozitív kapcsolat

A szakirodalomban nagyon erős az a hipotézis, miszerint minél fejlettebb az adott régió vagy ország intézményi környezete, a diverzitás annál inkább hasznosnak bizonyul. Minél hatékonyabbak az intézmények abban, hogy kiküszöböljék az opportunizmust, és elejét vegyék a járadékvadászatra vonatkozó próbálkozásoknak, annál valószínűbb, hogy a nyelvi és etnikai sokszínűség hasznot hoz a gazdaságnak, és jóléti előnyöket is teremt. Itt nemcsak azokról az intézményekről van szó, amelyek kifejezetten arra lettek létrehozva, hogy formális reguláció és szankciók mentén kikényszerítsék együttműködést (adóhatóság, rendőrség, bíróság stb.), hanem azokról is, amelyek a sokszínűség tágabb értelemben vett integrációjáért felelősek. Putnam szerint a multikulturalizmus sikeres gazdasági hasznosulása például azon múlik, hogy mennyire sikerül a társadalmi szolidaritásnak olyan új intézményi formáit megteremteni, amelyek a sokszínűség rövid távú negatív hatásait (alacsony bizalom, társadalmi elszigetelődés stb.) ellensúlyozni tudják.¹⁹ Ezeket az intézményeket

¹⁹ Putnam, 2007.

folyamatosan karban kell tartani, és különösen a technológiai fejlődés által okozott társadalmi változásoknak megfelelően korszerűsíteni kell. Legújabb könyvében ezeknek az újításoknak az elmaradását teszi felelőssé azért, hogy az Egyesült Államokban az utóbbi évtizedekben növekedtek a gazdasági egyenlőtlenségek és a mobilitási esélyek a különböző etnikai-nyelvi csoportok között.²⁰ Hasonló aggasztó fejleményekről számolnak be azok az európai vizsgálatok is, amelyek a növekvő etnikai polarizáció és lakóhelyi szegregáció negatív gazdasági hatásaira hívják fel a figyelmet.²¹

A diverzitás és a jólét viszonylatában a megfelelő intézményi környezet fontosságát hangsúlyozza Collier is egy korábbi, a Világbanknak készített jelentésében.²² Vizsgálatai azt mutatják, hogy a nyelvi-etnikai heterogenitás általában csak a diktatúrákban jelent problémát. Az igaz ugyan, hogy magas diverzitás mellett a közsféra teljesítménye demokratikus környezetben is alacsony, a magánszektor viszont lényegesen jobban teljesít. Összességében tehát a hatás pozitív, a multietnikus társadalmak tehát nemcsak, hogy életképesek, a diverzitás valójában értékes erőforrás is lehet a társadalom számára.

Az eddig bemutatott elemzések javarészt országok, vagy ennél is nagyobb térségek közötti összehasonlítások alapján készültek. Több olyan vizsgálat is készült, ahol ennél lejjebb mennek: országon belüli régiók, városok, települések etnikai, nyelvi és kulturális heterogenitását vizsgálják. Alessina és szerzőtársai tanulmányában már láthattuk, hogy az egyesült államokbeli városokban a diverzitás rossz hatással van a közjavakkal való gazdálkodásra.²³ Ottaviano és Peri szerint ez nem jelenti viszont azt, hogy a gazdaság egészét hátrányosan érintené.²⁴ Ők úgy látják, hogy azokban a nagyvárosi övezetekben, ahol nagyobb volt a bevándorlás mértéke, az USA-ban születettek jövedelmi és vagyoni helyzete jelentősen gyarapodott.

²⁰ Putnam, Robert D.: *Our kids: The American Dream in crisis*. New York: Simon & Schuster, 2015.

²¹ Musterd, Sako – Ostendorf, Wim: *Urban segregation and the welfare state. Inequality and exclusion in western cities*. London: Routledge, 2013.

²² Collier, Paul: Implications of ethnic diversity. *Economic Policy*, 16 (32), 2001, 128–166. doi:10.1111/1468-0327.00072.

²³ Alesina et al., 1999.

²⁴ Ottaviano, Gianmarco I.P. – Peri, Giovanni: The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, Volume 6, Issue 1, 2006. 9–44.

Collier magánszektorral kapcsolatos megfigyeléseivel összhangban a kulturális diverzitás tehát jó hatással van a helyiek termelékenységére. Nem tudni viszont, hogy ez nem inkább annak köszönhető-e, hogy a bevándorlók felé nyitottabb, „toleránsabb” városokban a lakosság eleve jobban képzett és a munkaerőpiacon jobban értékesíthető kompetenciáknak van a birtokában. Mint ahogy – baloldali logikában – az is valószínűsíthető, hogy a helyiek vagyónának a növekedésében az is szerepet játszik, hogy a bevándorlók olcsóbban dolgoznak. Utóbbiról Ottaviano és Peri nem tesznek említést. Ehelyett azzal érvelnek, hogy létezik egy komplementaritás a helyiek és a bevándorlók képességei és tudása között, ami jelentős hozzáadott értéket termelhet, ugyanis kölcsönösen tanulhatnak egymástól. Az aggregált fejlődés/jólét növekedésére egy további magyarázatot adhat az is, hogy a bevándorlók olyan szolgáltatásokat működtetnek, amelyeknek nincs megfelelője a helyiek körében. Ezzel növekszik a kínálat változatossága és az ún. rekreációs hatás,²⁵ ami ezeket a helyszíneket vonzóvá teszi a kreatívabb, produktívabb és „bohémabb” helyi (USA-beli) munkaerő számára is, akik szívesen költöznek ezekbe a városokba.²⁶ Ezzel együtt a tudás- és technológiaintenzív iparágak megtelepedése és fejlődése várható, beindul tehát egy pozitív fejlődési spirál, aminek a külföldi bevándorlók és a helyiek egyaránt haszonélvezői lehetnek.

A diverzitáskutatások kapcsán felmerülő kritikák

Bár a szakmai mezőnyben lényegesen kisebb érdeklődést keltettek, több olyan vizsgálat is készült, ami nem igazolja a diverzitás és a jólét kapcsolatát. Ide tartozik Arcand tanulmánya, aki az alacsonyan fejlett országokra vonatkozóan nem talált meggyőző érveket arra nézvést, hogy a nyelvi specializáció vagy a diverzitás tenne-e jobbat a gazdaság fejlődésének.²⁷ Nem talált összefüggést a GDP és a kulturális (etnikai, nyelvi és vallási) heterogenitás összefüggéseiről Lian és O Neal sem abban a vizsgálatban, amelyben 98 ország adatain

²⁵ Glaeser, Edward L. – Kolko, Jed – Saiz, Albert: Consumer city. *Journal of Economic Geography*, Volume 1, Issue 1, 2001. 27–50. doi: 10.1093/jeg/1.1.27.

²⁶ Florida, Richard: Bohemia and economic geography. *Journal of Economic Geography*, 2 (1). 2002. 55–71. doi: 10.1093/jeg/2.1.55.

²⁷ Arcand, 1996.

végeztek idősorelemzést.²⁸ Ezek a kutatások arra figyelmeztetnek, hogy nem gondolkodhatunk erről a kapcsolatról a megszokott bináris logikában, sőt, az is előfordulhat, hogy a pozitív és a negatív hatások semlegesítik, kioltják egymást. Mások a mögöttes makroszemponitú szemléletmóddal szemben kritikusak, azzal érvelnek, hogy diverzitás és a jólét közötti kapcsolat háttérmechanizmusának a feltárása jóval komplexebb feladat, mint amit aggregált statisztikai adatok mentén, a klasszikus ökonometria eszközeivel le lehetne írni, meg lehetne érteni.

Ráadásul az ökonometriai módszereken is lenne javítani való. Arcand és Grin például azt kifogásolják, hogy a témában megjelent elemzések többsége kauzális kapcsolatot feltételez ott is, ahol csupán egy statisztikai együttjárás (egyszerű korreláció) van a homogenitás/heterogenitás és a gazdasági fejlettségi mutatói között.²⁹ A másik, ennél gyakoribb, és nehezebben kiküszöbölhető hiba, hogy nem foglalkozik az endogenitás problémájával. Ami azt jelenti, hogy hiába van szignifikáns kapcsolat a GDP és az etnikai-nyelvi homogenitás között, ha létezik egy harmadik tényező, ami rejtve marad és amely mindkét tényezőre szignifikáns hatást gyakorol, így könnyen előfordulhat, hogy a feltételezett kauzalitás a nyelvi homogenitás és a GDP között egyszerűen nem létezik, vagy éppen fordított. Ezt a hibát Arcand és Grin megpróbálja kiküszöbölni azzal, hogy az Easterly-Levine tanulmányban³⁰ megjelenő afrikai országokra egy körültekintőbb ökonometriai modellt alkalmaz. A korábbi elemzésekhez képest, amelyek az etnolingvisztikai fragmentációt egy exogén változónak tekintették, ebben a vizsgálatban azt a gyarmatosításhoz kapcsolódó történelmi tényezők eredőjeként értelmezték. Arra a következtetésre jutottak, hogy az eredeti tanulmányban jelzett negatív kapcsolat nem létezik. Éppen ellenkezőleg, ha a magyarázó tényezők közé beemelik az egyes országok intézményi fejlettségét, valamint a gyarmatosítók számát a gyarmatosítás kezdetekor (mint instrumentális változót), a fejlettség

²⁸ Lian, Brad – Oneal, John R.: Cultural diversity and economic development: a cross-national study of 98 countries, 1960-1985. *Economic Development and Cultural Change*, Volume 46, Issue 1, 1997, 61–77.

²⁹ Arcand, Jean-Louis – Grin, François: Language in Economic Development: Is English Special and is Linguistic Fragmentation Bad? In: Erling, Elizabeth J.–Seargeant, Philip (eds): *English and Development: Policy, pedagogy and globalization*. Bristol: Multilingual Matters, 2013. 243–267.

³⁰ Easterly – Levine, 1997.

és a diverzitás közötti feltételezett kapcsolat megfordul. Ez a megfigyelés tehát azt igazolja, hogy az intézményi környezetnek, illetve az intézményi környezet evolúciójának jelentős hatása van arra, hogy a diverzitás befolyással van-e a gazdasági fejlődésre, és ha igen, ez a kapcsolat negatív vagy pozitív-e. Bár a részletes kifejtésükre nem térnek ki, a pozitív kapcsolat mögött azt feltételezik, hogy a fejlődő országokban az iskolaelhagyás mértéke kisebb, ha a gyerekek az anyanyelvükön tanulhatnak. A gazdaság fejlődése szempontjából pedig az a jó, ha minél többen és minél magasabb képzettséget szereznek.

A témában született módszertani szakirodalmat tovább böngészve azt láthatjuk, hogy a diverzitás és a gazdasági fejlődés/jólét viszonya még ennél is összetettebb. A kutatások kimenetele attól is függ, hogy etnikai, nyelvi vagy kulturális diverzitásról beszélünk-e, hogy hogyan definiáljuk és mérjük ezeket az állapotokat (frakcionalizáció, fragmentáció, polarizáció, heterogenitás stb.). Változatos eredményeket kapunk aszerint is, hogy a gazdasági fejlődés és a jólét milyen mutatóit használjuk (GDP, HDI stb.), vagy a gazdaság mely szegmenseire figyelünk (közsféra, magánszektor; különböző iparágak). Az sem mindegy, hogy milyen aggregációs szinten szemlélődünk (települések, városok, régiók vagy országok). Már ezek alapján sem meglepő az eredmények bemutatott változatossága, látszólagos ellentmondásossága.

Mindennek tetejében számolni kell azzal is, hogy a diverzitás és a fejlődés közötti kapcsolat számos más, kontextuális körülmény eredője, vizsgálatához pedig nem lehet laboratóriumi feltételeket teremteni. Az elemzés alaposágának, komolyságának a fokmérője az, hogy mit kezdenek a kutatók ezekkel a kontextuális változókkal. Felületesebb elemzések kauzális viszonyt feltételeznek ott, ahol valójában csak egy statisztikai együttjárás látszik. Az óvatosabb vizsgálatok már figyelnek arra is, hogy kontroll alatt tartásuk azokat a tényezőket, amelyek a diverzitással és a fejlettséggel egyaránt összefüggést mutatnak. Csakhogy ezek nem mindig láthatóak, vagy ha láthatóak, akkor sem mérhetőek. Azoknak a vizsgálatoknak adhatunk nagyobb hitelt tehát, amelyek igyekeznek megbizonyosodni arról is, hogy a nem látható/nem mérhető változók sem befolyásolják a diverzitás és a gazdaság közötti kapcsolat valóságosságát.

Ezeket a figyelmeztetéseket figyelembe véve a bemutatott szakirodalom alapján a diverzitás és a fejlettség viszonyáról

meglehetősen kevés törvényszerűséget tudunk megfogalmazni. Két vonatkozásban viszont úgy tűnik, hogy konszenzus van: 1. *a közjavakkal való gazdálkodásnak a fragmentáció nem tesz jót*, 2. *hogy a diverzitás jó vagy rossz hatással van a gazdaságra, az erősen függ attól, hogy jelen vannak-e és mennyire hatékonyan működnek a társadalmi integrációt és az együttműködést elősegítő formális és informális intézmények.*

Tanulmányunk hátralévő részében azt vizsgáljuk meg, hogy ezek a kijelentések mennyire igazak, és hol szorulnak árnyalásra a többitnikumú Erdély esetében.

A diverzitás és gazdaság viszonya Erdélyben – a vizsgálat terve

Erdélyben a diverzitás és a gazdasági fejlődés/jólét viszonyáról kevés elemzés készült. A regionális fejlesztéssel/fejlődéssel kapcsolatosan létezik egy jelentős geográfiai³¹ és közgazdaságtani³² szakirodalom, amely kiemelt figyelmet szentel az etnikai heterogenitásnak a regionális tervezésben, ezek viszont nem kifejezetten a gazdasági-jóléti hatásaira fókuszálnak. A szociológusok inkább az egyes etnikumok tagjainak szocioökonómiai helyzetére figyelnek, ritkábban valamely etnikum népességbeli arányát hozzák összefüggésbe különféle gazdasági mutatókkal. Ezekben találunk ugyan néhány megbízható adatot arra, hogy az etnikailag heterogénebb vidékeken milyen a lakosság végzettsége, foglalkozási struktúrája és jövedelmi helyzete, ezek azonban elszórtan és utalásszerűen jelennek meg, a hangsúly elsősorban a magyarok társadalmi pozícióinak a vizsgálatán van.³³ Az egyik utalás arra vonatkozik, hogy Erdélyben létezik egy

³¹ Benedek József – Török Ibolya – Máthé Csongor: *Dimensiunea regională a societății, diversitatea etno-culturală și organizarea administrativ-teritorială în România*. Cluj: Cercetarea Minorităților Naționale din România, 2013.; Benedek József – Török Ibolya – Máthé Csongor: Evidence-based designation of development regions in Romania. *Regional Statistics*, 2018. 8(1), 120-140.

³² Horváth Réka: A területrendezés és regionális fejlesztés céljai, dokumentumai és szereplői Romániában. *Közgazdász Fórum*, 2009. 12 (87), 3–14.

³³ Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához II. *Pro Minoritate*, 2010/2. 3–42.; Kiss Tamás: Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói. *Regio*, 2014. 22 (2),

gazdaságilag virágzó folyosó, ami a nagyvárosokat köti össze észak-nyugat – dél-nyugat irányban.³⁴ Ez a vidék etnikailag és nyelviileg heterogénebb, mint a gazdasági perifériának tekintett Székelyföld vagy a Partium többségében magyarlakta része. Valamiféle statisztikai együjtjárás sejthető tehát a diverzitás és a népesség átlagos jövedelmi helyzete között.

Az aggregált statisztikákon végzett elemzések során korábban azt találtam, hogy Erdély egészét tekintve nincs szignifikáns összefüggés a falvak vállalkozói aktivitása és az etnikai arányok között.³⁵ Ha viszont kisebb régiók vagy megyék szintjére visszük az elemzést, koherensebb, jobban értelmezhető és nagyobb magyarázóerővel bíró modelleket kapunk. A falusi terek Erdélyben igen változatosak ahhoz, hogy egységes és világosan körvonalazódó mintázatokat, mondhatni közös proxykat lehessen találni a társadalmi és gazdasági mutatók összefüggésrendszerében. Ez figyelmeztetés arra, hogy a lokalitás szerepére oda kell figyelni a diverzitás és a fejlettség/jólét kapcsolatának a vizsgálatában is. Egy másik kutatásból az derült ki, hogy a magyar többségű kisvárosok vállalkozói aktivitása magasabb az átlagnál.³⁶ Annak ellenére, hogy a diverzitás hatását itt sem vizsgálták, ez figyelmeztetés arra, hogy településtípusonként eltérő mintázatokkal találkozhatunk.

A bemutatott nemzetközi szakirodalom, valamint a hazai empirikus elemzések alapján megfogalmazhatjuk tehát kutatásunk sajátos kérdéseit. Mindenekelőtt látnunk kell, hogyan néz ki Erdély adminisztratív egységeire vetített diverzitástérképe. A központi kérdés nyilvánvalóan az, hogy létezik-e összefüggés az etnikai diverzitás és az egyes közigazgatási egységek (városok és községek) gazdasági fejlettsége/jóléti mutatói között. Hogyan alakul ez a kapcsolat, ha kontroll alatt tartjuk azokat a tényezőket, amelyekről korábbi elemzések alapján feltételezhetjük, hogy a maguk során szintén befolyásolják a település gazdasági fejlettségét/potenciálját?

187–245.; Veres Valér: Népszámlálás 2011: A népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság nemzetiség szerinti megoszlása Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 2013. (11) 2, 23–54. doi: 10.17177/77171.133.

³⁴ Kiss, 2014.

³⁵ Csata Zsombor: The Social Determinants of Entrepreneurial Activity in Rural Transylvania. *Studia Sociologia*, 57 (1), 2012. 101–124.

³⁶ Csata Zsombor (szerk.): *Vállalkozók – elvárások, lehetőségek és nehézségek*. Kutatásjelentés. Kolozsvár: Interetnikus Viszonyok Kutatóközpontja, 2011.

Milyen hatással van az etnikai polarizáció a közjavakkal való gazdálkodásra, illetve a magánjavak termelésére? Igaz-e az, hogy azokon a településeken, ahol erősebb, szélesebb az integrációt elősegítő demokratikus intézmények feletti polgári kontroll, a közügyekben való civil részvétel, a diverzitás és a jólét kapcsolata pozitív lesz? Milyen általános következtetéseket fogalmazhatunk meg mindezek alapján az interetnikus viszonyok és a gazdasági fejlettség, jólét viszonyáról Erdélyben?

Fogalmak és mutatók

A diverzitás etnikai arányoknál árnyaltabb mutatóit Erdélyben már használták,³⁷ a népszámlálási adatok alapján erre mindig lehetőség volt. Sokkal nehezebb viszont megbízható adatokat találni a gazdasági/jóléti mutatókra vonatkozóan. A megyei szintű statisztikákat rendszeresen közli a Nemzeti Statisztikai Hivatal, a város- és községszintű adatok nyilvánossá tétele viszont csupán 2014-ben kezdtek el. Az adatok nem mindig elérhetőek, jelenleg is feltöltés alatt vannak, ezért helyenként hiányosak.

³⁷ Erdélyben Salat tematizálta a kérdést, l. Salat Levente: *Kulturális megosztottság és demokrácia*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011. Magyarországon nemrégiben került be szakmai köztudatba, főként Németh írásai révén. L. Németh Ádám: Diversity Studies: új társadalomtudományi paradigma? *Regio*, 2016. 24(2), 203–218. és *Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a XX-XXI. századi Baltikumban*. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, 2014. Benedek és szerzőtársai Muir (1981) nyomán az etnikai differenciálódási indexet (EDI) használják. L. Benedek József – Török Ibolya – Máthé Csongor: *Dimensiunea regională a societății, diversitatea etno-culturală și organizarea administrativ-teritorială în România*. Cluj: Cercetarea Minorităților Naționale din România, 2013.; Benedek József – Török Ibolya – Máthé Csongor: Evidence-based designation of development regions in Romania. *Regional Statistics*, 2018. 8(1), 120-140. Brenner, Neil – Marcuse, Peter – Mayer, Margit (eds.): *Cities For People, Not For Profit: Critical Urban Theory And The Right To The City*. London: Routledge, 2011., illetve Muir, Richard: *Modern political geography*. Macmillan International Higher Education, 2015.

A magyarázandó változó: a gazdasági jólét/fejlettség mutatói

A témában megjelent „mainstream” szakirodalom a gazdasági fejlettséget általában a fontosabb makrogazdasági mutatókkal, elsősorban az egy főre eső GDP-vel méri.³⁸ Mivel ez a mutató végletesen egyszerűsít, ahol lehetőség van rá, a kutatók az emberi fejlettségi index (HDI) valamilyen változatával is próbálkoznak. A HDI indexet általában a (születéskor) várható élettartamból, a végzettségi mutatókból (befejezett iskolai évek száma) és a jólétet kifejező vásárlóerő-paritásos GDP indexből rakják össze. Ennek egy továbbfejlesztett változata az IHDI, ami a HDI társadalmi egyenlőtlenség mértéke szerint súlyozott változatát jelenti.

Ezeket a mutatókat erdélyi adatokon sajnos nem tudjuk reprodukálni, mert községi szintű GDP-t nem számolnak. Egy alternatív emberi fejlettségi index kidolgozására azonban több próbálkozás közül is válogathatunk.³⁹ Ennek egy első változatát, a Községek Fejlettségi Indexét (IDC) 2007-ben dolgozta ki Dumitru Sandu. Összesen 10 változó adatait aggregálta 4 dimenzió mentén: lakhatási infrastruktúra, közösségi pénzügyi erőforrások, egyéni (családi) gazdasági tőke és a korral igazított közösségi humán erőforrás.⁴⁰ Mivel a városok ebbe nem kerültek bele, a modellt 2010-ben tovább bővítette IDSL (települések társadalmi fejlettségének a mutatója) néven. Itt hét változó adatait vonta össze főkomponens-elemzéssel.⁴¹ Végül ennek egy javított változatát 2011-ben tette közzé

³⁸ Arcand – Grin, 2013.

³⁹ A fejlettségi indexek részletes bemutatásáért l. Sandu, 2016.

⁴⁰ A változók az alábbiak voltak az egyes dimenziók szerint: 1. lakhatási infrastruktúra: egy lakásra jutó lakófelület, egy főre jutó gázfogyasztás, egy főre jutó (vezetékes) vízfogyasztás; 2. közösségi pénzügyi erőforrások: az önkormányzat egy lakosra jutó saját bevételei, egy lakosra jutó kiadásai, egy lakosra jutó lakhatási, környezetvédelmi és közszolgáltatási kiadások; 3. egyéni (családi) gazdasági tőke: 1000 főre jutó gépkocsik száma; 4. a korral igazított közösségi humán erőforrás: születéskor várható élettartam, gyermekhalandóság, a 15 éves és annál idősebb népesség átlagéletkora. A számsorok összesen 1031 erdélyi községre elérhetőek.

⁴¹ Ezek az alábbiak: 1. a lakosság aggregált képzettsége, 2. a 14 év feletti lakosság átlagéletkora, 3. születéskor várható élettartam, 4. egy lakásra jutó lakófelület, 5. 1000 lakosra jutó autók száma, 6. egy lakosra jutó gázfogyasztás, 7. a település méretkategóriája. A számsor összesen 1174 erdélyi község és város adatait tartalmazza.

LHDI (Local Human Development Index) néven. Kihagyta belőle a település méretére vonatkozó változót, és négy dimenzióban összesen hat mutatón végzett főkomponens-elemzést.⁴² Az index értékeit az így kapott faktorszakórok jelentik.⁴³

A bemutatott alternatív indexek között értelemszerűen erős a korreláció – minél inkább hasonló mutatókat aggregált, annál inkább. Ezért alapértelmezett módon az elérhető legfrissebb adatokat használjuk, és az LHDI 2011 lesz a modelljeink magyarázandó változója.⁴⁴ Ez természetesen csak részben tudja reprodukálni a konvencionális HDI (IHDI) tartalmát, a GDP pótlására bevont mutatók ugyanis csak áttételesen mérik a települések gazdasági outputját. Egy megyékre végzett kontrollvizsgálat⁴⁵ viszont kimutatta, hogy erős korreláció van az így kialakított LHDI index és a GDP között.⁴⁶ Ez feltételezhetően a községek és városok szintjén sincs másként, tehát kellő magabiztossággal kijelenthető, hogy Sandu LHDI indexe jól tükrözi a humán fejlettség különbségeit.

A kutatási kérdéseink között szerepelt, hogy a polarizáció eltérő hatással lehet-e a közjavakkal való gazdálkodásra, illetve a magánjavak termelésére. Előbbit a községek beruházásra és fejlesztésre szánt kiadásai, valamint az uniós alapokból elköltött összegek egy főre jutó hányadával mértük⁴⁷. A magánjavakkal való

42 L.. humán tőke: a képzettség aggregált szintje a településen; 2. egészségügyi tőke: születéskor várható élettartam; 3. demográfiai tőke (vital capital): a 18 éves és idősebb népesség átlagéletkora; 4. anyagi tőke: egy lakásra jutó átlagos lakófelület, egy főre jutó gázfogyasztás, 1000 főre jutó gépkocsik száma. Az LHDI 2002 index összesen 1052, az LHDI 2011 pedig 1122 erdélyi adminisztratív egységre (községre és városra) elérhető.

43 Ionescu-Heroiu, Marcel – Burduja, Sebastian – Sandu Dumitru: *Competitive cities: Reshaping the economic geography of Romania: Report*. Bucharest, 2013.

44 Erdélyi adatokon az IDSL és az LHDI 2002 indexek között ez az érték 0,913, az IDSL és a LHDI 2011 között 0,933. A községekre számított IDC korrelációs együtthatója az IDSL-el 0,697, az LHDI 2002-vel 0,648, az LHDI 2011-el pedig 0,740.

45 Ionescu-Heroiu et al., 2013. 102–103.

46 A korreláció értéke 0,88 volt.

47 Ezek azok a költségvetések ugyanis, amelyek leginkább kifejezik azt, hogy egy önkormányzatnak sikerül-e diszkrecionális, fejlesztésre szánt erőforrásokat előteremteni, vagy pedig csak a hatásköre alatt működő intézmények fenntartási költségeire futja a költségvetésből. Bár a beruházások-fejlesztések minőségét nem tudjuk mérni, a források lehívásának a képessége a sikeres gazdálkodás feltétele.

ellátottságra, illetve a magángazdaság teljesítőképességének a mérésére az ezer főre jutó személyautók számát, a községben/városban található vállalkozások egy főre jutó üzleti forgalmát, valamint az önkormányzatok saját bevételének⁴⁸ egy főre jutó összegét vontuk be az elemzésbe. Az összevonást mindkét esetben főkomponens-elemzéssel végeztük.

A független változó: az etnolingvisztikai diverzitás mutatói

A figyelmes olvasónak mostanáig bizonyára feltűnt az a következtelenség, ahogyan a tanulmányban eddig mindenféle rendszer nélkül, felváltva használtuk az etnolingvisztikai diverzitás, a heterogenitás, ritkábban pedig a frakcionalizáció, a fragmentáció és a polarizáció fogalmait. Precízebb elemzésekben ezeket a fogalmakat nem rokon értelemben használják: nemcsak, hogy más jelentést hordoznak, hanem értékeiket más képlet alapján számolják ki, és igazítják a terep jellegzetességeihez (például, hogy hány eltérő csoportról beszélhetünk). Az ezzel kapcsolatos módszertani vitának a bemutatására itt nem térünk ki,⁴⁹ fontos tisztázni viszont, hogy az erdélyi adatokon a továbbiakban melyeket alkalmazzuk, és hogy milyen szakmai megfontolások szólnak a következetes használatuk mellett. Érdemes különbséget tenni a szemantikai és analitikus vonatkozású érvek között.

Az említett fogalmak a köznyelvben is eltérő jelentéseket hordoznak. Erdélyben a diverzitás/sokféleség változó szövegekörnyezetben jelenik meg,⁵⁰ a polarizáció viszont közelebb van

⁴⁸ Az önkormányzati jövedelmek közül azért választottuk a saját bevételt, mert leginkább ez tükrözi a helyi magángazdaság méretét és teljesítőképességét. Ide tartoznak az önkormányzatok helyi adókból származó jövedelmei (ingatlan- és gépkocsiadó stb.), valamint a vállalkozók által befizetett jövedelemadó helyben maradt hányada. Az erdélyi önkormányzatok jövedelmeiről bővebben l. <http://statisztikak.erdelystat.ro/cikkek/kiemelkedo-az-erdelyi-onkormanyzatok-jovedelme/18>.

⁴⁹ A különböző indexek kimerítő bemutatását találjuk Németh 2014-es értekezésében.

⁵⁰ Románia Unió csatlakozását követően a román közéletben a multikulturalizmus fogalma például egy agyonemlegetett, pozitív konnotációjú hívószóvá, egyfajta buzzwordé vált, erdélyi intézmények (pl. a Babeş-Bolyai Tudományegyetem), városok (Kolozsvár, Nagyszében stb.) imázskampányának a fő eleme lették. Ezekben a városmarketinggel kapcsolatos anyagokban a magyarok

a negatív töltetű elkülönülés, megosztottság, sőt szegregáció jelentéstartalmához. A frakcionalizációhoz egymással inkább versengő, mint együttműködő, alulról felépített érdekszövetségekre, szekértáborokra asszociálnak. A fragmentáció ezzel szemben külső nyomásra létrehozott, „felülről” irányított, inkább kényszerből, mint önkéntesen vállalt megosztottság képzetét hordozza.

Az eltérő jelentéstartalmak miatt Grin amellet érvel, hogy ezekben az elemzésekben a leginkább értéksemleges diverzitás fogalmat kellene használni.⁵¹ Ez a kifejezés azonban azokra a területekre illik a leginkább, ahol többféle etnikai-nyelvi csoport nagyobb számban él. Erdélyben a közigazgatási egységek döntő többségében a románok és a magyarok mellett a romák vannak jelentős számban jelen, a németek és más kisebbségek száma – amint tudjuk – napjainkra drasztikusan megfogyatkozott.⁵² A diverzitás és a vele leginkább rokon heterogenitás fogalmak tehát nem fedik pontosan a valóságot.

A fragmentáció, frakcionalizáció és polarizáció fogalmakkal kapcsolatban további érveket kell keressünk, hogy melyik fejezné ki a legjobban a létező állapotokat. Ez azon múlik, hogy 1. a priori inkább kooperációt vagy versenyt feltételezünk az együtt élő etnikumok között, és 2. hogy mennyire erős a civilitás, az alulról építkező demokráciába vetett hit. Minél inkább kooperációt feltételezünk, minél inkább a tolerancia és a kölcsönös tisztelet jellemzi az etnikumok közötti viszonyokat, annál inkább indokolt a semlegesebbnek hangzó fragmentáció, fejlettebb demokráciákban pedig a frakcionalizáció kifejezést használni. Minél inkább a nem

és a romák viszont aránytalanul keveset szerepelnek, és jelenlétükhöz képest nagyobb figyelmet kapnak a kisebb etnikai csoportok, a kozmopolita utazók, expat-ek stb. Gyakran előfordul az is, hogy ezek az anyagok magyar nyelven el sem érhetőek. A romániai magyar nyilvánosságban ezt a fajta multikulturalizmust általában hamisnak értékelik.

⁵¹ Grin, François: *Linguistic diversity and economic outcomes: Can we identify credible causal connections?* FTI, University of Geneva IPSA, Poznań, July 2016. 5.

⁵² Ennek megfelelően az ELF és az EPI mutató kiszámolásához az alábbi etnikumok számának abszolút értékeit vontuk be az elemzésbe: románok, magyarok, romák, németek és más nemzetiségűek. Nem vettük bele azokat, akiknek a nemzetiségéről nem gyűjtöttek adatot a népszámlálás során, a nemzetiségi arányokat is ezek kihagyásával számoltuk ki.

konstruktív versengés vagy a feszültség jellemzi ezeket a viszonyokat, annál kifejezőbb lehet a polarizáció fogalom.

Erdély népszerűtörténetével foglalkozó írások szerint a magyarok és a románok közötti viszony a 20. században végig feszültségekkel terhelt volt, és egy állandó társadalmi pozícióharc jellemezte.⁵³ Korábbi elemzések kimutatták, hogy az etnikumok között ma is egy fokozottabb bizalmatlanság jellemző, jelentősek a vélt társadalmi távolságok, továbbra is létezik egy erős szimbolikus határmegvonásra való törekvés.⁵⁴ A hétköznapi gyakorlatok jelentős része etnikailag homogén, hálózatilag zárványos rendszerben szerveződik.⁵⁵ A demográfiai adatok pedig azt mutatják, hogy egyre inkább tömbösödik, területileg elkülönül az erdélyi magyarság. Mindezeket figyelembe véve, ha Erdély egészéről beszélünk, szemantikailag akkor követjük el a legkisebb hibát, ha a polarizáció fogalmát használjuk.⁵⁶ Természetesen előfordulhat, hogy Erdély bizonyos részein, régióiban a felsorolt érveknek éppen az ellenkezője igaz. Ezekben az esetekben – ahogy azt az alkalom kívánja – indokoltabb a frakcionalizáció vagy a fragmentáció fogalmaival dolgozni.

A fogalmakról való döntésben azonban nem a szemantikai szempontok az elsődlegesek. A fragmentációt/frakcionalizációt és a polarizációt ugyanis különböző képletekkel számolják, és értékeik általában eltérnek egymástól.⁵⁷ Mivel azonban Erdély településein általában két, ritkábban három etnikum számottevő jelenlétével kell számolni, a mutatók értékei között nincs nagy különbség. Az adminisztratív egységek (községek és városok) népességére számított etnikai frakcionalizációs és polarizációs indexek erősen korrelálnak egymással, a korrelációs együttható értéke megyénként 0,948-tól (Szatmár megye) 1-ig (Hunyad megye) változik, Erdély egészére

⁵³ Kiss, 2010.

⁵⁴ Veres, 2011.

⁵⁵ Csata Zsombor: Economy and Ethnicity in Transylvania. In: Kiss Tamás–Székely István Gergő–Toró Tibor–Bárdi Nándor–Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.

⁵⁶ Tesszük ezt annak ellenére, hogy tudatában vagyunk a szavak valóságteremtő erejének, és hogy ezzel magunk is hozzájárulhatunk a feszültségnarratíva fennmaradásához, sőt a kultiválásához is. A valóság minél adekvátabb (nyelvi) leképezése viszont prioritást élvez.

⁵⁷ A fragmentációs/ frakcionalizációs indexet Taylor-Hudson (1972), a polarizációs indexet Montalvo-Reynar-Querol (2005) alapján értelmezzük. Részletes bemutatásukhoz és összehasonlításukhoz l. Németh, 2014. 21–24.

pedig 0,983.⁵⁸ Ilyen mértékű együttjárás mellett a statisztikai következmények jelentéktelenek, ezért a szemantikai megfontolások mentén a Montalvo–Reynar-Querol által kidolgozott etnikai polarizációs indexet fogjuk használni,⁵⁹ melyet az alábbi képlettel számolunk ki:

$$Q = 1 - \sum_{i=1}^N \left(\frac{0,5 - \pi_i}{0,5} \right)^2 \pi_i$$

ahol: π_i : az „i” etnikai csoport aránya a teljes (100%) populációhoz viszonyítva, Q: etnikai polarizációs index (EPI).

A EPI értéke 0 és 1 között változhat, és a maximumát akkor éri el, ha az adott társadalom két egyenlő létszámú csoportra oszlik, tehát előáll a tökéletes polarizáltság állapota.⁶⁰ Az ettől való eltérés egyszerre két dolgot is jelenthet: vagy azt, hogy az egyik etnikum többségbe kerül a másikhoz képest, vagy azt, hogy az etnikai csoportok száma növekszik.

A diverzitásváltozónk másik összetevője az etnolingvisztikai jelző, ami szintén definícióra szorul. Eleddig azért használtuk előszeretettel, mert egyszerre lehet az eltérő nyelvet beszélőkre és a különböző etnikumúakra is használni, sőt, így együtt akár a – szintén gyakran használt – kulturális diverzitás⁶¹ fogalom jelentéstartalmával is meggyőzőbben rezonál. Erdély esetében azért kifejezetten szerencsés összekapcsolva használni, mert a két legnépesebb etnikum, a románok és a magyarok esetében a nemzetiségi önbesorolás és a nyelvhasználat

⁵⁸ Az erdélyi adatokra készített szórásgörbét lásd a melléklet 4. ábráján. Ezen az látszik, hogy a fragmentációs és a polarizációs index magasabb értékeknél kezd divergálni egymástól.

⁵⁹ Montalvo – Reynar-Querol, 2005.

⁶⁰ Németh, 2014. 21.

⁶¹ Állandó vita tárgya az is, hogy a nyelvet le szabad-e választani a kultúráról vagy sem (Grin, 2016.). Ezzel a kérdéssel mi most nem foglalkozunk. Az ökonómiai elemzések jelentős része hajlamos a nyelvet pusztán egy kommunikációs eszköznek tekinteni, a kultúrával való kapcsolattal nem foglalkoznak. A nyelvészek és a szociológusok többsége ezzel szemben azt állítja, hogy erőteljes összefonódás létezik a nyelv és a kultúra között, és egyáltalán nem közönyös a kommunikáció tartalma szempontjából, hogy milyen nyelvet használunk.

nagyon nagy mértékben egybeesik.⁶² Mindkét esetben a nyelv egy nagyon erős, szinte leválaszthatatlan eleme az etnikai identitásnak. A romáknál ennél összetettebb a helyzet. Egyrészt az etnikai ön- és heteroidentifikáció sokkal kevésbé esik egybe, mint a románok és magyarok esetében. Másrészt a nyelv a heteroidentifikációnak csak az egyik, de nem feltétlenül a legfontosabb komponense (a vagyoni-foglalkozási helyzet, a lakóhelyi szegregáció, bőrszín stb. mellett). A diverzitás megélése és az ebből származó gazdasági gyakorlatok (beleértve a kirekesztést, az iskolai/munkahelyi diszkriminációt, a kizsákmányolást, ritkábban a pozitív diszkriminációt), valamint az ebből származtatható aggregált gazdasági következmények értelmezése szempontjából a heteroidentifikáció alapján meghatározott roma népesség településenkénti számára is szükség van.⁶³

Ezek az érvek mind-mind amellettszólnak tehát, hogy a vizsgálatunkban az etnikai megoszlásra vonatkozó statisztikákat használjuk.

Kontroll-változók

A korábban már említett módszertani problémák kiküszöböléséhez fontos, hogy a lehető legkimerítőbben feltérképezzük és beépítsük a modelljeinkbe azokat a tényezőket, amelyek mind a gazdasági fejlettségre (függő változó), mind pedig a polarizációra (független változó) hatással lehetnek, és ezzel befolyásolhatják a két állapot közötti kapcsolat validitását vagy erősségét. Ezzel kapcsolatban fennáll a veszélye annak, hogy: 1. vannak olyan tényezők, amelyekről nem feltételezzük a kettős hatást, ezért nem vesszük bele a modelljeinkbe, 2. a hatásokat feltételezzük ugyan, de nincsenek rá adataink, vagy nem mérhetőek.

A feltételezett és mérhető változók közül az egyik legfontosabb tényező, amire a korábbi tapasztalataink alapján külön figyelni kell, az a romák aránya a településeken. A romák hátrányos

⁶² Veress, 2011.

⁶³ A roma népesség heteroidentifikáció mentén történő becslését a SocioRoMap projekt keretében végezték el, a részletekért l. <http://www.ispmn.gov.ro/eng/page/socioromap>.

szocioökonómiai helyzetéről számos korábbi tanulmányban írtak⁶⁴ – egyelőre az ökológiai tévkövetkeztetés veszélye mellett –, és ezt a mi adataink is alátámasztják. Azokon a településeken például, ahol magasabb a romák aránya, lényegesen több a munkanélküli, és magasabb a dependenciaindex⁶⁵ értéke is. Mivel a romák aránya egyaránt erős befolyással van az etnikai heterogenitásra és a gazdasági fejlettségre, olyan modelleket is készítünk, ahol szerepeltetjük a roma népességet és olyanokat is, ahonnan kihagyjuk őket. Ezek összehasonlítása közelebb visz minket a polarizáció valós hatásainak a becsléséhez.

Korábbi elemzések alapján⁶⁶ néhány geográfiai természetű jellemzőről is úgy gondoljuk, hogy nagyon fontosak lehetnek a diverzitás és a fejlettség kapcsolatának a magyarázatában, a kontrollváltozóink sorát tehát az alábbiakkal bővítjük: a település mérete (városokra is), a község távolsága a város(ok)tól, a községhez tartozó falvak száma, községen áthaladó európai út megléte (csak községekre).

A demokratikus intézményi környezet fejlettségét – amiről azt feltételeztük, hogy pozitív irányba billentheti a diverzitás jóléti hatásait – közvetlenül nem tudjuk mérni, a városok és községek szintjén nincs erre adat. Viszont ott, ahol a közéletben való részvétel magasabb, az intézmények feletti kontroll, valamint a választott képviselők elszámoltatása is szigorúbb lehet. A polgári részvételt és a civil aktivitást jól közelíthetjük egyrészt a helyhatósági választásokon való részvétellel, másrészt pedig a civil szervezetek lakosságra vetített számával (fajlagos sűrűségével).

Etnikai polarizáció Erdélyben

Erdélyben a Montalvo–Reynar-Querol képlete⁶⁷ alapján számolt etnikai polarizáció értéke Szatmár (0,652) és Maros (0,614) megyékben a legmagasabb, és a jelentős román, illetve magyar többséget felmutatni tudó Hunyad (0,111), illetve Hargita (0,217)

⁶⁴ Fosztó László: *Colecție de studii despre romii din România*. Cluj-Napoca: Editura ISPMN, Kriterion, 2009.

⁶⁵ Ez a száz foglalkoztatottra jutó munkanélküliek számát jelenti.

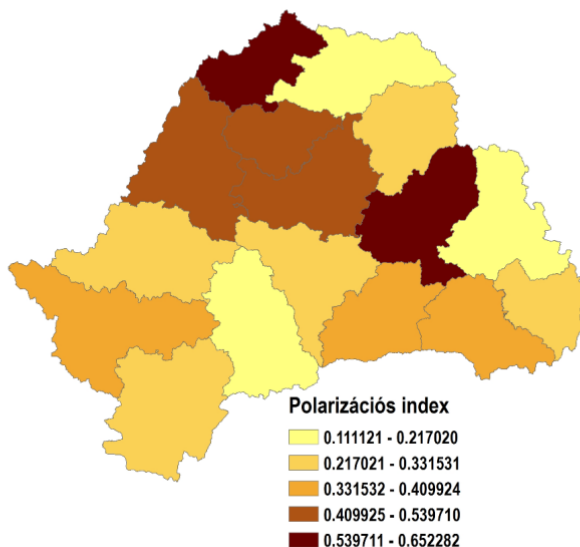
⁶⁶ Pl. Ionescu-Heroiu et al., 2013.

⁶⁷ Montalvo – Reynal-Querol, 2005.

megyékben pedig a legalacsonyabb (1. ábra)⁶⁸. Átlag (0,353) feletti továbbá Szilágy, Bihar és Kolozs megyékben, átlagosnak mondható Temes, Brassó, Szeben, Arad és Kovászna megyékben. A szórás értéke 0,139.

1. ábra

Etnikai polarizáció Erdély megyéiben (2011)

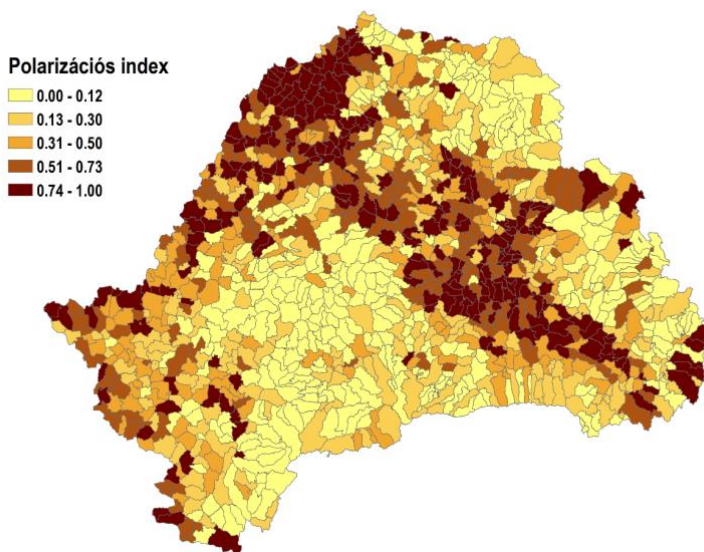

Forrás: saját számítások a 2011-es népszámlálás adatai alapján

⁶⁸ A térképeken klasszifikációs módszerként a természetes osztályhatárok megadását használjuk. A Jenks módszerként is ismert eljárás egy csoportba gyűjti a leginkább hasonló egyedeket, és maximalizálja a csoportok közötti különbségeket. Ez a módszer különösen kifejező eredményt hoz a településszintű adatokon, ahol nagyobb a szórás.

A megyei szintű trendek részletesebb leképeződését láthatjuk a közigazgatási egységek szintjén is, a 2. ábrán a sötétebb színnel jelölt településeket magasabb polarizáció jellemzi. Ezek közül is kiemelkedik a Kovászna megyei Zágón (0,999), a Fehér megyei Magyarlapád (0,993), a Bihar megyei Köröstárkány (0,987), a városok közül pedig Marosvásárhely (0,969), Szilágycseh (0,953) és Szalonta (0,938). A lista elején található településeken a románokéval szinte megegyező arányban él egy másik kisebbség, rendszerint a magyar. A szórás értéke a közigazgatási egységek szintjén lényegesen nagyobb, 0,316.

2. ábra
Etnikai polarizáció Erdélyben (2011)

Forrás: saját számítások a 2011-es népszámlálás adatai alapján

A térkép alapján úgy tűnik, hogy éppen a gazdasági prosperitás korábban említett folyosóján (a nagyvárosok tengelyén⁶⁹) magasabb a polarizáció mértéke.

Ez azonban meglepő, mert az LHDI értékek alapján készült térképen (3. ábra) nincs nyoma összefüggő sávoknak, a fejlettebb települések sokkal inkább a nagyvárosok körüli szigeteknek tűnnek.⁷⁰ A valóságban tehát a humán fejlettség diszkrétebb térbeli eloszlást mutat, elnagyolt és pontatlan lenne a „folyosó” megnevezést használni. A statisztikai próba eredményei is ezt igazolják: az etnikai polarizációs index és az LHDI mutató között nincs szignifikáns összefüggés, a korrelációs együttható értéke nagyon alacsony, mindössze 0,041. Első ránézésre tehát úgy tűnik, hogy az etnikai polarizációnak nincs köze a települések fejlettségéhez.

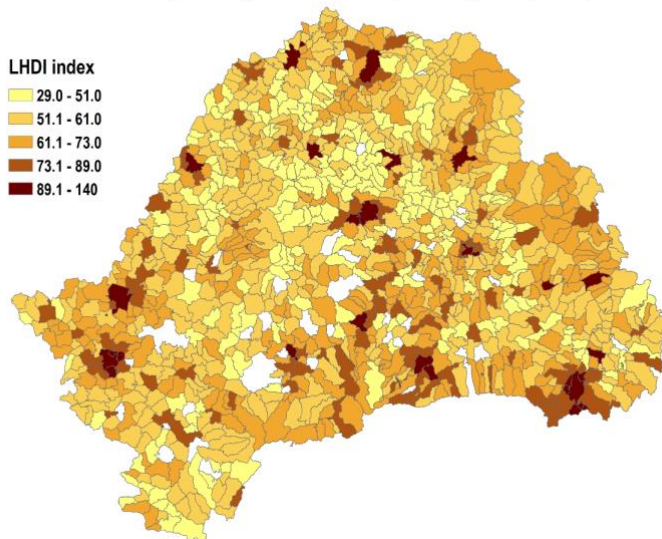
Elsőre nem találtunk összefüggést az etnikai polarizáció és a fejlődés dinamikája között sem. A 2002-es és 2011-es LHDI index relatív elmozdulását mérő mutatónk (lásd a 6. ábrát a mellékletben) és a diverzitás-indexünk (EPI) nem korrelál egymással ($r=0,013$).

⁶⁹ Lásd Kiss, 2014.

⁷⁰ A városok és a falvak fejlődésének a viszonyáról Ionescu-Heroiu és szerzőtársai az alábbiakat írják: „Túl azon, hogy a gazdasági fejlődésének a motorjai, a nagyvárosok a fejletlenebb régiók – különösen a városokhoz közeli rurális övezetek – fejlődésének a katalizátoraként is működnek. Összességében (...) egy bizonyos falusi település fejlődési dinamikájának a szempontjából nem a legközelebbi városi szomszédal való távolsága számít” (Ionescu-Heroiu et al., 2013. 111.), hanem az, amit ő városi konnektivitásnak nevez, és amit egy összetettebb mutatóval számol ki. Ez egy mértani átlagolása annak, hogy mennyire van közel az illető település egyenként a kis, közepes, nagy, illetve nagyon nagy városkategóriák legközelebbi tagjaihoz. A rendelkezésre álló adatainkkal sajnos ezt az indexet nem tudjuk ugyanígy reprodukálni, de egy jó közelítéshez a kontrollváltozóink között nálunk is szerepel: 1. a községekhez tartozó falvak átlagos távolsága a legközelebbi városhoz, 2. a községközpont távolsága a legközelebbi 30000 főnél nagyobb városhoz.

3. ábra

Humán fejlettségi index (LHDI) Erdélyben (2011)

Forrás: Sandu, 2016. A fehérrel jelölt településekre nincs adat.

Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben

A hosszas elméleti és módszertani felvezetés után szerencsére nem kell leállnunk itt az elemzéssel. Korábbi megfigyeléseink azt mutatják, hogy a falvak és a városok között nagyok a fejlettségbeli különbségek,⁷¹ tehát valószínűleg a fejlődést magyarázó modellek is eltérnek egymástól. Érdekes tehát a falvakat és a városokat külön is megvizsgálni.

Kezdjük először a falvakkal. A fejlettségi index és az etnikai polarizáció között egy gyengébb, de szignifikáns negatív kapcsolat

⁷¹ Ionescu-Heroiu és szerzőtársai például Románia területi kohéziójának egyik kulcsproblémáját látja abban, hogy egy nagyon nagy és szűnni nem akaró különbség van a városi és a vidéki életkörülmények között. L Ionescu-Heroiu et al., 2013. 107.)

mutatható ki ($r=-0,088$, 2. táblázat, 1. modell).⁷² Hogy itt direkt kapcsolatról van-e szó, ahhoz meg kell vizsgálni, hogy vannak-e alternatív magyarázatok, amelyek egyszerre befolyásolhatják a diverzitást és a fejlettséget is.⁷³ Az LHDI értékét magyarázó regressziós egyenletbe be kell vonnunk tehát az imént bemutatott kontrollváltozókat is.

Ezzel együtt a mutatóink leíró statisztikája a következőképpen néz ki:

1. táblázat. Leíró statisztikák – erdélyi községek

változó	N	átlag	szórás	min.	max.
LHDI 2011	980	57,7	9,83	29	140
polarizációs index (EPI 2011)	1041	0,37	0,32	0,00	0,99
etnikai arányok					
magyarok aránya a településen (% , 2011)	1041	19,34	31,22	0,00	99,86
romák aránya a településen (% , 2011)	1041	6,09	8,34	0	53,42
romák aránya a településen (heteroidentifikáció, %, 2015)	1037	10,12	12,79	0	82,48
németek aránya a településen (% , 2011)	1041	0,447	2,08	0	32,56
más nemzetiségűek aránya a településen (% , 2011)	1041	1,87	9,87	0	98,3

⁷² A polarizációs indexet kiszámoltuk úgy is, hogy a roma népességet kivettük az elemzésből. Ebben a modellben a negatív kapcsolat eltűnt. Ez azt jelenti tehát, hogy ha létezik is egy valós összefüggés a polarizáció és a fejlettség között, ez vélhetően a roma népesség köztudottan hátrányosabb helyzetét tükrözi. Ezt fogják igazolni az alább bemutatandó, etnikai arányokkal bővített regressziós modelljeink is.

⁷³ Itt meg kell említenünk a fordított kauzalitás lehetőségét is: elképzelhető, hogy a jóléti feltételek romlása miatt növekedhet az etnikai polarizáció a községekben. Ez gyakorta azt jelenti, hogy a tehetősebb, többségi családok elhagyják a települést és helyettük romák költöznek be. Ennek a lehetőségnek továbbgondolására még visszatérünk.

földrajzi tényezők					
község mérete (lakosság száma 2011- ben)	1041	2803	1669	119	22813
halad-e át európai út a községen (0 = nem, 1 = igen)	982	0,22	0,41	0	1
falvak átlagos távolsága a legközelebbi várostól (km)	982	18,79	9,95	2	71
községközpont távolsága a legközelebbi 30000 lakosnál nagyobb várostól (km)	982	36,17	23,03	3	140
falvak száma a községben	982	4,53	2,62	1	15
civil és politikai aktivitás					
civil szervezetek sűrűsége (NGO/1000 fő, 2018)	1041	3,88	2,61	0	25,21
részvételi arány a helyhatósági választásokon (%, 2016)	1043	61,4	11,42	0	100
magántulajdon mérete					
1000 lakosra jutó autók száma (db, 2014)	922	207,9	121,4	0,3	1204,8
vállalkozások egy főre jutó üzleti forgalma (1000 RON, 2014)	1022	119	96	3	974
önkormányzatok egy főre jutó saját bevétele (RON, 2011-2017)	1041	3078	2477	758	34009
közjavakkal való gazdálkodás					
egy főre jutó fejlesztési célú beruházások összege (RON, 2017)	1042	184	246	0	3240
egy főre jutó uniós forrásokból származó bevétel (RON, 2011- 2017)	1041	2271	2940	0	20186

A regressziós modelleket több változatban is lefuttattuk⁷⁴ (lásd a 2. táblázatot, 2-7. modellek). A 2. modellben a polarizáció helyett az egyes etnikumok arányát vontuk be az elemzésbe. Ezzel enyhén növekedett az LHDI magyarított hányada, bár még továbbra is nagyon alacsony (mindössze 6 százalék), ami azt jelenti, hogy az etnicitás nem jelentéktelen, de önmagában egy nagyon gyenge prediktora a fejlettségnek. Nem javult ez a mutató azzal sem, hogy a polarizációt és az etnikai arányokat egyszerre vontuk be az elemzésbe (3. modell). A 4. modellben a geográfiai mutatók egymást követő beléptetése mellett fokozatosan nőtt az etnikai polarizációs index regressziós együtthatója, végül -0,182-nél állapodott meg. Ez a kauzalitás feltételezése mellett azt jelentené, hogy a község mérete és a legközelebbi várostól való távolsága után a polarizáció az, ami a fejlettségre a legerősebb hatást gyakorol. Az egyváltozós modellhez képest tehát emelkedett a polarizáció és a fejlettség közötti kapcsolat erőssége. Ennek a magyarázata az, hogy a nagyobb diverzitással rendelkező községek a városoktól távolabb helyezkednek el, jellegzetesen nagyobbak és fragmentáltabbak is (több falu tartozik hozzájuk). Ha ezeket a jellemzőket azonban kontroll alatt tartjuk, kiderül, hogy a polarizáció parciális hatása erősebb. Konkrétan azt jelenti, hogy azonos geográfiai jellemzőkkel bíró falvakban az EPI tíz egységnyi növekedése az LHDI index 1,82 egységnyi csökkenésével jár együtt. Ezen a ponton úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi községekben az etnikai polarizáció és a humán fejlettség kapcsolata negatív: ahol több etnikum él nagyobb számban, ott a falvak egészségügyi, képzettségi és anyagi tőkéje szignifikánsan alacsonyabb.

De vajon mivel magyarázható ez a negatív kapcsolat? Az egyik kézenfekvő magyarázat az, hogy nagyok az egyes etnikai csoportok közötti gazdasági különbségek,⁷⁵ például a romák hátrányosabb helyzete egyszerűen lefele viszi a jóléti átlagot azokon a településeken, ahol nagyobb arányban vannak jelen. Ezt kétféleképpen tudjuk ellenőrizni: 1. az etnikumok arányát egy olyan modellben szerepeltetjük, ahol nem használjuk a polarizációs indexet (5. modell), 2. a polarizációt és az etnikumok arányát ugyanabban a modellben

⁷⁴ Az elemzéshez lineáris regressziót használtunk (OLS), stepwise eljárással.

⁷⁵ Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017.15(1), 81–103. doi: 10.17177/77171.191.

használjuk (6. modell).⁷⁶ Az eredmények azt mutatják, hogy – akárcsak a 3. modellben – mihelyest az etnikai arányokat beemeljük a modellbe, megszűnik a szignifikáns összefüggés a fejlettség és a polarizáció között. Az etnikai polarizáció *önmagában tehát nem okoz változásokat a községek fejlettségében, viszont számít az, hogy milyen etnikumok és milyen arányban* laknak egy adott településen. Az egyértelmű, hogy minél magasabb a romák aránya, annál alacsonyabb az LHDI. A németek markánsabb jelenléte mellett viszont enyhén felfele mozdul el a fejlettség mutatója. A magyarok és a más nemzetiségűek magasabb aránya a romákhoz képest sokkal enyhébben, a mérési hiba határán, de szintén lefele húzza az átlagot.⁷⁷

Ezen a ponton nagyon fontos megjegyezni, hogy ezek az eredmények semmiféle alapot nem adnak ahhoz, hogy az egyes etnikumok fejlődésben betöltött szerepéről bárki esszencialista kijelentéseket fogalmazzon meg. Az, hogy egy etnikum, kisebbség stb. jelenleg milyen erőforrásokkal rendelkezik, amivel saját maga és közössége, faluja boldogulását elősegítheti, az messzire visszamutató történelmi folyamatok eredménye, melyeknek a tárgyalása jóval meghaladja a dolgozatunk kereteit. Ennek a jónan belátásához elég csak a szocialista diktatúra évtizedeire visszautalni. Ni teljesen nyilvánvaló, hogy a kisebbségek intézményes diszkriminációja (a továbbtanulás és a szakmai előrelépések korlátozása, az

⁷⁶ Az EPI és az etnikai arányok egyazon modellben való szerepeltetése nem problémamentes, mert az utóbbi a polarizáció szórásának majdnem felét magyarázza meg. Ezért szerepeltettük mindkettőt egy-egy külön regresszióban is. A vizsgálatban szereplő községek össznépessége 2815368 fő, aminek 70 százaléka román, 21 százaléka magyar, 6,4 százaléka roma, 0,4 százaléka német és 2,2 százaléka más etnikumú. Mivel két nagyobb etnikum adja a falusi népesség közel 91 százalékát, a román és a magyar népesség aránya között egy erős negatív korreláció van ($r=-0,918$). A redundancia miatt a románok arányát tehát kivettük az elemzésből. A romák aránya és a polarizációs index között szintén szoros a kapcsolat ($r=0,637$), de multikollinearitás nem áll fenn. További korrelációértékek: EPI – magyarok aránya: 0,195; EPI – románok aránya: -0,388. Kollinearitás-statisztikák a románok aránya nélküli modellben: EPI – tolerancia: 0,547, VIF: 1,827; romák aránya – tolerancia: 1,742, VIF: 1,742; magyarok aránya – tolerancia: 0,884, VIF: 1,132

⁷⁷ A modelleket lefuttattuk úgy is, hogy sorban kivettük az etnikai változókat. Ha a romák arányát kihagyjuk az elemzésből, a magyarázott variancia mintegy 6,6 százalékkal csökken. A változás a németek kihagyása esetén 2,3 százalék, a magyaroknál mindössze 1 százalék varianciacsökkenést eredményez.

infrastruktúra-fejlesztés elhanyagolása azokon a területeken, ahol nagyobb arányban éltek etnikai kisebbségek stb.) és az ezt követő tömeges kivándorlás, ha nem is determinisztikusan, de hosszú évtizedekre előre kijelölte az egyes etnikai csoportok lehetséges társadalmi pozíciót és ezzel együtt a potenciális erőforrásaikat is.

A fentiek alapján mindössze annyit jelenthetünk ki, hogy *az erdélyi vidékre vonatkozóan nem önmagában az etnikai polarizáció, hanem az eltérő gazdasági helyzetű etnikumok változó jelenléte magyarázza az aggregált jólét különbségeit.* Egy korábbi vizsgálatban, kimutattuk, hogy a romák munkaerőpiaci és jövedelmi helyzete lényegesen rosszabb a társadalmi átlagnál, a magyaroké enyhén rosszabb (és folyamatosan romlik), a kis számban levő németeké pedig határozottan jobb.⁷⁸ Ezek a különbségek köszönnek vissza az LHDI eltéréseit magyarázó modelljeinkben is. Azokon a településeken, ahol kisebbek a gazdasági különbségek az egyes etnikumok között (például javarészt csak magyarok és románok élnek), a magasabb polarizáltság nem hoz jóléti hátrányokat, de előnyöket sem. *Végeredményben tehát azt jelenthetjük ki, hogy az LHDI egy kisebb, de szignifikáns hányadát az etnicitás mentén kitapintható gazdasági egyenlőtlenségek magyarázzák, de ez a hatás a polarizáció növekedésével nem emelkedik.*

Egy következő lépésben azt a hipotézist vizsgáltuk meg, hogy a civil aktivitás és a választásokon való részvétel befolyásolja-e a polarizáció és a jólét kapcsolatát. Feltételezésünk arra vonatkozott, hogy minél többen, minél aktívabban szólnak bele és vesznek részt a közügyeik rendezésében, annál kevésbé valószínű, hogy az etnikai sokféleség nehezíteni fogja a település fejlődését. A 6. és 7. modellben közölt eredmények nem igazolják ezt a feltételezést. Sem a polarizáció, sem pedig az etnikai arányok együtthatói nem változtak érdemben a civilításra vonatkozó mutatók bevonásával.

⁷⁸ Csata 2017.

2. táblázat. Lineáris (OLS) regresszió az LHDI magyarázatához – erdélyi községek (standardizált regressziós együtthatók)

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell
polarizációs index (EPI 2011)	- 0,088***		0,059	- 0,182***		-0,021	0,001
magyarok aránya a településen (% , 2011)		0,013	0,000		- 0,110***	- 0,105***	- 0,175***
romák aránya a településen (% , 2011)		- 0,219***	- 0,216***		- 0,260***	- 0,247***	- 0,253***
németek aránya a településen (% , 2011)		0,147***	0,148***		0,142***	0,144***	0,118***
más nemzetiségűek aránya a településen (% , 2011)		-0,043	-0,053		-0,065**	-0,062*	-0,065*
község mérete (lakosság száma 2011-ben)				0,467***	0,474***	0,475***	0,438***
falvak átlagos távolsága a legközelebbi várostól (km)				- 0,257***	-0,256**	-0,256**	-0,261**

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell
polarizációs index (EPI 2011)	- 0,088***		0,059	- 0,182***		-0,021	0,001
községközpont távolsága a legközelebbi 30000 lakosnál nagyobb várostól (km)				- 0,114***	- 0,127***	- 0,127***	- 0,092***
halad-e át európai út a községen (0 = nem, 1 = igen)				0,118***	0,098***	0,099***	0,103***
falvak száma a községben				- 0,136***	- 0,127***	- 0,127***	- 0,133***
civil szervezetek sűrűsége (NGO/1000 fő, 2018)							0,145***
részvételi arány a helyhatósági választásokon (2016)							-0,104**
R négyzet	0,007	0,061	0,062	0,444	0,499	0,505	0,521
N	979	979	979	909	909	909	909

Jelmagyarázat: *** $p < 0,001$; ** $0,001 < p < 0,01$; * $0,01 < p < 0,05$

A diverzitás jóléti hatásaival kapcsolatos további kérdéseink arra vonatkoztak, hogy a polarizáció hogyan befolyásolja a közjavakkal való gazdálkodást, illetve a magánjavak termelését. A függő változónkat, az LHDI-t tehát ezekre a mutatókra cseréltük, és mindkettőre lefuttattuk ugyanazokat a regressziós modelleket.

Elsőre úgy tűnik, hogy a polarizációnak negatív hatása van a közösségi pénzügyekkel való gazdálkodásra (uniós támogatások és a befektetésre szánt összegek egy főre jutó hányada), ez a hatás azonban fokozatosan megszűnik az etnikai arányok (4. táblázat a mellékletben, 2. modell), a földrajzi változók (4-6 modell), és a civilításra utaló indikátorok bevonásával (7. modell). Látható az is, hogy az ezeknek a tényezők sokkal gyengébb prediktorai a közösségi pénzügyeknek, mint az LHDI-nak. Túl azon, hogy nagyon nehéz megfelelő indikátorokat találni, ennek az is az oka, hogy az önkormányzatok befektetési célú forrásellátása gyakran nem a helyiek rátermettségén és szorgalmán múlik, hanem azzal magyarázható, hogy az elosztási rendszer továbbra is erősen centralizált, és a külső források bevonásánál is fokozottan érvényesül a politikai kontroll. Kompenzációs, nivelláló hatások érvényesülését láthatjuk abban, hogy a nagyobb lakosságszámmal rendelkező településeken alacsonyabb az egy főre jutó fejlesztési-befektetési célú forrásbevonás. A mi szempontunkból ennél fontosabb viszont, hogy a polarizációtól függetlenül azokon a településeken, ahol magasabb a romák és a magyarok aránya, ezekből a közpénzekből kevesebbet költenek.

A magánjavakkal való ellátottsággal, annak termelésével kapcsolatban valamelyest eltérő helyzettel találkozunk (5. táblázat a mellékletben). Egyrészt a település méretével együtt nő az autók ezer főre jutó számából, az önkormányzatok egy főre jutó saját jövedelméből és a helyi vállalkozások egy főre jutó átlagos forgalmából aggregált mutató értéke. A magasabb civil jelenlét, valamint a kedvező földrajzi helyzet (európai út) szintén kedvez a magángazdaság növekedésének. Ami azonban a mi szempontunkból fontosabb, hogy ebben a dimenzióban is kimutatható azoknak a községeknek a hátránya, ahol nagyobb arányban élnek romák és magyarok. Meglepő módon, ha mindezeket kontroll alatt tartjuk, az etnikai polarizációnak van egy enyhe pozitív hatása a magánjavak gyarapodására. Azt feltételezhetjük tehát, hogy hasonló anyagi-gazdasági helyzetű etnikai csoportok jelenlétében a polarizációnak

akár ösztönző hatása is lehet a magángazdaság fejlődésére. Az etnikai alapú gazdasági egyenlőtlenségek csökkentésével tehát a diverzitás akár növelheti is a polgárok aggregált individuális jólétét.

Az etnikai polarizáció és a fejlettség összefüggését a városokra is megnéztük, megfelelő adatok hiányában azonban lényegesen kevesebb kontrollváltozót tudunk bevonni az elemzésbe. Ez azért is problematikus, mert a priori úgy gondoljuk, hogy a városok (különösen a nagyvárosok) fejlettségének a meghatározásában a lokalitásnak, a helyspecifikus erőforrásoknak a szabadon mozgó tőke és munkaerő korában egyre kisebb a szerepe. Nagyobb jelentőséget kapnak viszont a földrajzi adottságok, minél nagyobb egy város, annál fontosabb az országon belüli és a nemzetközi ellátási hálózatokban elfoglalt helye, erősebb a korábbi beruházások és infrastrukturális fejlesztések mentén kialakult útfüggőség hatása stb. Mindent összevetve, sokkal nehezebb feltérképezni és meghatározni olyan egységes tényezőket, proxykat, amelyek egy nagyváros fejlődésében meghatározóak lehetnek, ehhez az országos spektrumú adatok messze nem elegendők. Statisztikai fogalmakkal élve a városok esetében tehát a mérettel együtt nő az endogenitásból fakadó hibák előfordulásának az esélye.

Ezek alapján nem véletlen, hogy a városokra elvégzett elemzés semmi újdonsággal nem szolgált. A polarizáción és az etnikai arányokon kívül a település méretét tettük a modellbe.⁷⁹ Ebből az derül ki, hogy a városok humán fejlettsége összefügg a település méretével és a romák arányával, a polarizációra és a többi etnikum arányára viszont teljesen közömbös. Nem változtat az LHDI értékén az sem, ha több magyar, német vagy más nemzetiségű él a városban. Hasonló eredményeket kaptunk akkor is, ha – az előbbi aggályainkat komolyan véve – a 10 legnagyobb erdélyi várost⁸⁰ kihagytuk az elemzésből.

⁷⁹ A kollinearitás-teszt eredményei alapján itt is kihagytuk a románok arányát, viszont bent maradhatott a romákra vonatkozó mutató.

⁸⁰ Ezek az ún. fejlesztési pólusok Erdélyben, méret szerint csökkenő sorrendben: Kolozsvár, Temesvár, Brassó, Nagyvárad, Arad, Szeben, Marosvásárhely, Nagybánya, Szatmárnémeti és Déva. Déva földrajzi pozíciója miatt lett ennek a klubnak a tagja, hiszen vannak nála nagyobb méretű városok is (Beszterce, Resicabánya, Gyulafehérvár), amiket viszont nem soroltak a fejlesztési pólusok közé.

3. táblázat. Lineáris (OLS) regresszió az LHDI magyarázatához – erdélyi városok – az etnikumok arányával bővített modell

változó	standardizálatlan regr. eh	standard hiba	standardizált regr. eh.
a város mérete (lakosság száma 2011- ben)	0,000	0,000	0,590***
romák aránya a városban (%)	-0,486	0,193	-0,210***
más nemzetiségűek aránya a városban (%)	-0,207	0,161	-0,090
magyarok aránya a városban (%)	-0,024	0,027	-0,066
németek aránya a városban (%)	-0,565	0,657	-0,058
polarizációs index (EPI 2011)	1,077	3,401	0,028
konstans	72,162		
R négyzet	0,457		
N	132		

*** p<0,001

Következtetések

A vizsgálataink alapján összegzésképpen kijelenthetjük, hogy Erdély városaiban és községeiben a jólét kis mértékben függ a települések etnikai összetételétől. A kapcsolat azonban szignifikáns: azokon a településeken alacsonyabb a humán fejlettség helyi mutatója (LHDI), ahol nagyobb arányban élnek hátrányosabb gazdasági helyzetű kisebbségek, elsősorban romák. *Fontos eredmény viszont, hogy az*

etnikai polarizáció önmagában nincs sem negatív, sem pozitív kapcsolatban a humán fejlettség mértékével, a diverzitás számlájára írható jóléti eltérések kizárólag az egyes etnikai csoportok közötti egyenlőtlenségekre vezethetők vissza.

Ezzel kapcsolatban azonban néhány fontos megjegyzést kell tennünk.

Hogy általában nincs összefüggés a polarizáció és a fejlettség között, nem jelenti azt, hogy ne lennének – sőt, minden bizonnyal vannak – olyan partikuláris helyszínek, régiók, települések, ahol jelen vannak a diverzitásnak a tanulmány elméleti részében vázolt negatív vagy pozitív hatásai. Ehhez kisebb léptékben is meg kell vizsgálni az adatokat, a kapcsolat természetének a pontos feltárásához pedig ezeken a helyszíneken terepközelibb módszerekre és megfigyelésekre is szükség van.

Többször szóba került már, hogy az etnicitás és a fejlettség viszonyában a kauzalitás iránya nem tisztázott. Ha a jelenséget dinamikájában nézzük (és nem egyetlen pillanatban, 2011-ben, mint most), nehéz megállapítani, hogy a hátrányosabb helyzetű romák magasabb aránya miatt alacsonyabb-e a települések LHDI mutatója, vagy a romló jóléti feltételek miatt költöznek el a tehetősebbek, és marginálisabb helyzetű csoportok kerülnek a helyükre. Valószínűleg mindkettőre találunk példát, és közelebb áll a valósághoz az is, hogy ezek a hatások együtt járnak, kölcsönösen felerősítik egymást. Ha szét is lehet választani őket, ahhoz a mi megfigyelési adataink nem elegendőek.

Végül ismételtelen fel kell hívunk a figyelmet az endogenitás problémájára is. Különösen a városok esetében előfordulhat az, hogy léteznek további olyan tényezők, amelyek a fejlettségre és az etnikai diverzitásra egyaránt hatással vannak, és felülírhatják a következtetéseinket. A probléma kiküszöbölésére egyelőre nem találtunk megoldást. Különösen nehéz mit kezdeni a történeti vonatkozású alternatív magyarázatokkal. Egy település jelenlegi fejlettsége egy történelmi evolúció eredménye, korábban felhalmozott erőforrások (tőkék) és boldogulási gyakorlatok eredője. Ráadásul a spontán fejlődés folyamatát olyan külső események is megszakíthatják, megváltoztathatják, amelyek nem következnek a rendszer összetevőiből és endogén dinamikájából. Ilyen külső eseménysorozatnak tekinthetőek a szocialista rendszer radikális

beavatkozásai, amelyek révén az erőforrások újraelosztását egy centralizált, tervgazdasági logikában szervezték meg. Ez azonban egyre távolabb került a tervezett tudományos és objektív ésszerűségtől, a beruházásokról egyre inkább politikai megfontolások mentén döntöttek. Hosszú, kitarító és módszeres nacionalista asszimilációs politika eredménye például az, hogy a korábban prosperáló magyar többségű városok etnikai szerkezetét megváltoztatták, a periférikusabb magyar régiókat pedig lassúbb ütemben fejlesztették. Ennek nyilvánvaló hatásait a mai napig érezni lehet, és teljességgel kizárható, hogy ne jelenne meg az LHDI indexünkben is.⁸¹

Ennél talán még nehezebb vállalkozás annak a pontos nyomon követése, hogy – a központi költségvetés törvény által rögzített visszaosztási algoritmusán kívül eső – a települések fejlesztésére szánt összegek szétosztása milyen logika mentén történik. Egy-egy nagyobb központi költségvetésből finanszírozott beruházás lényegesen befolyásolhatja egy település növekedési potenciálját és jóléti esélyeit, sőt, tovagyrúzó hatásai miatt érezhetővé válik a környező településeken is. Sajnos, ha a közelmúlt központilag irányított gazdaságfejlesztési beruházásait nézzük, ezekben aligha fedezhető fel valami rendszer, ami a hatások módszeres kutatását szinte lehetetlenné is teszi.

A vizsgálatunk egy további fontos eredménye az, hogy kimutattuk: vannak arra utaló jelek, hogy ha sikerülne csökkenteni az egyes etnikai csoportok közötti anyagi-gazdasági egyenlőtlenségeket, ez növelné a községek aggregált magánvagyonát, a vállalkozások termelékenységét és ezzel együtt az önkormányzatok saját bevételeit is, amelyeket a helyi közösség jóléti beruházásaira lehetne költeni. A közpénzekkel való hatékonyabb gazdálkodást viszont nem zavarja a polarizáció, és az etnikai csoportok eltérő arányú jelenléte is alig

⁸¹ Konkrétan a vizsgálatunkhoz kapcsolható például az, hogy a többségében magyarok lakta gyergyói medencében – az ország egyik leghidegebb régiójában – egészen a 2000-es évek végéig nem vezették be a földgázt. (Erre a közelmúltban adódott volna lehetőség, de a rácsatlakozás költségeit a fogyasztóknak kellett volna kifizetniük. Ezzel párhuzamosan növekedett a földgáz ára, a falvak pedig érthető módon letettek arról, hogy csatlakozzanak a rendszerhez.) Az LHDI indexünk gazdasági összetevőjének egyik indikátora éppen az egy főre jutó gázfogyasztás. Ez magyaráz meg valamennyit abból, hogy az amúgy életrevaló és takaros gyergyói nagyközségek nem kerültek még előrébb a humán fejlettség rangsorában.

számít, viszont kedvező hatásokkal kecsegtet a helyiek nagyobb közéleti – civil és politikai – mobilizációja. Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy az etnikai alapú egyenlőtlenségek csökkentése, az etnikai-nyelvi határokon átívelő, a szélesebb társadalmi integrációt segítő civil szervezetek fejlődése és a magasabb politikai részvétel hozzájárulhat a lakosság magánvagyonának a gyarapodásához, közvetetten pedig a hatékonyabb közösségi gazdálkodáshoz.

Azonban a frissebb elemzések azt mutatják ki, hogy az utóbbi időben az etnikumok közötti gazdasági egyenlőtlenségek nemhogy csökkentek, hanem inkább növekedtek. A romák többsége legfeljebb a másodlagos munkaerőpiacon, rosszul fizetett, alkalmi állást talál magának, ezért a társadalom perifériáján, rendkívül kiszolgáltatott helyzetben, mélyszegénységben és ebből fakadóan szegregáltan él.⁸² A romákhoz képest összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak az erdélyi magyarok, de nekik is romlanak a társadalmi pozícióik, és jövedelmi hátrányuk is növekszik. A másik feltétel, a durkheimi értelemben vett organikus, polgári szolidaritás és a szélesebb, etnikumok fölötti társadalmi integráció megvalósulása már csak azért is nehézkes, mert az erős nyelvi aszimmetria miatt ezeknek a költségeknek aránytalanul nagy része hárul a kisebbségekre. Ezek olyan folyamatok tehát, amelyek mentén a párhuzamosságok további intézményesülése, ezzel együtt pedig az egyenlőtlenségek további mélyülése várható.

Felhasznált irodalom

Alesina, Alberto – Baqir, Reza – Easterly, William: Public Goods and Ethnic Divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 114, Issue 4, 1999. 1243–1284. doi: 10.1162/003355399556269.

Alesina, Alberto – Devleeschauwer, Arnaud – Easterly, William – Kurlat, Sergio – Wacziarg, Romain: Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, Volume 8, Issue 2, 2003. 155–194.

Arcand, Jean-Louis: Development economics and language: the earnest search for a mirage? *International Journal of the Sociology*

⁸² Csata, 2017.

of Language, 121 (1), 1996. 119–157. doi: 10.1515/ijsl.1996.121.119.

Arcand, Jean-Louis – Grin, François: Language in Economic Development: Is English Special and is Linguistic Fragmentation Bad? In: Erling, Elizabeth J.– Sargeant, Philip (eds): *English and Development: Policy, pedagogy and globalization*, Bristol: Multilingual Matters, 2013. 243–267.

Banerjee, Abhijit – Lakshmi, Iyer – Somanathan, Rohini: History, Social Divisions, and Public Goods in Rural India. *Journal of the European Economic Association*, Volume 3, Issue 2–3, 2005. 639–647. doi: 10.1162/jeea.2005.3.2-3.639.

Benedek József – Török Ibolya – Máthé Csongor: *Dimensiunea regională a societății, diversitatea etno-culturală și organizarea administrativ-teritorială în România*. Cluj: Cercetarea Minorităților Naționale din România, 2013.

Benedek József – Török Ibolya – Máthé Csongor: Evidence-based designation of development regions in Romania. *Regional Statistics*, 2018. 8(1), 120-140.

Brenner, Neil – Marcuse, Peter – Mayer, Margit (eds.): *Cities For People, Not For Profit: Critical Urban Theory And The Right To The City*. London: Routledge, 2011.

Cederman, Lars-Erik – Wimmer, Andreas – Min, Brian: Why Do Ethnic Groups Rebel? New Data and Analysis. *World Politics*, Volume 62, Issue 1, 2009. 87–119. doi: 10.1017/S0043887109990219.

Collier, Paul: Implications of ethnic diversity. *Economic Policy*, 16 (32), 2001. 128–166. doi:10.1111/1468-0327.00072.

Collier, Paul – Gunning, Jan Willem: Explaining African economic performance. *Journal of economic literature*, Volume 37, Issue 1, 1999. 64–111. doi: 10.1257/jel.37.1.64.

Costa, Dora L. – Kahn, Matthew E.: Civic engagement and community heterogeneity: An economist's perspective. *Perspectives on Politics*, Volume 1, Issue 1, 2003. 103–111. doi: 10.1017/S1537592703000082.

CSATA ZSOMBOR

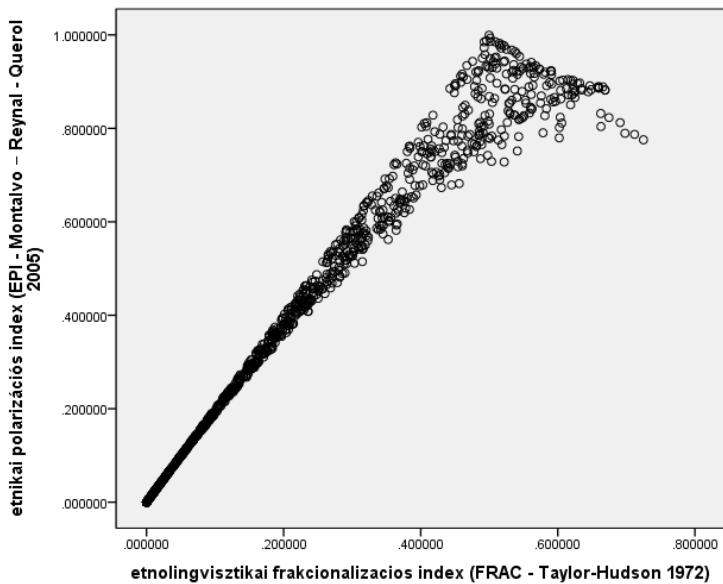
- Csata Zsombor: The Social Determinants of Entrepreneurial Activity in Rural Transylvania. *Studia Sociologia*, 57 (1), 2012. 101–124.
- Csata Zsombor (szerk.): *Vállalkozók – elvárások, lehetőségek és nehézségek. Kutatásjelentés*. Kolozsvár: Interetnikus Viszonyok Kutatóközpontja, 2011.
- Csata Zsombor: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 2017. 15 (1), 81–103. doi: 10.17177/77171.191.
- Csata Zsombor: Economy and Ethnicity in Transylvania. In: Kiss Tamás – Székely István Gergő – Toró Tibor – Bárdi Nándor – Horváth István (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights*. Cham: Palgrave Macmillan, 2018.
- Easterly, William: Can Institutions Resolve Ethnic Conflict? *Economic Development and Cultural Change*, 49 (4), 2001. 687–706. doi: 10.1086/452521.
- Easterly, William – Levine, Ross: Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions. *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 112, Issue 4, 1997. 1203–1250. doi: 10.1162/003355300555466.
- Fishman, Joshua A.: Some Contrasts between Linguistically Homogeneous and Linguistically Heterogeneous Polities. In: Fishman, Joshua A. – Ferguson, Charles A. – Das Gupta, Jyotirindra (eds): *Language problems of developing nations*. New York: Wiley, 1968.
- Florida, Richard: Bohemia and economic geography. *Journal of Economic Geography*, 2 (1). 2002. 55–71. doi: 10.1093/jeg/2.1.55.
- Fosztó László: *Colecție de studii despre romii din România*. Cluj-Napoca: Editura ISPMN, Kriterion, 2009.
- Glaeser, Edward L. – Kolko, Jed – Saiz, Albert: Consumer city. *Journal of Economic Geography*, Volume 1, Issue 1, 2001. 27–50. doi: 10.1093/jeg/1.1.27.

- Grin, François: *Linguistic diversity and economic outcomes: Can we identify credible causal connections?* FTI, University of Geneva IPSA, Poznań, July 2016.
- Habyarimana, James – Macartan Humphreys – Daniel N. Posner – Jeremy Weinstein: *Coethnicity: Diversity and the Dilemmas of Collective Action*. New York: Russell Sage, 2009.
- Horváth Réka: A területrendezés és regionális fejlesztés céljai, dokumentumai és szereplői Romániában . *Közgazdász Fórum*, 2009. 12 (87), 3–14.
- Ionescu-Heroiu, Marcel – Burduja, Sebastian – Sandu Dumitru: *Competitive cities: Reshaping the economic geography of Romania: Report*. Bucharest, 2013.
- Kiss Tamás: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához II. *Pro Minoritate*, 2010/2. 3–42.
- Kiss Tamás: Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói. *Regio*, 2014. 22 (2), 187–245.
- Lian, Brad – Oneal, John R.: Cultural diversity and economic development: a cross-national study of 98 countries, 1960-1985. *Economic Development and Cultural Change*, Volume 46, Issue 1, 1997. 61–77.
- Liu, Amy: *Standardizing Diversity: The Political Economy of Language Regimes*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015.
- Marcuse, Peter – Kempen, Ronald Van: *Globalizing cities: A new spatial order?* Oxford: Blackwell, 2000.
- Montalvo, Jose G. – Reynal-Querol, Marta: Ethnic diversity and economic development. *Journal of Development Economics*, 76 (2), 2005. 293–323. doi: 10.1016/j.jdeveco.2004.01.002.
- Muir, Richard: *Modern political geography*. Macmillan International Higher Education, 2015.
- Musterd, Sako – Ostendorf, Wim: *Urban segregation and the welfare state. Inequality and exclusion in western cities*. London: Routledge, 2013.

- Németh Ádám: Diversity Studies: új társadalomtudományi paradigma? *Regio*, 2016. 24 (2), 203–218.
- Németh Ádám: *Etnikai homogenizálódás, fragmentálódás és polarizálódás a XX-XXI. századi Baltikumban*. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola, 2014.
- Ottaviano, Gianmarco I.P. – Peri, Giovanni: The economic value of cultural diversity: evidence from US cities. *Journal of Economic Geography*, Volume 6, Issue 1, 2006. 9–44.
- Pool Jonathan: National Development and Language Diversity. In: Fishman, Joshua A. (ed.): *Advances in the Sociology of Language, Volume II*. The Hague: Mouton, 1972.
- Putnam, Robert D.: *Our kids: The American Dream in crisis*. New York: Simon & Schuster, 2015.
- Putnam, Robert D.: *E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century*. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 2007.137–174. doi: 10.1111/j.1467-9447.2007.00176.x.
- Salat Levente: *Kulturális megosztottság és demokrácia*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011.
- Sandu, Dumitru: *Local human development index (LHDI)*. 2016. doi: 10.13140/RG.2.1.1881.8326.
- Taylor, Charles Lewis – Hudson, Michael C. – Russett, Bruce M.: *World handbook of political and social indicators*. New Haven: Yale University Press, 1972.
- Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.
- Veres Valér: Népszámlálás 2011: A népességszám, foglalkozásszerkezet és iskolázottság nemzetiség szerinti megoszlása Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 2013. (11) 2, 23–54. doi: 10.17177/77171.133.

Mellékletek

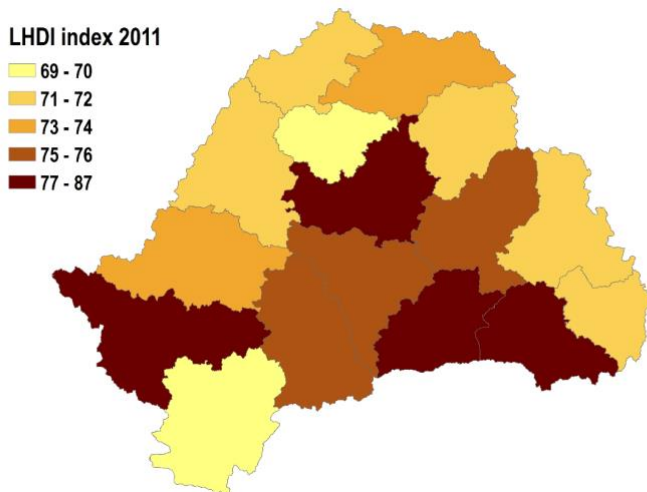
4. ábra. A polarizációs és a frakcionalizációs index statisztikai együttjárása

Forrás: saját számítások a 2011-es népszámlálás adatai alapján

5. ábra

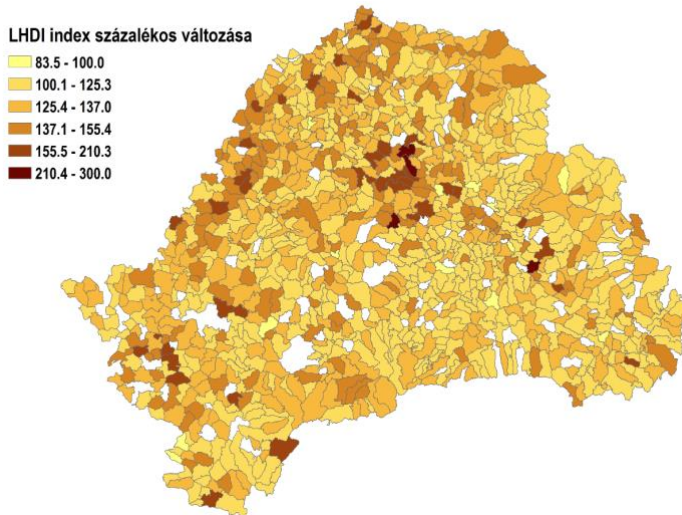
Az emberi fejlődés index (LHDI) értékei Erdély megyéiben (2011)

Forrás: Sandu, 2016.

6. ábra

Humán fejlettségi index (LHDI) változása Erdélyben (2002-2011, %)

Forrás: Sandu, 2016.

4. táblázat. Lineáris (OLS) regresszió a magángazdaság teljesítményének a magyarázatához – erdélyi községek (standardizált regressziós együtthatók)

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell
polarizációs index (EPI 2011)	0,004		0,138**	-0,053		0,074	0,089*
magyarok aránya a településen (% , 2011)		-0,050	-0,078*		-0,101**	-0,117**	-0,147***
romák aránya a településen (% , 2011)		-0,133***	-0,223***		-0,164***	-0,211***	-0,203***
németek aránya a településen (% , 2011)		0,180***	0,165***		0,217***	0,209***	0,168***
más nemzetiségűek aránya a településen (% , 2011)		-0,012	-0,036		-0,014	-0,028	-0,013
község mérete (lakosság száma 2011-ben)				0,218***	0,245***	0,239***	0,249***
falvak átlagos távolsága a legközelebbi várostól (km)				0,006	-0,01	-0,008	-0,01

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell
polarizációs index (EPI 2011)	0,004		0,138**	-0,053		0,074	0,089*
községközpont távolsága a legközelebbi, 30.000 lakosnál nagyobb várostól (km)				-0,079*	-0,087*	-0,087*	-0,061
halad-e át európai út a községen (0 = nem, 1 = igen)				0,149***	0,139***	0,136***	0,135***
falvak száma a községben				-0,130***	-0,114***	-0,113***	-0,140***
civil szervezetek sűrűsége (NGO/1000 fő, 2018)							0,195***
részvételi arány a helyhatósági választásokon (2016)							0,012
R négyzet	0,001	0,044	0,053	0,100	0,171	0,173	0,205
N	903	903	903	834	834	834	834

Jelmagyarázat: *** p<0,001; ** 0,001<p<0,01; * 0,01<p<0,05

5. táblázat. Lineáris (OLS) regresszió a közjavakkal való gazdálkodás magyarázatához – erdélyi községek (standardizált regressziós együtthatók)

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell
larizációs index (EPI 2011)	- 0,144***		-0,062	-0,062*		0,019	0,019
magyarok aránya a településen (% , 2011)		- 0,203***	- 0,190***		- 0,119***	- 0,123***	-0,096**
romák aránya a településen (% , 2011)		- 0,138***	-0,098*		- 0,101***	-0,113**	-0,099**
németek aránya a településen (% , 2011)		0,107***	0,114***		0,094**	0,092**	0,096**
más nemzetiségűek aránya a településen (% , 2011)		-0,011	-0,001		0,01	0,007	0,029
község mérete (lakosság száma 2011-ben)				- 0,367***	- 0,356***	- 0,357***	- 0,307***
falvak átlagos távolsága a legközelebbi várostól (km)				0,157***	0,140***	0,141***	0,137***

	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell	6. modell	7. modell
larizációs index (EPI 2011)	- 0,144***		-0,062	-0,062*		0,019	0,019
községközpont távolsága a legközelebbi, 30.000 lakosnál nagyobb várostól (km)				0,035	0,022	0,023	0,019
halad-e át európai út a községen (0 = nem, 1 = igen)				-0,068*	-0,079**	-0,080**	-0,088**
alvak száma a községben				-0,002	0,006	0,007	-0,02
civil szervezetek sűrűsége (NGO/1000 fő, 2018)							0,088**
részvételi arány a helyhatósági választásokon (2016)							0,120**
R négyzet	0,020	0,065	0,066	0,221	0,246	0,245	0,260
N	1039	1039	1039	963	963	963	963

Jelmagyarázat: *** $p < 0,001$; ** $0,001 < p < 0,01$; * $0,01 < p < 0$

Bevezető

Az 1990-es évek második felétől a nemzetközi migrációs vizsgálatokon belül az egyik legvirágzóbb és legnépszerűbb kutatási területté a transznacionalizmus, vagy transznacionális közösségek vizsgálata vált. Bár a fogalom használatának rengeteg változata van, a minimum definíciós követelményekben majd mindenki egyetért. Eszerint az – alulról szerveződő – transznacionalizmus feltételének legkisebb közös nevezője az, hogy kritikus tömegű bevándorló csoportok, a fizikai távolság és a nemzetállami határok ellenére, a legutóbbi évtizedekben elterjedt új és olcsó telekommunikációs, közlekedési lehetőségek és pénzügyi technológiáknak köszönhetően, rendszeres kapcsolatot tartanak fenn, és hosszabb időtávon át, határokon átívelő tevékenységeket folytatnak a származási országukban maradt családtagokkal, közösségekkel.

Annyiban tekinthető újnak a jelenség, hogy a transznacionális migráció a korábbi időkre jellemző migrációs rendszerekhez képest egy másfajta, a klasszikus asszimilációs elméletet megcáfoló beilleszkedést jelent a migránsokat befogadó célsországba. Bár a fogalom kialakulása az Egyesült Államokba bevándorolt és ott letelepedett, közép- és dél-amerikai közösségek köréből származó empirikus példákhoz köthető, újabban a figyelem átterelődött az amerikai fókuszról Európára. Ezek a kutatások a transznacionalizmus korlátaira hívják fel a figyelmet.

A REGIO Transznacionális mobilitásról készített tematikus blokkjának írásai egyrészt a transznacionalitás fogalmát, illetve annak korlátait járják körül az erőforráshiányos magyarországi, alacsony iskolázottságú népességre vonatkozóan. Másrészt a különböző transznacionális terekben megfigyelt gyakorlatokról, intézményekről és azoknak a migrációban résztvevőkre gyakorolt hatásairól szólnak. Az írások részben olyan transznacionális intézményeket, illetve azoknak a gyerek iskolai integrációjára gyakorolt következményeit elemzik, mint amilyen a – Magyarországról kivándorló, illetve ide bevándorló (kínai) transznacionális család. Két tanulmány továbbá olyan, Angliában élő, magyar származású transznacionális közösségeket vizsgál, mint az angliai elit egyetemeken tanuló fiatalok csoportja, vagy a magyar kormány által újabban diaszpóra 'projektnek' tekintett és támogatott hétvégi magyar iskolák.

Durst Judit, vendégszerkesztő

DURST JUDIT¹

Transzmigránsok vagy vándormunkások?

Az alacsony iskolázottságú észak- magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és a transznacionalitás korlátai

Bevezetés

Ebben a tanulmányban az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi népesség nemzetközi migrációs rendszereinek különböző típusait mutatom be, és arra keresem a választ, mennyire jellemzi ezeket a mobilitási utakat a transznacionalitás, illetve a transznacionális tevékenységek gyakorlása. A nemzethatárokon átívelő térbeli mozgások közül, ha szigorúan vesszük az ide vonatkozó szakirodalmi definíciót,² azokat a folyamatokat nevezhetjük transznacionális migrációnak vagy mobilitásnak, amelyek esetében teljesülnek a következő feltételek: nemcsak néhány kivándorló, hanem az adott országban élő bevándorló (migráns) csoport kritikus tömege részt vesz a határon átívelő társadalmi, gazdasági vagy politikai tevékenységekben, és e tevékenységeket rendszeresen, hosszabb időszakon keresztül fenntartja. Ellenkező esetben, ha

---

¹ A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa; az University College London antropológia tanszékének kutatója. E-mail: Durst.Judit@tk.mta.hu

² Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2). 1999. 219. DOI: 10.1080/014198799329468

minden határon átívelő mobilitást transznacionálisnak nevezünk, azzal a fogalom devalválódásához járulunk csak hozzá.³

E definíciót komolyan véve amellett érvelek, hogy az alacsony iskolázottságú (ki)vándorló hálózatok, emberek esetében a transznacionalitásnak számos korlátja van. Ezeket a korlátokat pedig akkor látjuk meg igazán, ha szétszálazzuk az egyes transznacionális terekben, intézményekben végzett tevékenységeket, és külön-külön megvizsgáljuk azokat a társadalmi kapcsolatokat, hálózatokat, illetve társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális gyakorlatokat, amiket a migránsok használnak az államhatárokon átívelő mozgásuk során. E tanulmány ennek elemzését tűzi ki célul. Ebből kiderül, hogy az alacsony iskolázottságú mobil népesség esetében csak erősen korlátozott értelemben beszélhetünk transznacionális migrációról. Mert bár ezek a vándormunkások, fizikailag a befogadó ország területén tartózkodván, valóban egy transznacionális mezőben⁴ élnek mindennapjaikat, ennek ellenére a transznacionális családi, rokoni kapcsolattartáson túl sem gazdasági, sem politikai értelemben nem ápolnak kapcsolatot az anyaországgal, szülőfalujukkal/szülővárosukkal. A személyes network-ök intenzív fenntartása mellett, arra ráépülve, egyetlen transznacionális gyakorlatuk a populáris hazai kultúra fogyasztásában való részvétel vegyítése a befogadó országban felvett néhány új kulturális szokással, mint ahogy azt majd látni fogjuk.

Az alacsony iskolázottságú réteg által legújabbban, tömeges méretekben használt egyetlen nemzetközi migrációs rendszerben találtuk nyomát a kiterjedt transznacionalitásnak: ez pedig a Magyarország – Németország között működtetett, az utóbbi egy-két évben rohamosan bővülő vendégmunkás rendszer kialakulása, és az e köré szerveződő, illetve ezt lehetővé tevő (olcsó és flexibilis) munkaerő toborzásának és közvetítésének transznacionális hálózata. Ennek a hálózatnak a keresleti szívóhatását a németországi építőipari cégeknek alvállalkozóként bedolgozó, ott régóta letelepedett, magyar származású kisvállalkozók, illetve a kínai, családi vállalkozásban

---

³ Portes, Alejandro: Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 1, Issue 3. 2001. 181–193. DOI: 10.1111/1471-0374.00012

⁴ Levitt, Peggy - Glick Schiller, Nina: Az egyidejűség konceptualizálása: a társadalom a transznacionális társadalmi mező perspektívájából. *Regio*, 2019/2. 5-64. Fordította: Kovács Eszter.

működő, nagy tömegeket kiszolgáló éttermek kielégíthetetlen, olcsó munkaerőigénye adja. A kínálati oldalon pedig ott vannak az idegen nyelvet nem beszélő, gyakran kevesebb, mint 8 osztályos iskolai végzettséggel rendelkező, szakképzetlen falusi vagy kisvárosi fiatal és középkorú férfi munkások (romák és nem romák egyaránt), akik „bármilyen legalja munkát” is elvégeznek, ahogy közülük többen mondták, ha ezzel kiutat látnak az otthoni szegénységből. E munkások pusztán munkaerejével kereskedve, őket áruként közvetítve (minden egyes kiközvetített munkásért fejpénz jár a toborzónak), kialakult tehát egy transznacionális kereskedelmi hálózat, és egy eköré szerveződő migrációs ipar. Ennek az iparnak az aktorai egyfelől a Németországban élő, magyar származású transznacionális (informális) vállalkozók, akiknek a német építőipari nagy cégek kiszervezik a(z olcsó) munkaerő közvetítés feladatát; a korábbi, Németországban maguk is vendégmunkásként dolgozó magyarországi toborzók; a sofőrök (teletaxisok), akik egy héten általában kétszer is megjárják a Miskolc és néhány németországi nagyváros közti utat, alkalmanként 9 embert szállítván az ottani fővállalkozónak; és maguk a munkaerejüket olcsón eladó, szakképzetlen vándormunkások.

A tanulmány mindezek fényében amellet érvel, hogy az alacsony iskolai végzettségű csoportokat inkább az átalakuló globális munkaerőpiacs vagy a „flexibilis vállalatokat” eltető új, neoliberális munkarezsim⁵ vendégmunkásainak nevezhetjük, semmint transznacionális migránsoknak. Ezen erőforráshiányos mobil munkások transznacionalitása erősen korlátozott, leginkább csak az otthon maradt családtagokkal, rokonsággal való személyes kapcsolattartásban merül ki. Akik egy több dimenzióba beágyazott transznacionális hálózatot tudnak működtetni, azok az e szakképzetlen réteg munkaerejének közvetítésével informális kereskedőkké váló vállalkozók: Németországban a már régebb óta ott élő, magyar származású építőipari alvállalkozók (és a kínai transznacionális családok működtette étteremtulajdonosok), Magyarországon pedig a magukat toborzónak nevező informális munkaközvetítők – akik

---

⁵ Castles, Stephen: Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10). 2010. 1565–1586. DOI: 10.1080/1369183X.2010.489381

⁶ Glick Schiller, Nina: A global perspective on migration and development. *Social Analysis*, Volume 5, Issue 3. 2009. 14–37. DOI: 10.3167/sa.2009.530302

korábban egy-két évig maguk is e vállalkozók, étteremtulajdonosok migránsai vagy inkább vendégmunkásai voltak.

A tanulmány gondolatmenete a következő. Először bemutatom azt az elméleti keretet, ami a transznacionalitás fogalmának definiálásával, típusainak, kiterjedtségének és korlátainak elemzésével foglalkozik, és ami fontos támpontot nyújt saját elemzésemben is. Ezután röviden szólok a kutatás módszertanáról, arról a régi, illetve pilot szakaszban lévő új terepmunkáról, aminek eredményeire alapozom a cikk érvelését. Majd elemzem a vizsgált észak-magyarországi térségből kiinduló migrációs rendszereket – a kanadai menedékkérő migrációt, az angliai cirkuláris munkavállalást és letelepedő migrációt, valamint a németországi vendégmunka rendszerét; abból a szempontból, hogy mennyire jellemzi azokat a különböző transznacionális terek és tevékenységek használata.

A megnevezés pontosítása, hogy mi tekinthető transznacionálisnak, amiatt (is) fontos, hogy tisztán lássuk, milyen hatása van az Észak-Magyarország hátrányos helyzetű településeiről elvándorló, vagy külföldön munkát vállaló réteg mobilitásának az öt kibocsájtó közösség, település fejlődésére – illetve a globális tőke akkumulációjára. A különböző migrációs rendszerek transznacionális jellegének vizsgálata kapcsán fontos kérdés az is, vajon az e térségből tartósan kivándorlók közösségének sikerült-e (az eltelt közel egy évtized során) transznacionális migráns közösséggé formálódni, és mint ilyen, bármiféle társadalmi pozíció javulással járó helyzetet elérni a befogadó társadalomba való beilleszkedése során.

Elméleti keretek: transznacionális migráció, egzisztenciális mobilitás

Amikor az antropológusok bedobták a transzmigráns kifejezést, illetve ehhez kapcsolódóan a transznacionális projekt mint új perspektíva ötletét az akadémiai diskurzusba, talán nem is gondolták, hogy a migrációkutatások egyik legnépszerűbb fogalmát alkották meg.⁷ Basch és munkatársai a transznacionalitást egy olyan

---

⁷ Basch, Linda - Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina: Transnational Projects: A New Perspective. Chapter One. In: Basch, Linda - Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina (eds.): Nations Unbound. Transnational Projects,

folyamatként definiálják, aminek során a transzmigránsok napi rutintevékenységeik révén olyan többszálú, társadalmi, gazdasági és politikai kötődéseket alakítanak ki és tartanak fenn, amelyek mind a befogadó, mind a származási országhoz kötik őket, és amelyek egy deterritorizált, a fizikai nemzetállami határokon átívelő transznacionális teret alakítanak ki.⁸

E koncepció lényege, hogy a migránsok új országba történő beilleszkedése nem feltétlen csak az addig kanonizált asszimilációs út révén történhet, aminek során elvesztik kötődéseiket az anyaországgal – hanem történhet úgy is, hogy egyidejűleg tartós és intenzív kapcsolatot tartanak fenn az otthonmaradt vagy szétszóródott családi vagy etnikai közösségi hálózatokkal. Ezek az újfajta migránsok egy olyan, formálódó transznacionális mezőbe ágyazódnak be, amely magában foglalja az otthonmaradókat és az elvándoroltakat is. E mező legfőbb jellemzője a kötődések egyidejűsége: egy olyan életmód, amelyben helyet kapnak a származási országban, meg a befogadó társadalomban is jelen levő napi tevékenységek, szokások és intézmények vagy gazdasági és társadalmi gyakorlatok. Mindez a határokon átívelő, rendszeres és intenzív kapcsolattartás révén tud megvalósulni.⁹

E kezdeti definíció tágasságának köszönhetően aztán egy rövid időre minden migráns transzmigránsnak neveződött. Igaz, a kritika sem késlekedett sokat, figyelmeztetvén a fogalomnak a migránsok szűk körre való érvényességére és az operacionalizálás szükségességére.¹⁰ E kezdeti kritikákra adott válaszként vita valójában csak akörül alakult ki, hogy pontosan milyen jelenségeket takar a fogalom, mennyire új mindez, mekkora globálisan a transznacionális közösségek/tevékenységek kiterjedése, illetve mi a jelentőségük. Abban azonban szinte mindenki egyetért, hogy fontos globális folyamatot ír le az új terminus, és hogy a transznacionalizmus perspektíva jelentősége az, hogy az emigránsok újfajta betago­lódását

---

Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. London – New York: Routledge, 1994. 1–21.

⁸ Basch et al., 1994, 6.

⁹ Levitt – Glick Schiller, 2019

¹⁰ Guarnizo, L.E.- Portes, Alejandro: *From assimilation to transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary immigrants*. Working Paper Series, Center for Migration and Development, Princeton University, 2001.

mutatja meg a befogadó országban, ami a kibocsájtó társadalom számára is előnyös lehet.¹¹

Vannak, akik a kritikák ellenére is úgy vélik, termékeny lehet a transznacionalitás fogalmának tágassága, rugalmas keretek között tartása abban az esetben, ha a fogalom által körülírt jelenségeket szétszálazzuk, és külön klaszterekbe csoportosított témák mentén vizsgáljuk.¹² Vertovec szerint a transznacionalizmus értelmezhető úgy is, mint a társadalmi morfológia egyik alakzata, mint a kulturális reprodukció egy módja, a tőke egyik útja, mint a politikai elköteleződés egy terepe, és mint a tér/lokaliszítás újrakonstruálása.

Mások, elsősorban gazdaságszociológusok, azonban amellett érvelnek, ha nem ragaszkodunk a fogalmi szigorhoz, amivel elkerülhetjük, hogy egymástól különböző jelenségek széles körét is ugyanazon fogalommal illessük, akkor a transznacionalizmus elnevezés felhígul, elveszti heurisztikus jellegét, azaz létjogosultságát. Ha például minden államhatáron átívelő migrációt transznacionalizmusnak nevezünk, azon megfontolásból, hogy a külföldön élő migráns tartja az otthon maradt rokonaival, barátaival a kapcsolatot, és alkalmanként támogatja is az otthon maradtakat hazautalt pénzzel (remittenciákkal) – ez olyan jelenség, ami már régről ismert, korábbi korok kutatóinak munkáiból is¹³ –, akkor épp az új fogalom hasznossága fog megkérdőjeleződni. Ahhoz ugyanis, hogy egy új terminus hasznos legyen az elemzés szempontjából, „olyan új, sajátos közösségeket, vagy tevékenységtípusokat kell jelölnie, amelyek különböznek azoktól, amiket már korábbi, ismerős fogalmak leírtak.”¹⁴ Mert míg a határokon átívelő, oda-vissza történő mozgás, az ún. cirkuláris migráció mindig is létezett, a külföldön élő migránsoknak az az elmúlt két évtizedben kialakult csoportja, amelyik kettős életet él: az „itt” és az „ott” egyidejű transznacionális terében, két nyelvet beszélve, mind az anyaországban, mind a befogadó társadalomban otthonnal rendelkezve, és a megélhetését a két ország

---

¹¹ Portes, 2001.

¹² Vertovec, Steven: Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Number 2. 1999. 447–462. DOI: 10.1080/014198799329558

¹³ Hogy csak az egyik leghíresebb ilyen munkát említsük: Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában V.* Budapest. Új Mandátum Kiadó. 2004.

¹⁴ Portes, et al., 1999.

határain keresztül, rendszeres társadalmi gyakorlatoknak, kapcsolatoknak köszönhetően – valóban új társadalmi jelenség.

A fogalom definiálására és operacionalizálására Portes és munkatársai tettek először rigorózus kísérletet. Érvelésük szerint legalább két alapvető feltétel szükséges ahhoz, hogy a transznacionalizmus elnevezés érvényes legyen egy csoportra. Egyfelől azoknak a bevándorlóknak, akik rendszeres kapcsolatot és tevékenységet tartanak fenn a befogadó országuk és az anyaországuk/szülővárosuk/falujuk fizikai határain keresztül, el kell érniük egy kritikus tömeget. Másfelől, ezeknek a határon átívelő társadalmi, gazdasági, kulturális vagy politikai tevékenységeknek, gyakorlatoknak rendszeresnek és stabilnak kell lenniük. Az, hogy egy bevándorló házat vásárol a szülőfalujában, vagy időnként, alkalmilag pénzt küld haza a rokonainak, még nem kvalifikálja arra, hogy transznacionális migránsnak nevezzük. Ahhoz tehát, hogy valóban érdemes legyen egy új fogalmat bevezetni, aminek a perspektívájából a migráció folyamatát érdemes elemezni, Portesék a következő definíciót ajánlják: transznacionalizmusnak nevezhető minden olyan foglalkozás vagy tevékenység, ami a nemzethatárokon átívelő, rendszeres és intenzív kapcsolatok fenntartását igényli a migránsok és az anyaországban maradtak között.¹⁵ Ami tehát valóban originálissá teszi ezt a jelenséget, és így indokolja az új fogalom használatát, az a határokon átívelő, cserén alapuló tranzakciók nagy intenzitása, új módja, illetve a határon átívelő, sokféle tevékenység megszaporodása – amihez a fizikai államhatárokon keresztüli rendszeres utazás és kapcsolattartás szükséges. Mindezt pedig a technológia fejlődése, az elektronikus pénzügyi rendszerek kiterjedése, az online médiák szinte minden réteg számára való elérhetősége, ezen keresztül pedig a tér és idő dimenziójának összezsugorodása tette lehetővé.¹⁶

---

¹⁵ Portes et al., 1999. 219.

¹⁶ Vertovec, Steven: Cheap calls: The social glue of migrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 4(2). 2004. 219–224. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2004.00088.x

A transznacionalizmus korlátai

Az újabb kutatások empirikus eredményei azonban azt mutatják, hogy ha operacionalizáljuk a fogalmat, és megmérjük a transznacionális tevékenységek gyakoriságát a nemzetközi migrációban érintett csoportok között, akkor azt kapjuk, hogy viszonylag kisszámú közösség jellemzője a transznacionalitás.¹⁷ Mindennek pedig az az oka, hogy kevés emigráns csoport rendelkezik a transznacionalitás kialakulásához szükséges feltételekkel.

A korábbi jugoszláv állam területéről kivándorló albánok migrációs hálózatát vizsgálva, Janine Dahinden arra hívta fel a figyelmet, hogy a transznacionális kapcsolatoknak kevesebb a relevanciája az erőforráshiányos, menekült migrációban résztvevő közösségek esetében.¹⁸ Azok a csoportok, amelyek olyan országból jönnek, ahol a gazdasági és társadalmi környezet nem teremt kedvező kontextust a transznacionális tevékenységek kialakulásához; és ahol a nemzetközi migrációban résztvevők kapcsolathálója annyira homogén, hogy csak olyan embereket tartalmaz, akiknek szintén kevés az erőforrásuk, azok nem tudnak kiépíteni maguk köré egy transznacionális társadalmi mezőt.

Dahinden arra is int, hogy nemcsak a transznacionalitást, de azt sem lehet készpénznek venni, mint teszi azt sok migrációkutató, hogy a rokonsági és etnikai kapcsolatok eleve társadalmi tőkét jelentenek. Ehelyett empirikus elemzésnek kell kitenni e kapcsolatok meglétét, működését és funkcióját, mert dinamikájuk idővel és a migráció különböző szakaszainak függvényében változhat.¹⁹

Ehhez hasonló logikát követve Al-Ali és munkatársai a transznacionális képesség jelentőségére hívja fel a figyelmet a különböző migráns és menekült csoportok esetében.²⁰ Ez a fogalom (*transnational capabilities*) a migránsok hajlandóságát és

---

¹⁷ Portes, 2001.

¹⁸ Dahinden, Janine: Contesting transnationalism? Lessons from the study of Albanian migration networks from former Yugoslavia. *Global Networks*, 5(2), 2005. 191–208. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2005.00114.x

¹⁹ Dahinden, 2005.

²⁰ Al-Ali, Nadje – Black, Richard – Koser, Khalid: The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 24, Issue 4. 2001. 578–600. DOI: [10.1080/01419870120049798](https://doi.org/10.1080/01419870120049798)

képességét/lehetőségét takarja, hogy részt vegyenek transznacionális gyakorlatokban. Témánk szempontjából a legfontosabb empirikus eredményük az – a Németországban és Angliában élő boszniai menekültek esetéből tanulva –, hogy egyrészt a transznacionális képesség erősen múlik annak mértékén, ahogy a bevándorló (menedékkérő) közösség azonosulni tud az otthoni társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokkal; másrészt azon tudások (skill-ek), erőforrások meglétén vagy épp hiányán, amikkel a bevándorlók rendelkeznek.²¹ Ez utóbbi pedig annak függvénye, hogy milyen régóta tartózkodnak a befogadó országban, ott mennyire biztos a tartózkodási státuszuk, és hogy milyen a számukra ott elérhető lehetőségek struktúrája.²² Mindemellett fontos faktor a transznacionális közösségek kialakulása szempontjából az is, hogy milyen a szolidaritás foka az adott migráns csoporton belül, és mennyire mobilizálhatók a diaszpórán belül élők egy közös cél érdekében.

Saját esettanulmányom alanyaihoz közelítve, többek között az általam vizsgált észak-magyarországi régióból származó, Torontóba menekültként kivándorolt romák transznacionalizmusának ambivalenciájáról gondolkodva, Levine-Rasky is e jelenség korlátairól beszél.²³ Érvelése szerint, miközben a határon túli kapcsolattartás az otthon maradtakkal arra jogosítaná a Torontóban élő roma menedékkérőket, hogy transznacionális csoportként tekintsünk rájuk, mégsem lehet őket a transznacionalizmus kategóriájával jellemezni. Ennek, úgy véli, egyrészt a Torontóban élő különböző roma csoportok különfélesége, szuper-diverzitása²⁴ az oka,

---

²¹ L. még Portes, 2001.

²² A célországban való tartózkodási idő viszonylagos rövidegét a hazai kutatók is fontos szempontnak tekintik, amikor azt vetik fel, miért nem találkoznunk transznacionális tevékenységekkel a hátrányos helyzetű településekről származó, magyarországi migránsok esetében. L. Váradi Monika Mária alapos szakirodalmi összefoglalóját a migráció kutatásának különféle perspektíváiról: Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp - a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Argumentum, 2018. 13–42.

²³ Levine-Rasky, Cynthia: The ambiguous transnationalism of the Roma in Toronto. *Diaspora Studies*, 2019.

DOI: 10.1080/09739572.2019.1635374

²⁴ Tremlett, Annabel: Making a difference without creating a difference: Super-diversity as a new direction for research on Roma minorities. *Ethnicities*, 14(6). 2014. 834–848.

ami az ezen csoportok közötti szolidaritás hiányát is jelentés. Másrészt pedig, és főképp ez magyarázza Levine-Rasky szerint a transznacionális gyakorlatok hiányát, az anyaországhoz mint „otthonhoz” tartozás érzése egy olyan kirekesztett, az állam által állandó kívülállónak titulált és diszkriminált csoport esetében, mint a magyarországi (és egyéb kelet-európai) romák, problémás.

Mindezek a kutatási eredmények felvetik a kérdést, hogy vajon mennyiben lehet jellemző a transznacionalitás egy olyan erőforrás hiányos csoport esetében, mint az általunk vizsgált alacsony iskolázottságú, észak-magyarországi migránsok vagy mobil munkások csoportja – akik között a romák egy népes alsocsoportot tesznek ki. Nem egyszerűen inkább csak egzisztenciális mobilitásnak²⁶ kellene hívni az államhatárokon átívelő, alapvetően jövedelemszerzési és munkavállalási célú mozgásukat? Abban az értelemben, ahogy Hage használja ezt a kifejezést az általa vizsgált líbiai migránsok körében szerzett tapasztalatait értelmezve. Olyan prekárius, mobil munkavállalásnak, amit a globális munkaerőpiac informalizálódása,²⁷ a neoliberais új munkarezsimek²⁸ kialakulása és a szegmentált, a globális egyenlőtlenségeket kihasználó²⁹ duális munkaerőpiac szívóhatása generál és tart fenn.

Egzisztenciális mobilitás és az új munka rezsimje

Hage szerint az élehető élet koncepciója, az emberek jól-léte (well-being) előfeltételez egyfajta elképzelt mobilitást: azt, hogy az ember „megy valamerre”, halad valahova az életével. Ebben az értelemben a migránsok közös jellemzője, hogy a megrekedtség, elakadás (*stuckedness*), másképpen az egzisztenciális immobilitás állapotából szeretnének kitörni, és ezt földrajzi mobilitás révén vélik

---

²⁵ Durst Judit: „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt Romák esetében. *Erdélyi Társadalom*, Volume 2. 2014. DOI: 10.17177/77171.148

²⁶ Hage, Ghassan: Waiting out the crisis: On stuckedness and governmentality. In Hage, G. (ed): *Waiting*. Carlton, Vic.: Melbourne University Press, 2009. 97–106.

²⁷ Slavnic, Zoran: Political Economy of Informalization. *European Societies*, Volume 12(1). 2010. 3–23. DOI: 10.1080/14616690903042724

²⁸ Glick Schiller, 2009.

²⁹ Váradi, 2018

elgondolhatóan. Hage tereptapasztalatai azt mutatták, hogy az emberek az egzisztenciális mobilitásra vonatkozó vágyukat követve vállalják a mobilitás fizikai formáját, amit általában migrációnak nevezünk. Egy olyan életteret és földrajzi helyet keresnek maguknak és családjuknak, ahol úgy érzik, az életükkel „haladnak valamerre” – maguk mögött hagyva azt a közeget, ahol megrekedt az életük. Mindez, ahogy azt hamarosan látni fogjuk, jellemző az e cikkben vizsgált szakképzetlen magyarországi migránsokra is, akik az átalakuló globális munkaerőpiacon való részvétel segítségével vélik elérhetőnek maguk és családjuk számára az egzisztenciális mobilitást.

Társadalomkutatók által széles körben elfogadott tézis, hogy a migráció a társadalmi átalakulás, a globalizáció része (egyszerre oka és következménye).³⁰ Az utóbbi időben a társadalmi átalakulás, melybe a migrációs folyamatok erősen beágyazódnak, nagyrészt a globális munkaerőpiac újrendeződését jelentette. Nina Glick Schiller egyenesen egy új, neoliberális munkarezsím kialakulásáról beszél.³¹ Ebben a rezsimben a prekárius, rugalmas, alkalmi, rövidtávú szerződéseken alapuló foglalkoztatás dominál, ami a nyitott globális gazdaság által életre hívott és ünnepelt „flexibilis vállalat” számára az ideális, olcsó munkaerőt jelenti. Ez a bármikor könnyen eldobható, lecserélhető és pótolható, árucikké váló, „olcsó, semmilyen munkajog által nem védett, így politikailag elhallgattatott munkaerő” tökéletesen kiszolgálja a neoliberális gazdasági átsztrukturalódás eredményeképpen létrejött ideális üzemszervezési formát: a flexibilis vállalat igényeit.

A gazdaság globalizálódása következtében kinyíló nyugat-európai piacokon csak az a gazdasági szereplő tud versenyképessé válni, és így életben maradni, aki innovatív, és flexibilisen tud alkalmazkodni a termékeit felvevő piac igényeinek változásához. Mindehhez új üzemszervezési formák kialakítása volt szükséges, ami együtt járt a foglalkoztatási formák átalakulásával, alkalmivá és prekáriussá válásával. Az új vállalatszervezési formák közül témánk szempontjából a legfontosabbak a munkaerőbeszerzés bizonyos folyamatainak a kiszervezése alvállalkozókhöz.³² Ilyen formális alvállalkozók például Angliában a különböző munkaerőközvetítő

---

³⁰ Castles, 2010.

³¹ Glick Schiller, 2009.

³² Purcell, K.- Purcell, J.: In-sourcing, outsourcing, and the growth of contingent labour as evidence of flexible employment strategies. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 7. 1998. 39–59.

ügynökségek, amelyeknek az a fő feladata, hogy a piaci kereslet ingadozásainak megfelelően szerezzenek a velük szerződésben álló vállalatnak extra munkaerőt – amitől aztán a vállalat majd a termékei iránti (időszakos) kereslet csökkenésével párhuzamosan hamar meg tud szabadulni, mindenféle kompenzáció nélkül. Mindez a munkás pozíciójának romlását, kiszolgáltatottságának növekedését, a munka újra áruvá válását jelentette.³³

Az általam kutatott észak-magyarországi régióban nem tellett sok időbe, míg kialakult e formális munkaerőközvetítő ügynökségek informális megfelelője: az úgynevezett „beszerzők” vagy „toborzók” transznacionális hálózata.³⁴ Ez a hálózat alapvetően a munkaerőpiac újrendeződését használja ki – többek között a gazdaság egy részének deregulációját, és az ezzel kapcsolatos prekárius, alkalmi, szerződéses foglalkoztatási gyakorlatok népszerűvé válását. Ezekhez a változásokhoz szorosan kapcsolódik a gazdaság informális szegmenseinek jelentős kiterjedése és a formális gazdaság szinte minden szereplőjének informalizálódása.³⁵

Mindezek mellett fontos megjegyeznünk, hogy a posztszocialista országok, köztük Magyarország munkaerőpiacának társadalmi átalakulása (a strukturális változásokkal együtt járó, többek között az ipari gyárak bezárása miatti drasztikusan kevesebb munkalehetőség) ugyancsak, egy jobb élet és stabil megélhetés reményében további

---

³³ Slavnik, 2010.

³⁴ Ahogyan a gazdaság más intézményeinél is megfigyelhető (l. például a kamatos pénzkölcsönzésről Durst, 2019), az informális (az adófizetést elkerülő, nem szabályozott tevékenységet folytató), és formális gazdasági szereplők a munkaerőtoborzás iparágában is kölcsönösen tanultak egymástól.

³⁵ Itt az informalizáció, vagy informális jelleg erősödése alatt azt értjük, hogy az alacsonyán fizetett formális gazdaságban lazulnak a szabályozási keretek, miközben ezzel párhuzamosan romlanak a fizetési és munkakörülmények (Slavnik, 2010). Ez a jelenség figyelhető meg az Egyesült Királyság élelmiszeriparában, ahol számos kivándorolt, az általam vizsgált régióból származó mobil munkás talált szerződéses vagy ügynökség által közvetített munkát. Scott szerint a mainstream munkaerőpiacnak ezen szegmensében rengeteg kelet-európai alulképzett migráns koncentrálnak, akiknek szembesülniük kell az informalizációs folyamat kizsákmányoló aspektusával, ami a munka bizonytalanságában, intenzitásának növekedésében, és a munkás könnyen feláldozható vagy pótolható mivoltában érhető tetten. L. Scott, Sam: *Informalization in Low-wage Labour Markets: a Case Study of the UK Food Industry. Population, Space and Place*, published online 11 April 2017.

kivándorlásra ösztönzi a fölöslegesnek ítélt, magára hagyott korábbi szocialista munkásosztályt,³⁶ köztük a munkanélküli, szakképzetlen rétegeket is.

Ezek a globalizált munkaerőpiaci változások a 2004-es EU-csatlakozás óta új, a fejlett nyugat-európai országokat célba vevő mobilitási hullámokat mozdítottak elő, miután a csatlakozás legális letelepedési- és munkalehetőségeket biztosított az újonnan belépő EU-tagállamok, köztük Magyarország állampolgárai számára is. Az informális migrációs iparág létrejött, az informális szereplők, mint a munkaközvetítők, vagy ahogyan sokan közülük magukat nevezik, a toborzók, illetve a szállítási vállalkozók tovább facilitálták a magyarországi szakképzetlen lakosság migrációs törekvéseit és határokon átívelő munkavállalását – még akkor is, ha ez a csoport, köztük a romák, nem rendelkezik egyéb erőforrással, mint a pusztán munkaerejével és rokonsági támogató kapcsolatrendszerével.³⁷

A tanulmány következő, empirikus eredményeket bemutató részében azt vizsgálom, a társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai transznacionális tevékenységek meglétét vagy éppen hiányát elemezve, hogy mennyiben jellemzi a transznacionalitás az észak-magyarországi régióból kiinduló migrációs rendszerekben résztvevő, zömében alacsony iskolázottságú csoportokat. De mielőtt rátérek az empirikus eredményeim elemzésére, röviden bemutatom a kutatás módszerét.

Módszertan, kutatói pozíció

Az elmúlt öt évben több terepen etnográfiai terepmunkát végeztem, ennek keretében figyelemmel kísértem az észak-magyarországi régióból, annak is Szenthalmának nevezett kisvárosából és a környező településekről induló, két legelterjedtebb és legtipikusabb mobilitási pályát és migrációs rendszert: a kanadai Torontóba és az Egyesült Királyság néhány nagyvárosába vezetőt. Az elmúlt egy évben emellett

---

³⁶ Melegh, Attila – Gábrriel, Dóra – Gresits, Gabriella – Háros, Dalma: Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. *Review of Sociology*, Vol. 28(4). 2018. 61-87.

³⁷Durst, Judit – Nyírő, Zsanna: Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology*, 28(4). 2019. 4–36.

egy pilot kutatásba kezdtem, aminek keretében a Magyarország és Németország között szerveződő transznacionális munkaközvetítés gyakorlatát vizsgálom, és próbálom majd követni a toborzók és az általuk toborzott munkások németországi munkaadóihoz vezető útját. Az elmúlt években terepmunkáim során készített összesen 122 interjúból ebben a cikkben 88 adatait használok. Ebből 29 németországi vendégmunkással, 16 magyarországi toborzóval, 22 Kanadába, 21 pedig Angliába (végreleg vagy átmenetileg) kiköltözött migránssal készült.

Az etnográfiai kutatás mellett helyi roma kutatóasszisztenseim segítségével kérdőíves felmérést is készítettünk annak a majdnem ezeröttszáz roma családnak a lekérdezésével, akik részt vettek az elmúlt tíz évben történt transznacionális mobilitás bármelyik formájában.³⁸ A tanulmányban leírt migrációs rendszerek elemzésében e kérdőíves felmérés eredményei is segítettek.

Az általam vizsgált migráns csoport többnyire láthatatlan az országosan reprezentatív felmérésekben. Éppen az ilyen láthatatlan csoportokat lehet elérni a tanulmány alapjául szolgáló etnográfiai terepmunkával, és annak a vizsgálati célt szem előtt tartó mintaválasztásával. És bár a reprezentatív adatokkal dolgozó tudósok közül sokan lebecsülik az ilyen fajta esettanulmányok értékét,³⁹ ezek a kvalitatív kutatások éppen azokat a személyes motivációkat, transznacionális migrációs tapasztalatokat tudják megragadni, amelyek kívül esnek a reprezentatív survey vizsgálatok látókörén. Mindemellett persze fontos hangsúlyozni, hogy az ebben a tanulmányban leírt empirikus eredmények kizárólag a vizsgált régióban megfigyelt migrációs rendszerekben résztvevőkre vonatkoznak.

Az itt bemutatott kutatási eredményeim értelmezésére befolyással lehet az is, hogy a transznacionalizmus jelenségét saját kutatói pozícióból adódó vakfoltok által korlátolt, sajátos transznacionális szemüvegen keresztül vizsgálom. Magyarországon születve és hosszú ideig élve, az utóbbi 15 évben Angliában letelepedve, mindkét országban intenzív és rendszeres társadalmi kapcsolatokkal és az

---

38 A kérdőív eredményeit elemzi Durst-Nyíró 2019. A kérdőív elkészítésében nyújtott segítségért köszönettel tartozom Nyíró Zsannának.

39 L. erről pl. Bernardi, Laura – Hatter, Ingrid: Anthropological Demography of Europe. *Demographic Research*, 17(18). 2007. 543–566.

akadémiai mezőben való tevékenységekkel rendelkezve, nagy gyakorisággal „otthonról járván haza” az „anyaország” és a „befogadó ország” között, magam is transznacionális migránsnak nevezhetem magam. A transznacionalitást ebből a sajátos pozícióból nézve, talán erősebbnek tűnik a szakirodalmi megállapításoknak az érvényessége, amelyek az erőforráshiányos migráns csoportok esetében a transznacionalizmus korlátaira hívják fel a figyelmet. És talán a kelletténél kevésbé tűnnek hangsúlyosnak az olyan speciális transznacionális modalitások, amik pedig a torontói terepmunka során a kutató rácsodálkozását váltották ki, mint a szakképzetlen roma kivándorlókra/menedékkérőkre jellemző sajátos „transznacionális rokonosodás”.⁴⁰

A kutatás terepe és a különböző migrációs rendszerek az észak-magyarországi régióban

Az általam kutatott észak-magyarországi térségből túlnyomórészt az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen romák és nem romák, valamint a szakképzett nem roma magyarok elvándorlása, külföldi munkavállalása jellemző. A helyi elit nem érintett a migrációban, mert van jó munkája, boldogulási lehetősége a régió belül is.

Az elvándorlók vagy vándormunkások határon átívelő, többféle és többirányú mobilitási mintázatai három nagy migrációs rendszert tesznek ki. A migrációs rendszer kifejezést abban az értelemben használom, ahogyan Roberts és munkatársai tették a Mexikóból az Egyesült Államokba történő migráció különböző típusainak és szakaszainak jellemzésekor.⁴¹ E rendszer elemei: az egyének és háztartások motivációinak, döntéshozatali folyamatának sajátosságai, valamint a két, azaz a kibocsájtó és a befogadó ország közötti gazdasági és politika diszparitások, a makrogazdasági és politikai fejlemények és a rendszert fenntartó migrációs networkök és ipar fejlődése. E migrációs rendszerek kialakulásának és fenntartásának megértéséhez hasznosnak találok Hirschmann elméletét a „kilépés,

---

⁴⁰ Basch et al., 1994. Itt szeretném megköszönni egyik anonim bírálómnak, hogy felhívta a figyelmem a kutatói pozícióból fakadó vakfoltjaimra.

⁴¹ Roberts, Bryan, R. – Frank, Reanne- Lozano-Ascencio, Fernando: Transnational migrant communities and Mexican migration to the US. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Issue 2. 1999. 238–266. <https://doi.org/10.1080/014198799329477>

felszólalás (tiltakozás) vagy lojalitás” dilemmájáról.⁴² A hirschmani koncepció azt a dilemmát reprezentálja, amivel a gyengén teljesítő szervezet tagjai néznek szembe. Nevezetesen, hogy egyensúlyozni próbálnak 1. annak az előnye között, hogy elhagyják a szervezetet (exit) egy jobb lehetőség reményében, 2. vagy hogy belülről megpróbáljanak hozzájárulni a szervezet működésének javításához (voice), illetve, 3. a helyi elköteleződésekhez, kapcsolatokhoz való lojalitás között. A hirschmani koncepciót alkalmazó migrációkutatók szerint, még ha az egyéni, gazdasági motívum tűnik is meghatározónak, az elvándorlást akkor is úgy kell értelmezni, mint egy politikai állásfoglalást az anyaországi állam működésével szemben.⁴³

Bár Hirschman eredetileg a rosszul teljesítő szervezetekben dolgozó tagok előtt álló dilemmákat elemezve alkotta meg elméletét, egyre többen gondolják úgy, hogy jól használható a migránsok szülőhazával szemben érzett dilemmáira is. E dilemmák valamilyen irányba történő feloldása ugyanis nagyban hozzájárul a különböző migrációs rendszerek kialakulásához és újratermelődéséhez.⁴⁴ És míg az exit szándéka jellemezte migrációs rendszerek nem szoktak transznacionálissá alakulni, addig azok, amelyeknek a tagjai hisznek abban, hogy aktív közreműködésükkel megreformálható, jobbá tehető az anyaországi társadalom, a szülőváros/falu közössége, azoknál van esély a transznacionális folyamat kialakulására.

E három migrációs rendszer közül az első a kanadai menedékkérő migráció. Ez exit típusú migráció a hirschmanni elmélet értelmében. Az e rendszerbe tartozó romák ugyanis a magyarországi intézményes rasszizmus elől vándoroltak ki, mert nem hisznek abban, hogy ez a rendszer, benne a többségi társadalom romákkal szembeni kirekesztő attitűdje, megváltoztatható lenne. Ebbe a migrációs rendbe ugyan túlnyomórészt a romák tartoznak – de néhány nem roma magyarral is találkoztam Torontóban, aki a menekültrendszer kikapuit kihasználva, családjának boldogulása, az egzisztenciális mobilitás reményében választotta a kivándorlásnak ezt az útját. Mivel e rendszer

---

⁴² Hirschman, Albert: *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970. Idézi Roberts et al. 1999.

⁴³ L. Neumann Eszter, cikkét a *Regio* e számában a magyar diákok angliai felsőoktatási mobilitásának motivációiról.

⁴⁴ Roberts et al., 1999.

jellemzőiről már korábban írtam,⁴⁵ itt most kizárólag csak a transznacionális jellegé(nek korlátozottságá)t meghatározó elemeit mutatom be.

A magyarországi romák tömegesebb kanadai kivándorlása a kétezres évek elején kezdődött. Az országos kutatások eredményei szerint akkoriban elsősorban a fővárosi, magasabban képzett, fiatalabb, vállalkozó vagy muzsikuskigányok vágtak neki ennek a hosszú, tengerentúli útnak.⁴⁶ A következő kivándorlási hullám⁴⁷ 2008 óta erősödött fel, amikor Kanada (újra) megszüntette a vízumkötelezettséget a magyar állampolgárok számára. Ebben a hullámban indultak el tömegesen, kiterjedt rokonsági hálózataikat áttelepítve, az általam kutatott észak-magyarországi roma közösségek is – az alacsony képzettségű, semmilyen idegen nyelven nem beszélő magyarországi romák több ezres tömegével együtt.

A régió belül néhány kisvárosra koncentráldott a kibocsájtó települések köre. Az egyik ilyen település volt Szenthalma, terepmunkám egyik fő helyszíne, ahonnan a szegregált városrész, a közel 3000 lakosú cigánytelep háromnegyede megjárta Torontót valamikor 2008 és 2019 között. Ez a széles tömegeket indulásra ösztönző hullám azonban 2013-tól komoly akadályokba kezdett ütközni.

---

⁴⁵ Durst, Judit: „It’s better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary.” The ‘new wave’ of roma migration, In: Vidra Zsuzsa (ed.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Budapest: Central European University – Center for Policy Studies. 2013. 203–248. és Durst, Judit: Out of the Frying Pan into the Fire? From Municipal Lords to the Global Assembly Lines – Roma’s Experiences of Social (Im)mobility Through Migration From North Hungary. *Intersections EEJSP* 4 (3). 2018. 4–28.

⁴⁶ Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2002.

Kállai, Ernő: Cigányzenészek. In: Kováts (szerk.), 2002. 72-90.

Hajnal, László: Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In Sik Endre (ed.) *A migráció szociológiája 2*. Budapest: ELTE TÁTK, 2012. 60–83.

⁴⁷ Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University, 2013. és Vidra, Zsuzsa – Virág, Tünde: Some hypothesis and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In: Vidra, (ed.), 2013. 129-162.

2012 végén a Kanadába menekülő újabb potenciális roma tömegek elriasztása érdekében a menekültstátusz meghatározásának rendszere lényeges változásokon ment át, olyan intézkedéseken keresztül, amelyek kimondottan a kelet-európai romákat célozták.⁴⁸ Ezeket az embereket a politikai közbeszéd azzal vádolta, hogy „álmekültek” (*bogus refugees*), vagy „gazdasági migránsok”, akik „azért jönnek Kanadába, hogy visszaéljenek az ország bőkezű szociális ellátórendszerével”,⁴⁹ amelyhez mindenkinek joga van hozzáférni, aki menekültként érkezik. A kelet-európai roma „álmekültekről” szóló diskurzus akkoriban széles körben jelen volt a kanadai médiában, annak ellenére, hogy elismert, bevándorlással foglalkozó jogászok igyekeztek meggyőzni a közvéleményt arról, hogy ilyen kategória nem létezik. „A gazdasági bevándorlók koncepciója számomra értelmetlen”, érvelt egyikük, mikor meginterjúvoltam Torontóban. Majd így folytatta: „Amikor valaki a munkaerőpiacon diszkrimináció áldozatául esik a saját hazájában pusztán azért, amiért sötétebb a bőre, azt én intézményesült rasszizmusként fogom föl. Az ilyen embernek menekülnie kell, mivel törvényes munkával nem tud megélhetést biztosítani a családjá számára”.

Amellett, hogy az „arra érdemtelen” bevándorlókat, menekülteket a kanadai kormány megpróbálta eltántorítani attól, hogy Kanadába menjenek, a nemkívánatos csoportokat arra is igyekezett ösztönözni, hogy „szabad akaratukból” távozzanak és visszatérjenek származási helyükre. A Támogatott Önkéntes Visszatérési és Reintegrációs Program (*Assisted Voluntary Return and Reintegration Program*) 2012-es elindításával Kanada több ezer romának fizetett családonként kétezer kanadai dollárt azért, hogy visszavonják menedékkérelmüket és elhagyják az országot. Magyar, cseh, szlovák és horvát

---

⁴⁸A változás lényege a Designated Countries of Origin (DCO, azaz Kijelölt Származási Országok) lista megjelenése, amely Magyarországot a „biztonságos” országok közé sorolja, ahol demokrácia van, ahonnan senkinek sem kell politikai okokból menekülnie. Ebben az új Menekültügyi Egyezményben 2012 óta a Biztonságos Országok listája jelentős részben abból a célból került kialakításra, hogy távol tartsa Kanadától a közép-kelet-európai országok „álmekülteit”, akiknek többsége roma származású. L. erről Levin-Rasky, Cynthia: “They didn’t treat me as a Gypsy”: Romani Refugees in Toronto. *Refuge*, 32(3). 2016. 54–62.

⁴⁹ Levin-Rasky, Cynthia: ‘How are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees’. *Canadian Dimension Magazine*, Human Rights, September/October Edition, 2012.

állampolgárok tették ki a programban résztvevők 61%-át – ez 2013 márciusáig 1800 főt jelentett a kanadai Emigration Board Agency adatai alapján.⁵⁰ A programot egy év után leállították.

Az új szabályozás ellenére a magyarországi romák, ha a korábbiánál jóval kisebb tömegekben is, de 2013 után is folytatták a Kanadába irányuló kivándorlást. Az elmúlt években, az ETA (elektromos beutazási engedély) bevezetése egy újabb mechanizmus a nemkívánatos menekültek, migránsok mobilitásának meggátlására.⁵¹ Jómagam öt olyan roma családot ismerek személyesen, akiket kanadai bevándorlási hivatalnokok leszállítottak a Kanadába tartó járatról (érvényes jegyük és elektronikus beutazási engedélyük ellenére) valamelyik tranzitorszámban (többek közt Amszterdamban és Frankfurtban), bármiféle elfogadható magyarázat nélkül. Az új kanadai kormány, amely büszke a toleranciájára, vendégszeretetére, liberalizmusára, illetve arra, hogy egy multikulturális országot kormányoz, úgy tűnik, szemet huny elől az etnikai alapú szelekció fölött, amely a nemkívánatos roma bevándorlókat, illetve menekülteket éri Kanadába tartó útjukon.

Mára azonban, Kanada bevándorlási rezsimjének szigorítása miatt ez a migrációs rendszer a kifulladás jeleit mutatja. Míg a fénykorban, 2008–2012 között 11.000 magyarországi menedékkérelmet bíráltak el – igaz, ennek csak 9 százaléka részesült kedvező elbírálásban –, addig 2018-ban már csak 116 magyar menedékkérőt regisztráltak – ekkor viszont 70 százalékos volt az elfogadás aránya.⁵²

A Kanadába menekült romákat mind az anyaország, mind a befogadó társadalom részéről övező, nem túl kedvező megítélés fényében, illetve a származási országukhoz való ambivalens érzéseik ismeretében nem meglepő, hogy rövidebb terepmunkáim során eddig (2012–2019 között), az általam ismert torontói roma közösségben nem találtam példát sem transznacionális gazdasági, sem politikai tevékenységre. Az általam ismert Torontóban élő családok, akiknek

---

⁵⁰ CBA, 2014.

⁵¹ Ciaschi, Patrick: Around and Around: The Politics of Mobility in Everyday Lives of Roma in current day Hungary. *Intersections EEJSP*. Vol. 16, (2–3). 2018. 17–36.

⁵² Rehaag, Sean – Beaudoin, Julianna – Danch, Jennifer: *No Refuge: Hungarian Romani Refugee Claimants in Canada*. York University Press, 2015. Idézi Neuberger, 2019.

zöme az észak-magyarországi régióból származik, nyolcosztályos végzettségű, szinte mind betanított, alkalmi munkákon dolgozik az építőiparban. Többüknek akadnak Budapestről érkezett rokonaik is, akikkel az új, közös élethelyzet miatt újra aktiválták és élővé tették a korábban otthon nem ápolts rokon kapcsolatokat. De ettől a néhány újonnan felfedezett, magasabb státuszú rokontól eltekintve, saját, otthonról áttelepített rokonsági, baráti csoportjukba zárva, a többségi társadalomtól viszonylag elszigetelve élik mindennapjaikat. A gazdasági, társadalmi marginalitásuk a befogadó társadalomban csak erősíti a csoportidentitásukat, a saját közösségükből származó, hasonló társadalmi státuszú és kulturális háttérrel rendelkező magyarországi roma menekültekkel fenntartott homogén kapcsolathálójukat, azt, amit Portes nyomán nevezhetünk korlátozott szolidaritásnak.⁵³ A tőlük eltérő társadalmi státuszú vagy kulturális hátterű, különböző magyarországi roma alcsoportokkal (például az oláh cigányokkal) sem tartanak semmiféle kapcsolatot, a szolidaritásnak nyoma sem lelhető fel közöttük.⁵⁴ Mindez, erőforráshiányos társadalmi, gazdasági pozíciójuk mellett, egy újabb korlátja a transznacionalizmusuk kialakulásának.

A transznacionális gazdasági, politikai tevékenységek hiánya azonban nem zárja ki azt, hogy a kanadai magyar menekült romák, a többi nemzetközileg mobil, más országokból származó roma migráns hálózatokhoz hasonlóan, egy transznacionális mezőben éljenek.⁵⁵ E mezőt az otthon maradottakkal napi szinten, a kivándorlás pillanatától kezdődően, intenzíven fenntartott rokon, családi kapcsolatok alkotják, amiket az online média (Facebook, Messenger, Skype) segítségével ápolnak. E kapcsolatok révén részt vesznek a globális roma kultúra fogyasztásában is: a Dikh TV, Magyarország első online cigány tévécsatornája, állandóan megy a kanadai új otthonaikban, innen kérnek dalokat ajándék gyanánt, ha valamelyik családtag születésnapját méltón szeretnék megünnepelni – még ha fizikailag távol is az otthon maradott rokonoktól, lélekben akkor is együtt a virtuális térben.

---

⁵³ Portes, Alejandro: *Economic Sociology. A systematic inquiry*. Princeton University Press. 2010.

⁵⁴ Durst, 2017.

⁵⁵ Lásd erről az *Intersections* EPPJ 2018/3-4 különszámát.

A kanadai menekültek esetében a transznacionalizmus folyamata leginkább a személyes, napi szintű, intenzív kapcsolattartás területén figyelhető meg az online közösségi médián keresztül. E csatornán áramlanak az országhatárokon át, a transznacionális térben az információk, itt folyik a tapasztalatcsere, és itt formálódik mind a kivándorlók, mind az otthon maradottak identitása. A torontói terepmunkám idején, a roma „családomnál” nem kezdődhetett el úgy egy nap, hogy ne kapcsolták volna be a tévét, és azon ne jelent volna meg a képernyőn, a Facebook segítségével, az otthon hagyott nagymama vagy a felnőtt testvérek. A transznacionális online térben újra együtt volt a család, e virtuális tér szolgált sokszor az otthoni rokonsági eseményeken (születésnapokon, vagy akár egy halott feletti virrasztáson) való részvétel eszközéül.

E személyes kapcsolattartásnak köszönhetően a kanadai menekült magyar romák a magyarországi populáris roma kultúrafogyasztásnak is aktív részesei maradtak. Amikor a legutóbbi X-Faktor egyik roma énekes, Ruszó Tibi győzelme érdekében kellett szavazni, akkor az otthon maradottak sikerrel tudták mobilizálni Kanadában (meg Angliában) élő rokonaikat, barátaikat, hogy szavazzanak az énekes fiatalemberre. Ruszó Tibi győzelméből, úgy tűnik, a kanadai (meg angliai) magyar roma diaszpóra is kivette a részét.

A személyes kapcsolattartáson és otthoni kultúrtermékek fogyasztásán túl azonban a Magyarországról elvándorolt romák nemcsak Kanadában, de Angliában sem ápolnak intézményi, gazdasági vagy politikai kapcsolatokat az anyaországgal. A tavaly novemberi magyarországi önkormányzati választások után, egy rövidebb terepmunka alkalmával kiderült, hogy az Angliában letelepedett romák számára már nem fontos, hogy milyen politikai rendszer lesz Magyarországon, úgysem érzik azt, hogy annak alakításába nekik bármi beleszólásuk is lehetne. „Minek szavaztunk volna, ha nem akarunk hazamenni? ... Ez már legyen az otthoniak gondja.”

Mindezek mellett a Kanadában menedékkérelmért folyamodó magyar romák jogi helyzetét jellemző bizonytalanság, a menekültstátuszuk elbírálásával kapcsolatos kiszámíthatatlanul alakuló jogi státuszuk szintén csökkenteni a transznacionális képességeiket. A Torontóban általam ismert, közel negyven család majdnem fele 6-7 évet várt arra, hogy elbírálják menekült-

kérelmüket.⁵⁶ Volt, akit ennyi év után utasítottak haza – de többségük maradhatott. Ahogy az engem befogadó család feje mondta nekem e helyzetet plasztikusan jellemezve: „kajakra, az életünkről van szó, két éve már, hogy bőröndből élünk, nem tudunk semmi másra gondolni, csak arra, hogy mit hoz ma a postás...” Mindennek a bizonytalanságnak komoly szerepe van abban, hogy a menedékkérők egyelőre ne fogjanak transznacionális tevékenységekbe.

A kanadai menedékkérő kivándorlás mellett az észak-magyarországi hátrányos helyzetű régióra jellemző második meghatározó migrációs rendszer az angliai cirkuláris (kisebb-nagyobb megszakításokkal ismétlődő, periodikus) munkavállalás, vagy a nukleáris családdal való kitelepülés. Angliában nagyjából ugyanaz a helyzet figyelhető meg, mint Kanadában, ami a transznacionális jelleg kialakulásának esélyét illeti: a szakképzetlen roma (és nem roma) magyarok kizáródása a transznacionális gazdasági és politikai gyakorlatokból. Ezeknek a bevándorlóknak a lehetőségeknek csak a legalja jut – a kizsákmányoló gyári munka a „globális futószalag” mellett, az angliai társadalom legalsó rétegébe való integrálódás.⁵⁷

Ami pedig a transznacionális gazdasági tevékenységeket illeti, terepmunkánk során egyetlen egy példát találtunk arra, az általunk ismert közel ötven roma család között, hogy valamelyikük esetében az angliai életbe való belemerülés, betagozódás az anyaországi gazdasági kapcsolatok fenntartásával járt volna együtt – a pénzügyi remittenciákon, időnként hazautalt anyagi forrásokon kívül. Ez az egy példa egy magyar élelmiszerbolt két éven át tartó működtetése volt. A családi vállalkozásban üzemelő bolt azonban a tulajdonosai számára nem bizonyult anyagilag jövedelmezőnek, így tavaly bezárt.

És bár több alacsony iskolai végzettségű roma családot ismerek, akik már évek óta valamilyen kisvállalkozás elindításában gondolkodnak – leginkább magyar étterem nyitásában –, angol nyelvtudás hiányában egyelőre még nem mernek belefogni semmilyen önálló üzlet elindításába. A nyelvtudás hiánya – meg a helyi pakisztáni, török és indiai bevándorló kereskedő csoportok

---

⁵⁶ Hasonló tapasztalatról számot be Neuberger Eszter: Évtizedek kellene, hogy a Kanadába vándorolt romák egyről a kettőre jussanak. Index, 2019. október.15 https://index.hu/kulfold/2019/10.15.abcug_kanada_toronto_roman_menekultek_i_nTEGRACIO/

⁵⁷ Smith, David: Roma migration, anti-migrant sentiment and social integration: A case study in South-east England. *Local Economy*, Vol. 33(2). 2018. 187–206.

konkurenciája – az oka annak is, hogy egyelőre nem találtak még olyan piaci rést, niche-t, amibe az otthonról hozott kereskedői képességeiket kamatoztatni tudnák. Ennek hiányában pedig marad a gyári munka, és ezzel együtt a helyi társadalom alsó rétegébe való betagozódás.

A transznacionalizmus másik dimenziója, a transznacionális rokonosodáson, a nemzethatárok ellenére intenzív rokoni kapcsolatok ápolásán kívül, az angliai roma közösség esetében a hibrid kultúra fogyasztása. Ez abban nyilvánul meg, hogy hiába egy földrésnyi távolság a szülőhazától, továbbra is fogyasztják az otthoni roma kultúra termékeit, leginkább is a Dikh TV-n, az első online cigány televízió keresztül. Ezzel egyidejűleg azonban átvesznek olyan kulturális szokásokat is a befogadó társadalomtól, amelyek beilleszthetőek az otthonról hozott kulturális szokásaik közé. Ilyen például az ún. 'Gender Revealing Party' (az újszülött nemét felfedő buli) megtartása, amit alapvetően a középiskolában tanuló gyerekeik hoztak haza, angol iskolai barátaiak családjaitól eltanulva.

A harmadik meghatározó, és az utóbbi egy-két évben talán legnagyobb tömeget érintő migrációs rendszer a nyugat-európai országokba történő vándormunka rendszere. Ez az általában be nem jelentett, a vendégmunkás rendszerhez hasonló munkaerőközvetítés transznacionális hálózata, és az otthoni gazdasági szűkösség, a megfelelő kereseti lehetőségek hiánya táplálta mobilitási út ma a legelterjedtebb a régió szakképzetlen szegényei között, akik egyedül a földrajzi mobilitásban látják az egzisztenciális mobilitás esélyét. Paradox módon, az ő olcsó munkaerőjük kereskedelmére épülő informális hálózat az, ami leginkább mutatja a transznacionalitás jellemzőit.

Az olcsó munkaerő közvetítésének transznacionális hálózatai

A korábban már idézett Zoran Slavnic tézise, miszerint a megváltozott, nyitott globális gazdaság szinte minden szereplője, versenyképességének fenntartása érdekében, hajlamos arra, hogy informális gazdasági tevékenységekbe vonódjon be, különösen érvényes a fejlett nyugat-európai országok vállalataira, vagy

magánvállalkozóira, akik a félperiferikus helyzetű Magyarországrólss igyekeznek minél olcsóbb munkaerőt beszerezni.

Robert Merton híres mondását kicsit átalakítva Slavnic azzal érvel, hogy „amikor maga a játszma megnyerése fontosabb, mint az, hogy a játszma szabályainak betartásával nyerjünk” (a globális versenyben), akkor nem meglepő, ha a gazdasági tevékenységek egy részének informalizálódása a túlélési stratégia részévé válik olyan gazdasági szereplők részéről, akik máskülönben nem maradnának életben a versenyben.⁵⁹

A vállalatok, magáncégek informalizálódásának egyik eszköze az ún. 'outsourcing' jelenség, azaz bizonyos munkafolyamatok kiszervezése, eladása fővállalkozóknak. A nagy építőipari cégekkel szerződésben lévő ezen (formális, azaz bejelentett) fővállalkozók aztán tovább adják ezeket a feladatokat alvállalkozóiknak – a saját profitjukat lefölözve az üzletből. Ezek az alvállalkozók, hogy maguk is minél többet nyerjenek a tranzakción, olyan alkalmi munkásokkal próbálják elvégeztetni a rájuk bízott feladatokat, akikre minél kevesebbet kell költeniük.

Az, hogy az alacsony iskolai végzettségű migránsok mikor milyen migrációs hálózatot használnak, nagyban függ migrációjuk céljától. Azok, akik az exit mellett döntenek, és Kanadát választják célországának, alapvetően a kivándorlás költségét és kockázatát csökkentő rokon hálókra támaszkodnak. Az angolai migráció során a rokon network használata mellett a kinti, formális munkaközvetítő ügynökségek szolgáltatásait veszik igénybe, általuk találnak munkát. Míg mind a kanadai, mind az angolai migráció folyamán általában az egész család együtt megy ki szerencsét próbálni, egy új élet kezdésének, a gyerekek jobb jövőjének megteremtése reményében, addig a németországi (hollandiai stb.) munkavállalás alapvetően az informális toborzók segítségével zajlik, és erősen maszkulin jellegű. A meginterjúvolt közel 29 németországi vándormunkás kilencven százaléka 22–45 év közötti férfi volt, aki vagy baráti segítség révén talált kint munkát, vagy legtöbbjüket toborzó vitte ki. Mivel eleve biztos munkára mennek ki, és a szállást

---

⁵⁸ Melegh, Attila: *On the East-West Slope. Globalization, nationalisms, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 2006.

⁵⁹ Slavnic, 2010.

is a munkaadó biztosítja, ezért esetükben kevésbé fontos a rokoni segítség, mint mondjuk Angliában vagy még inkább Kanadában.

Azok, akiknek otthon nincs lehetősége a tisztas megélhetésre, egyre inkább függnnek ezektől a kapcsolati hálójukban lévő transznacionális informális kereskedőktől, toborzóktól, és az ő kinti megbízóiktól. A németországi, hollandiai vagy bármely más nyugat-európai országban vállalt, legtöbbször be nem jelentett külföldi vendégmunkát kombinálják a megélhetésben az otthon maradt családtagjaik közmunkájával, a gyerekek után járó állami támogatások igénybevételeivel.

Az alábbiakban ennek a transznacionális kereskedő hálózatként működő informális toborzói intézménynek a logikáját írom le, az általam 16 toborzóval és 49 kiközvetített munkással készített interjúim meglepően egybecsengő történeteinek elemzése alapján.

Lajos toborzóvá válásának útja és informális munkaközvetítői gyakorlata a toborzók működésének ideáltipikus példájának tekinthető. Lajos a negyvenes évei közepén járó, Budapesten lakó festő-mázoló szakmunkás. 2010-től öt éven át dolgozott Spanyolországban, narancsszedő alkalmi munkára vitte ki egy magyarországi, hivatalos munkaközvetítő cég először, aztán több évig ott ragadt. A vele készített interjúból kiderült, csak azért húzta ki olyan sokáig a mediterrán országban, mert lett egy barátjáné, és ez a kapcsolat átsegítette a sanyarú munkakörülmények elviselésén. 35 fokos melegben napi tíz órát kellett dolgoznia több magyar munkatársával, meg a román migráns kollégáival együtt, mindezt heti hat nap, vasárnapi pihenővel. Végül is nem érte meg a kemény fizikai munka: a beígért összegnek a felét kapta meg, heti 180 Eurót. A munkáltató indoka az volt, hogy az ígért bérben nem volt benne a munkaadó biztosította szállás (egy öt négyzetméteres szobában lakott együtt négy férfi), a szállásköltség levonásával jött ki a nettó heti kereset, a 180 euró.

Öt év elteltével azután hazajött. Csakhogy itthon egy hónapnál tovább sem tartott ki a spanyolországi munkából megtakarított pénze. Próbált elhelyezkedni a szakmájában is, de nem volt a munkájára kereslet. Elvált, a három gyereke után gyerektartást is kellett fizetnie, így „muszáj volt” valami jövedelmező, pénzkereseti forrás után néznie. „Én abból élek, hogy embereket toborzok. Még Spanyolországban megismerkedtem egy román gyerekkel, ő ajánlotta, hogy lenne ez a lehetőség... Ha tíz embert össze tudok neki szedni egy

hónapban, akkor már jó fejpénzt kapok utánuk, 360 ezret tisztán” – mesélte Lajos első találkozásunkkor tavaly tavasszal.

Az üzlet menete a következő: Lajos ismerősökön keresztül és a Facebookon meghirdeti a „jól fizető, szakképzettséget és idegen nyelv ismeretét nem igénylő külföldi munkalehetőséget”. Emellett aktívan is igyekszik embereket felkutatni, akik szívesen mennének külföldre dolgozni. Főleg Szabolcs és Borsod megye településeit járja, ott élő ismerősei segítségével keres fel érdeklődő potenciális munkavállalókat, mert ahogyan mondja, itt nagy a szegénység. „Most Győrbe nem mehetek, onnak Osztrákba járnak az emberek dolgozni, ott tíz eurót is megkeresnek óránként”. A toborzott embereket aztán kiküldi a román (informális) munkaközvetítő ismerősének – akinek Lajos gyakorlatilag alvállalkozója. A román férfi spanyol feleségének rokoni és baráti kapcsolathálóján keresztül az elmúlt tíz év során jól beépült a spanyol társadalomba, több céggel is alvállalkozói kapcsolatban van.

„Én küldöm nekik az embereket innen Magyarországról, neki meg a feleségének, ők meg osszák szét őket. Van, akit Olaszországba küldenek kertészetbe, van, akit a húsiparba Németországba, és többeket meg otthagynak Spanyolországban, mezőgazdasági vállalkozásoknál”. Lajos alvállalkozói toborzó munkája nem csak az emberek összegyűjtéséből áll, hanem az is fontos, hogy megbízható munkaerőt találjon a fővállalkozójának. „Ez úgy működik, hogy ha megérkezik az általam szervezett magyar munkás Spanyolországba, én már akkor kapok utána fejpénzt. Egy emberre harmincezer forintot. De ez is változik, mert amikor kevés az ember, akkor van úgy, hogy ötvenezerre is felmegy a fejpénz. Az a jó mindenkinek, ha minél megbízhatóbb embert tudok küldeni... Ehhez a munkához jó emberismeretre van szükség... Ha beválik [az új munkás], akkor további 30 százalékot kapok [a spanyol haver, a fővállalkozó jutalékából]. Ez ugyanaz, mint amit a hivatalos munkaközvetítő cég is csinál”.

Az interjúból jól kivehető, hogy az informális munkaközvetítői üzlet a következőképpen működik: a német cég kiszervezi, „eladja” a munkás beszerzésének feladatát egy fővállalkozónak, jelen esetben Lajos spanyol toborzó ismerősének. A spanyol férfi aztán Lajosnak adja tovább a megbízást, mint saját alvállalkozójának. És hogy min lehet osztozni, miből van a jutalék? A kiközvetített munkás munkabéréből. Vegyük a Lajos által velem megosztott németországi

építőipari cég példáját. A német cégnél 2500 euró egy szakképzetlen munkás havi bére. Ennyit kap utána a fővállalkozó. Ebből a Magyarországról toborzott, németül nem beszélő munkás maga csak 1200 eurót kap kézhez – jó esetben. A különbözetet a fővállalkozó és alvállalkozója osztják. És hogy miért éri meg ez a toborzott munkásnak? Azért, mert még így is háromszor akkora a németországi havi fizetése, mint amennyit otthon, Magyarországon meg tudna keresni.

A magyarországi toborzók egy nagy része, Lajossal ellentétben, németországi építőipari cégek magyar származású művezetőivel működik együtt a Magyarországról származó olcsó munkaerő beszerzése érdekében. Egy másik részük pedig a németországi, családi vállalkozásként üzemelő, kínaiak által fenntartott éttermi hálózat vezetőinek szállít olcsó magyar munkaerőt, a kiszolgáltatót, szegény falusi rétegből. Több, ilyen módon toborzott interjúalany is elmondta, hogy tudja, hogy „eladják”, de nem érdekli, csak az számít, hogy jóval többet tud így keresni, mint otthon. A nyelvtudás hiánya a kínai étteremtulajdonosokkal sem probléma: szinte mindenki beszámolt arról, hogyan tudott az okostelefonján lévő Google-fordító segítségével viszonylag könnyen kommunikálni a kínai főnökkel.

Vannak azonban olyanok is, akiknek nem jött be ez a fajta konyhai kiegészítő munka (általában mosogatás, takarítás). Volt olyan interjúalanyom is, aki arról számolt be, hogy mekkora bukás volt neki, hogy elindult a toborzó hívására Németországba. Egy teletaxi vitte ki őt, nyolcadmagával, végül nem is Németországban, hanem Hollandiában kötött ki, egy barátságtalan kínai éttermében, ahol olyan volt a szálláskörülmény (általában az étteremmel egy épületben lévő ház felső emeletén szállásolják el a munkásokat), hogy nem bírta megszokni a szagokat, meg a főnök állandó parancsolgatását. Mikor egy hét múlva felhívta a toborzóját, hogy haza akar menni, a toborzó válasza az volt, ő csak a kiutazást intézi, a hazaútert mindenki maga felel. Végül 200.000 forintjába került a családjának, hogy a Hollandiában, az elhagyott kínai éttermétől nem túl messze lévő buszmegállóban átvirrasztott éjszaka után szerezzenek valakit az otthoni faluból, aki sürgősségi felárral, de kocsival hazahozza őt.

A német cégek versenyképességét olcsó munkaerejük elárúsításával növelő magyarországi migráns/vendég/vagy vándormunkások zöme azonban, akikkel kapcsolatba kerültem, nem csupán passzív elszenvedője ennek a kizsákmányolásukra épülő

informális (közvetítő) iparnak, hanem aktív aktor is. Ezek a mobil vándormunkások tudják, hogy az otthoni kilátástalan gazdasági körülmények közül csak az effajta, időszakosra tervezett külföldi munkavállalással tudnak kitörni. Megtapasztalták, hogy az általuk vágyott egzisztenciális mobilitásnak, alacsony iskolai végzettségük korlátozta lehetőségeik közepette, jelenleg ez az egyetlen esélye. Egyikük ezt így fogalmazta meg:

„Tudom, hogy eladják az embereket. Engem is eladtak szerintem. De nem érdekelt. Csak a pénz érdekelt. Hogy tudjak valamennyit összegyűjteni, a családomnak tudjak venni egy kis házat, hogy jussunk valamit előre a feleségemmel, a gyerekeknek meg tudjuk adni, amit kell” (35 éves férfi, 8 osztályos végzettséggel egy németországi kínai étteremben dolgozott két évig).

Ez a túlélési stratégia, úgy tűnik, tartós jelenség lesz az általam vizsgált vidéki, elmaradott, szegénység sújtotta települések lakóinak esetében – addig legalábbis, amíg az EU-n belül szabadon áramolhat a munkaerő.

Zárásul

A tanulmány mellett érvelt, hogy bár a transznacionalitás fontos perspektíva a globalizáció korában a migrációkutatásokban⁶⁰, nem lehet a fogalmat kritikátlanul használni, különben devalválódik, és elveszti heurisztikus erejét. E gondolatmenetet követve elemzésnek vettem alá az etnográfiai kutatásom terepül szolgáló észak-magyarországi régióból kiinduló, alacsony iskolai végzettségű csoportok három fő migrációs rendszerét, és azokon belül a különböző transznacionális terek és gyakorlatok használatát. Azt vizsgáltam, vajon milyen mértékben, már ha egyáltalán, jellemzi az e rendszerekben élő migráns csoportokat a határon átívelő, rendszeres társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális tevékenységek gyakorlása – azaz a transznacionális jelleg.

Esettanulmányom egyik elméleti tanulsága, hogy megerősíti: a különböző migrációs rendszerekben résztvevő csoportok transznacionalizmusra való képessége erősen függ az adott csoportok tagjainak (mind a kibocsájtó, mind pedig a célországban elfoglalt) társadalmi pozíciójától, attól, milyen típusú és mennyiségű

---

⁶⁰ L. erről még Váradi, 2018.

erőforrással rendelkeznek. Empirikus példáim a szakképzetlen rétegek esetében a transznacionális folyamat korlátozott mivoltára hívták fel a figyelmet. Ebben nem csak e csoport (gazdasági és humán) erőforráshiánya, és ennek következtében a befogadó társadalom alsó rétegéhez való integrálódása az oka, hanem szerepet játszik benne az anyaország attitűdje is e kivándorló migráns közösségek felé. Az anyaországnak ugyanis, mint azt a nemzetközi példák sora mutatja, komoly szerepe van a transznacionalitás támogatásában.⁶¹

A Kanadában menekültstátuszt nyert észak magyarországi, alacsony iskolázottságú romák között nem meglepő, hogy csak korlátozott mértékben, a személyes kapcsolatok terén fedezhető fel transznacionális jelleg. A menedékkérő romákkal szembeni negatív itthoni propaganda, miszerint ők elárulták, lejáratták az országot, nem csoda, ha bizalmatlanná tette őket az anyaországgal szemben. Amúgy is eleve azért vándoroltak ki, mert nem érezték magukat biztonságban itthon, romaként nem láttak jövőt Magyarországon a gyerekeik számára. És bár gyötrő honvágyról számolnak be a szülőfalujuk/városuk felé, és erősen kötődnek az otthon hagyott rokonokhoz, családtagokhoz – ami a rendszeresen hazautalt pénzek által is megnyilvánulnak –, nem érznek elkötelezettségeket az otthoni településük tágabb értelemben vett sorsának alakulása iránt. „Ez már legyen az otthon maradtok gondja”, ahogyan többen is megfogalmazták a terepmunkám során.

A korlátozott transznacionalizmus további oka lehet az is, hogy az általam vizsgált régióból történő legújabb, alapvetően a 2000-es évek elején kezdődő, de nagyobb tömegeket csak 2011-től érintő magyarországi kivándorlás egyelőre még viszonylag újkeletű

---

⁶¹ Guarnizo et al., 2001. L. még e számban Papp Z. és munkatársai tanulmányát arról, amikor a magyar kormány Angliában diaszpóra 'projektnek' tekinti és támogatja a hétvégi magyar iskolák működését -ezzel potenciális lökést adva az angliai magyarok egy része transznacionális közösséggé formálódásának. Igaz, ehhez a főként középosztályi szülők által létrehozott diaszpóra-intézményrendszerhez az általam vizsgált, Angliában élő szakképzetlen migránsok semmilyen szinten nem kapcsolódnak, még csak nem is tudnak ezeknek az iskoláknak a létezéséről. L. Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése. Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3.

jelenség.⁶² Nem telt még el elég idő talán ahhoz, hogy a transznacionalitás amúgy is fluid folyamata kialakulhasson.

Mindezek alapján azt állítom, hogy az alacsony iskolázottságú, Magyarországról kivándorló, vagy külföldön munkát vállaló mobil népesség esetében csak erősen korlátozott értelemben beszélhetünk transznacionális migrációról. Mert bár ezek a vándormunkások, fizikailag a befogadó ország területén tartózkodván, valóban egy transznacionális mezőben élik mindennapjaikat, ennek ellenére a transznacionális családi, rokoni kapcsolattartáson túl sem gazdasági, sem politikai értelemben nem ápolnak kapcsolatot az anyaországgal, szülőfalujukkal/szülővárosukkal. Az egyetlen transznacionális gyakorlatuk a hibrid, populáris (hazai és a befogadó társadalmi), roma és többségi kultúra fogyasztásában való részvétel.

Az alacsony iskolázottságú réteg által használt egyetlen nemzetközi migrációs rendszerben találtam nyomát valódi (informális csatornákon át bonyolódó) transznacionalitásnak: ez pedig a Magyarország és Németország között működtetett, az utóbbi egy-két évben rohamosan bővülő vendégmunkásrendszer kialakulása, és az e köré szerveződő, illetve ezt lehetővé tevő (olcsó és flexibilis) munkaerő toborzásának és közvetítésének transznacionális hálózata. Ez azonban nem a vizsgált terepemről kivándorló csoportok transznacionalizmusa – éppen ellenkezőleg, az egzisztenciális mobilitásuk lehetőségét kizárólag a külföldi munkavállalásban látó vándormunkások e transznacionális vállalkozók (munkaközvetítők) által működtetett informális transznacionális hálózat könnyen kizsákmányolható és kizsákmányolt munkaerőforrásai. Nem passzív áldozatok azonban, hanem aktív cselekvők, akik bár tisztában vannak vele, hogy „eladják a puszta munkaerejüket”, mégis ezt a külföldi munkavállalást választják, mint az egzisztenciális mobilitás egyetlen általunk elérhető eszközét.

Esettanulmányom empirikus adatai alapján úgy tűnik, a gazdasági (pénzbeli) és humán (szakképzettséggel és nyelvtudással nem rendelkező) erőforráshiányos, hátrányos helyzetű magyarországi településekről származó, alacsony iskolázottságú (ki)vándorló rétegre csak korlátozottan érvényes a transznacionalitás, a transznacionalizálódás folyamata. Mert bár személyes hálózatukat tekintve, az otthon maradt családtagokkal, rokonokkal,

---

⁶² Vö. Várad, 2018.

ismerőseikkel intenzív, napi kapcsolatot fenntartva, e kapcsolatokon keresztül információkat és új tudásokat, értékeket közvetítve, egyértelműen egy transznacionális mezőben élnek mindennapjaikat, állami és intézményi szinten nincs kapcsolatuk a szülőhazájukkal/városukkal. Mindennek a gazdasági és humán erőforráshiány mellett az is oka, hogy – különösen a kanadai menekültek esetében – a befogadó országban való jogi státuszuk is bizonytalan. Ezek a társadalmi jellemzők együttesen vezetnek oda, hogy az alacsony iskolai végzettségű magyarországi kivándorlók vagy vendégmunkások transznacionális képessége több dimenzióban alacsony – kivéve a személyes kapcsolatok szintjét, ahol viszont intenzíven transznacionalizálódik a nagycsalád vagy rokonság.

A megnevezés pontosítása, hogy mi tekinthető „transznacionálisnak”, illetve, hogy a kivándorlók milyen szintű transznacionális tevékenységeket folytatnak, amiatt (is) fontos, hogy tisztán lássuk, milyen hatása van az Észak-Magyarország hátrányos helyzetű településeiről elvándorló, vagy külföldön munkát vállaló réteg mobilitásának az őt kibocsájtó közösség, település fejlődésére – illetve a globális tőke akkumulációjára. A különböző migrációs rendszerek transznacionális jellegének vizsgálata kapcsán fontos kérdés, hogy vajon az e térségből tartósan kivándorlók csoportjainak sikerült-e (az eltelt közel egy évtized során) transznacionális migráns közösséggé formálódnia, és mint ilyen, bármiféle társadalmi pozíció javulással járó helyzetet elérnie a befogadó társadalomba való beilleszkedése során. A magyar emigránsok között a transznacionális közösségek kialakulásának vagy hiányának feltérképezése azért is lényeges, mert választ ad arra a kérdésre is, hogy jelenthetnek-e majdan bármiféle potenciális fejlesztési forráslehetőséget az anyaországi társadalom fejlődése szempontjából.

Felhasznált irodalom

- Al-Ali, Nadjé – Black, Richard – Koser, Khalid: The limits to 'transnationalism': Bosnian and Eritrean refugees in Europe as emerging transnational communities. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 24, Issue 4. 2001. 578–600. <https://doi.org/10.1080/01419870120049798>
- Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina : Transnational Projects: A New Perspective. Chapter One. In: Basch, Linda – Glick Schiller, Nina – Szanton Blanc, Cristina (szerk.): Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States. London and New York: Routledge, 1994. 1–21.
- Bernardi, Laura – Hatter, Ingrid: Anthropological Demography of Europe. *Demographic Research*, 17(18). 2007. 543–566.
- Castles, Stephen: Understanding Global Migration: A Social Transformation Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10). 2010. 1565–1586. DOI:10.1080/1369183X.2010.489381
- Ciaschi, Patrick: Around and Around: The Politics of Mobility in Everyday Lives of Roma in current day Hungary. *Intersections*, Vol. 16, (2–3). 2018.
- Dahinden, Janine: Contesting transnationalism? Lessons from the study of Albanian migration networks from former Yugoslavia. *Global Networks*, 5(2), 2005. 191–208. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2005.00114.x
- Durst, Judit: „It's better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary”: The „new wave” of Roma migration. In: Vidra, Zs. (ed): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak case*. CEU-CPS, Budapest. 2013. 203–248.
- Durst, Judit: „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében. *Erdélyi Társadalom*, Volume 2. 2014. DOI: 10.17177/77171.148

- Durst, Judit – Nyíró, Zsanna: Constrained choices, enhanced aspirations: Transnational mobility, poverty and development. A case study from North Hungary. *Review of Sociology*, 28(4). 2019. 4–36.
- Enright, Barbara: (Re)considering New Agents: A Review of Labour Market Intermediaries within Labour Geography. *Geography Compass*, 7(4). 2013. 287–299.
- Glick Schiller, Nina: A global perspective on migration and development. *Social Analysis*, Volume 5, Issue 3. 2009. 14–37. DOI: 10.3167/sa.2009.530302
- Grill, J.: ‘Endured Labour’ and ‘Fixing Up’ Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and in the UK. In Brazzabeni, M., Cunha, M. I., and Fotta, M. (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in 21st Century*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2015. 88–106.
- Guarnizo, Luis Eduardo – Portes, Alejandro: *From assimilation to transnationalism: determinants of transnational political action among contemporary immigrants*. Working Paper Series, Center for Migration and Development, Princeton University, 2001.
- Guarnizo, Luis Eduardo: The Economics of Transnational Living. *The International Migration Review*, Volume 37(3). 2004. 666–699.
- Hage, Ghassan: Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality. *Waiting*. 2009. 97–106.
- Hajnal, László Endre: Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 2*. ELTE TÁTK, Budapest. 2012. 60–83.
- Hárs Ágnes: Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 2016. 243–262.
- Hirschman, Albert: *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.

- Kállai Ernő: Cigányzenészek. In: Kovács, András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet- Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont. 2002. 72-90.
- Kóczé Angéla: Race, migration and neoliberalism: distorted notions of Romani migration in European public discourses. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Notion and Culture*, 2017. DOI: 10.1080/13504630.2017.1335827
- Kovács András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2002.
- Levine-Rasky, Cynthia: ‘How are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees’. *Canadian Dimension Magazine*. Human Rights, September/October Edition, 2012.
- Levine-Rasky, Cynthia: “They didn’t treat me as a Gypsy”: Romani Refugees in Toronto. *Refuge*, 32(3). 2016. 54–62.
- Levine-Rasky, Cynthia: The ambiguous transnationalism of the Roma in Toronto. *Diaspora Studies*. 2019. 1–14. <https://doi.org/10.1080/09739572.2019.163574>
- Levitt, Peggy – Glick Schiller, Nina: Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society. *International Migration Review*, Volume 38, Issue 3. 2004. 1002–1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>
- Melegh, Attila: *On the East-West Slope. Globalization, nationalisms, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, New York: Central European University Press. 2006.
- Melegh, A. – Gábrriel, D. – Gresits, G. – Hámos, D.: Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. *Review of Sociology*, Vol. 28(4). 2018. 61-87.
- Mezzadra, Sandro: The Right to Escape. *Ephemera*, Volume 4(3). 2004. 267–275.
- Neuberger Eszter: Évtizedek kellene, hogy a Kanadába vándorolt romák egyről a kettőre jussanak. Index, 2019. december 15. https://index.hu/kulfold/2019/10.15.abcug_kanada_toronto_roma_n_menekultek_integracio/

- Neumann, Eszter: “Ha van egy kritikus tömeg”. Felsőoktatási célú mobilitás Magyarországról Angliába. *Regio*, 2019/3.
- Roberts, Bryan, R. – Frank, Reanne- Lozano-Ascencio, Fernando: Transnational migrant communities and Mexican migration to the US. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Issue 2. 1999. 238–266. <https://doi.org/10.1080/014198799329477>
- Smith, David: Roma migration, anti-migrant sentiment and social integration: A case study in South-east England. *Local Economy*, Vol. 33(2). 2018. 187–206
- Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kovács András: Az új magyar diaszpóra intézményesülése – Hétfégy magyar iskolák az Egyesült Királyságban. *Regio*, 2019/3.
- Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent field. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2). 1999. 219. DOI: 10.1080/014198799329468
- Portes, Alejandro: Introduction: the debates and significance of immigrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 1, Issue 3. 2001. 181–193. DOI: 10.1111/1471-0374.00012
- Purcell, K. – Purcell, J.: In-sourcing, outsourcing, and the growth of contingent labour as evidence of flexible employment strategies. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 7. 39–59.
- Scott, Sam: Informalization in Low-wage Labour Markets: a Case Study of the UK Food Industry. *Population, Space and Place*, published online 11 April 2017. DOI: 10.1002/psp.2043
- Slavnic, Zoran: Political Economy of Informalization. *European Societies*, Volume 12(1). 2010. 3–23. DOI: 10.1080/14616690903042724
- Thomas, William I. – Znaniecki, Florian: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában V.* Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2004.

- Tremlett, Annabel: Making a difference without creating a difference: Super-diversity as a new direction for research on Roma minorities. *Ethnicities*, 14(6). 2014. 834–848.
- Váradi Monika Mária: Elméleti kaleidoszkóp - a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – Argumentum. 2018. 13–42.
- Vertovec, Steven: Conceiving and researching transnationalism. *Ethnic and Racial Studies*, Volume 22, Number 2. 1999. 447–462.
- Vertovec, Steven: Cheap calls: The social glue of migrant transnationalism. *Global Networks*, Volume 4(2). 2004. 219–224. DOI: 10.1111/j.1471-0374.2004.00088.x
- Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University. 2013.
- Vidra, Zsuzsa – Virág, Tünde: Some hypothesis and questions on the new wave of Hungarian Roma migration to and from Canada. In: Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma migration to and from Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University, 2013. 129–162.

ÁRENDÁS ZSUZSANNA – KATONA NOÉMI –
MESSING VERA*

A transznacionális mobilitás hatásai a magyarországi családokra és gyerekekre: fókuszban a hazatérő gyerekek iskolai reintegrációjával kapcsolatos pedagógus-perspektívák

1. Bevezető

Jelen tanulmány a transznacionális mobilitásban érintett magyarországi családokat, és ezen belül a gyerekeket érintő integrációs kérdések egy vékony, ám jelentőségét tekintve hangsúlyos szeletét igyekszik körüljárni két esettanulmányon keresztül. Írásunkban azt vizsgáljuk, hogy a külföldről visszatérő gyerekek hogyan, milyen körülmények között és feltételek árán tudnak visszailleszkedni a hazai közoktatásba, mindezt az elemi tagozat szintjén, egy fővárosi és egy vidéki iskola esetében. Mélyfűrésos esettanulmányokról van tehát szó, melyeken keresztül bemutatjuk és elemezzük a transznacionális mobilitás élesen eltérő tapasztalatait, hozadékait, nyereségeit és lehetséges veszteségeit, mindezt a gyerekekre fókuszálva. A kutatás e kezdeti, pilot szakaszában iskolákat látogattunk meg és pedagógusokkal készítettünk interjúkat a kérdésről. Visszaigazolódní látszott az a kezdeti feltételezésünk, hogy a hazatérő gyerekek reintegrációja valós probléma, egyre többeket

* A szerzők a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének munkatársai. E-mail: Arendas.Zsuzsanna@tk.mta.hu; Katona.Noemi@tk.mta.hu; Messing.Vera@tk.mta.hu

érint, illetve, hogy az intézmények és azokon belül a pedagógusok meglehetősen eszköztelenek, magukra vannak utalva, akár csak a családok, akik, ha megtehetik, saját forrásból oldják meg a helyzet adta feladatot (fizetett korrepetálás, felzárkóztatás révén). Meglátásunk szerint e területen a közpolitikának lehetnének hasznos, és nem feltétlenül költséges beavatkozásai, segítséget nyújtva az érintett iskoláknak. Tanulmányunkban a tanárok perspektívája alapján arra a kiinduló kérdésre keressük a választ, hogy vajon a transznacionális mobilitás hogyan hat a különböző társadalmi-gazdasági tökével rendelkező családokra, illetve gyermekeikre.

Tanulmányunkban transznacionális, azaz határokon átívelő, transznacionális tereket (transnational spaces) létrehozó, illetve azok által segített *mobilitásokról* beszélünk. Utóbbi kifejezés a társadalomtudományokban az ún. mobilitásfordulatot ('mobilities turn') követően vált közismertté,¹ és úgy véljük, jobban lefedi a földrajzi helyváltoztatások sokaságát, az EU-n belüli munkavállalók térbeli mozgásait, mint a jóval korlátozóbb jelentéstartalommal bíró migráció kifejezése. A klasszikus migrációs elképzelések „kibocsátó” és „befogadó” országok közötti egyirányú mozgásokat írnak le, és a migrációban résztvevők új lakhelyükön történő „otthonteremtését” (home-making vagy place-making)/ integrációjáról beszélnek. Persze mára a humán földrajztudomány és egyéb rokon területeken a migráció és a mobilitás kifejezések összeolvadnak, szinte egymás szinonimájaként szerepelnek,² mindemellett azt gondoljuk, hogy érdemes a tágabb mobilitás kifejezéssel élnünk tanulmányunkban, mely számos aspektusában tartalmazza a korábbi migráció kifejezés jelentéstartományait is, de nem kizárólag csak azokat.

Jelen tanulmány egy 2018-ban végzett előzetes pilot kutatás tereptapasztalatait foglalja össze, valamint kitér egy tervezett további kutatás célkitűzéseire és módszertanára. Ebben a szövegben eddigi empirikus tudásunkra alapozva azt kívánjuk bemutatni, hogy a migrációs tapasztalat és a külföldön eltöltött idő eltérő lehetőségeket és nehézségeket jelent a különböző erőforrásokkal rendelkező családok és gyermekek számára. Jellemzően az eleve több erőforrással bíró családok és gyerekek profitálnak jobban a külföldi

¹ Brown, Sasha – Gilmartin, Mary: Migration and mobilities. *Social and Cultural Geography*. 2019. <https://doi.org/10.1080/14649365.2019.1667019>

² Brown – Gilmartin, 2019.

tapasztalatokból, így náluk a transznacionális mobilitás mint remény vagy lehetőség felerősíti az előnyöket, míg másoknál a hátrányokat fokozza.

A jelen pilotot követő szélesebb körű kutatásunkban a mobilitás családokra gyakorolt hatásait, a változó családi szerepeket és családi struktúrákat kívánjuk majd feltárni. A kutatásunk fókuszában a migrációban érintett gyerekek két különböző célcsoportja áll: egyrészt, olyan „hátrahagyott gyerekek”, akiknek legalább egyik vagy mindkét közvetlen hozzátartozója, szülője külföldön dolgozik, vagy tartósan külföldön él egy kinti munkavállalás kapcsán, másrészt olyan gyerekek, akik külföldre költöztek szüleikkel, majd hosszabb-rövidebb idő elteltével hazatértek (és ez akár többször is megismétlődött velük). Kutatásunkat egy budapesti és két vidéki általános iskolában végeztük (a tanulmány ez utóbbiak közül csak az egyiket írja le). Előzetes információk alapján a kiszemelt iskolákba járó gyerekek közül többen érintettek voltak a külföldre irányuló migráció valamilyen formájában.

Iskolai látogatásaink során, első körben, tanárokkal készítettünk interjúkat: a velük folytatott beszélgetésekben azt vizsgáltuk, hogy reagál-e az iskola, és ha igen, hogyan az erősödő külföld fele irányuló mobilitásra, a gyerekekről való gondoskodás átalakulására, hiszen az iskola maga is e gondoskodási folyamatban hangsúlyosan résztvevő intézmény. Különösen egy olyan értelmezési kontextusban, ahol a családok átalakulását, a szerepek megváltozását az érintettek gyakran „szétszakadásnak”, „kettészakadásnak” aposztrofálják, és e megjelölés egyértelműen magában hordozza a veszteség érzetét, a családi élet átalakulásának hétköznapi drámáját. Kutatásunkban arra is kíváncsiak voltunk, hogy ezekből a sokszor észrevétlen, nagyrészt a színpalak mögött zajló privát folyamatokból, a családi kapcsolatok, kötődések és szerepek, a szülői gondoskodás átalakulásából mennyit érzékel az iskola (eleve nagyfokú látenciát feltételeztünk), tematizálódik-e ez a jelenség egy-egy gyermek, iskolai probléma, tanulási nehézség kapcsán, vagy másként írják le az ilyen „eseteket” a pedagógusok. Azt is tudni szeretnénk volna, hogy a gyermekek között

3 Durst, Judit: „Ez se élet, ez a kóborlás”. A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitás tapasztalatai. In: Váradai Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 2018. 43–72.

felmerül-e a külföldre költözés, a külföldi élet mint téma, és mindezt milyen narratívákkal keretezik. Kutatásunk e kezdeti fázisában kérdésfeltevéseink a gyerekekről való gondoskodás (szülői és intézményes – ez jelen esetben az iskola, a pedagógusok) válaszai, dilemmái körül fogalmazódtak meg, és kisebb mértékben állt módunkban a gyermekek értelmezéseit, narratíváit, a külföldi mobilitással kapcsolatos értékeléseit feltárni.

Azt is mondhatjuk, hogy egy látszólag módszertani indíttatású lépés az, hogy iskolákon keresztül találunk meg a kutatás számára érdekes, vagyis releváns alanyokat/gyerekeket, és rajtuk keresztül ismerkedjünk meg a családokkal, közvetlen családtagokkal is. Ám ez a megközelítés ráirányította a figyelmünket a gyermekek életminősége, jóléte szempontjából meghatározó ellátó-intézményre, magára az iskolára és az ott létező pedagógiai gyakorlatokra, az ezekhez kötődő narratívákra. A gyerekekről való gondoskodás, és e gondoskodás migráció által történt átalakulásaiban az iskola, annak válaszai, módszerei, tanári szerepei és narratívái kulcsszerepet játszanak. Ezért is döntöttünk úgy, hogy a gyerekekkel történő interjúkat megelőzően, részletes beszélgetéseket, a legtöbb esetben főleg strukturált, narratív válaszokat is tartalmazó interjúkat folytatunk a kérdésre nyitott pedagógusokkal, elsősorban az érintett gyerekek tanítóival, és az iskolaigazgatókkal. A külföldre költözött, majd hazatért gyerekek kapcsán leginkább az iskolai reintegráció kérdése merült fel, az iskola intézményi válaszai, azok a pedagógiai módszerek, ötletek és tanári attitűdök, melyek a visszailleszkedés folyamatát segíthetik. Felmerült kérdésként a gyerekek e csoportjánál, hogy az iskola mennyire tartja „veszteségnek” a kint töltött éveket (mit mulasztott el a gyermek a tananyag, lexikális tudás tekintetében, egyes tantárgyak, például a magyar nyelv, irodalom, történelem területén), és mennyire értékeli azt „nyereségként” (idegen nyelv, tapasztalatok, a gyermek „horizontjának” kitágulása). A hátrahagyott gyerekeknél a hozzátartozó elköltözésével együtt járó érzelmi válságok, sokszor a családi szerepek átalakulása, a feladatok újraosztása, a gondoskodás formáinak átalakulása okoz nehézséget és ezek kapcsán merül fel az iskola, az adott tanár támogató szerepének növekedése.

2. Szakirodalmi kitekintés

A kelet-európai országok EU-s csatlakozása és az ezzel járó szabad munkaerő-áramlás a migráció új formáit hozta magával, ezzel együtt a családok térbeli mobilitási mintázatainak bővülését is. A migrációban érintettek száma megugrott, és a migrációban érintett családok élményei, tapasztalatai is ennek megfelelően diverzifikálódtak.⁴ A Magyarországról kiinduló migráció elsősorban 2010 után erősödött meg jelentős mértékben, és azóta is fennáll ez a megemelkedett szint.⁵ Miközben a külföldi munkalehetőségek és migrációs formák is folyamatosan változnak az Európai Unióban,⁶ a „család” fogalma, struktúrája is jelentős változásokon esett át; beleértve a család és a háztartás fogalmának sokfélévé válását, az együtt- és különélési módok sokaságát, az egyszülős családokat, a két háztartásban nevelt közös gyerekeket. Bailey és Boyle a migráció és család fogalmának interszekcionalitására hívják fel a figyelmet,⁷ mások annak jelentőségére mutatnak rá, ahogy a transznacionalitás fogalma megtermékenyítően hat a migráns családokról alkotott tudományos gondolkodásra.⁸

A transznacionalizmus elméleti és módszertani megközelítése a migráns kettős-, illetve többes kötődéseiről, szociális, gazdasági és politikai beágyazottságáról, több lokalitáshoz való, változó mértékű, ám egyidejű kötődésekről beszél (más szóval multilokalitásokról), beleértve a „származási” országot, illetve közösséget, valamint azon

4 Koser, Khalid – Lutz, Helma (eds.): *The new migration in Europe: Social constructions and social realities*. Springer, 1998.; Nyíri Pál - Tóth, Judit: *Fullerton, Maryellen: Diasporas and Politics*. Budapest: Center for Migration and Refugee Studies, 2001.

5 Hárs Ágnes: Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In: Tóth István György (szerk.): *Középosztály(ok) Magyarországon és Európában*. Budapest, 2018. oldalszám?

6 Noin, D. – Woods, R. (eds.): *The changing population of Europe*. Oxford: Basil Blackwell, 1993.; Rapport, Nigel – Dawson, Andrew: Home and movement: a polemic. In: Rapport, N. J. – Dawson, A. (eds.): *Migrants of identity: perceptions of home in a world of movement*, Oxford – New York, NY: Berg, 1998. 19–38.

7 Bailey, Adrian – Boyle, Paul: Untying and retying family migration in the New Europe. *Journal of ethnic and migration studies*, Volume 30 Issue 2, 2004. 229–241.

8 Bacas, Jutta Lauth: *Cross-border marriages and the formation of transnational families: a case study of Greek-German couples in Athens*. WPTC_02-10, 2002.

lokalitásokat, melyek az ún. „befogadó” országhoz, annak társadalmához, közösségeihez kötik a bevándorlót (ekkor beszélünk kettős kötődésekről, ennek dinamikája, ambivalenciája, változó erőssége számos kutatás tárgyát képezte és képezi napjainkban is). Mindeközben a kötődések e komplex hálózata további földrajzi helyeket és lokalitásokat, valamint ezekhez rendelhető személyes kapcsolatokat is tartalmazhat, például azért, mert a migrációban érintett család, kisközösség, etnikai csoport más befogadó országokban, illetve földrajzi lokalitásokon is jelen van, és globális értelemben kiterjedt személyes kapcsolatokkal rendelkezik. E mechanizmusok mentén olyan bonyolult transznacionális hálózatok alakultak ki tehát mára a világban, melyek pontos feltérképezése szinte lehetetlen vállalkozás, különös tekintettel azok nagy változékonyságára és szituativitására. A migrációban érintettek jellemzően párhuzamos társadalmi kötődéseket tartanak fenn, egyfajta parallel „világok”/ valóságok résztvevői, változó mértékben és intenzitással, melyek által változó mértékben ugyan, de sokféle aktivitás, emberi interakció és tudás egyidejű részeseivé válnak. 9

Az utóbbi két évtized migrációs szakirodalmi a migráns társadalmi identitásokat a transznacionalizmus folyamatának kontextusában írják le és elemzik, illetve a transznacionalizmust a „migráns lét” sajátosságaként emlegetik.¹⁰ Mindezek fényében újfajta kérdések kerülnek terítékre, mint például a transznacionalizmus hatásai a hagyományos családszerkezetekre, például a Skócia felé irányuló lengyel migráció kapcsán,¹¹ vagy a romániai migránsok dél-európai munkavállalása kapcsán.¹² Más kutatók arra hívják fel a figyelmet, hogy a migráció és a család kapcsolatára kevés tudományos, elméleti igényű kutatás irányult mindeztidáig Európában,

9 Schiller, Nina Glick – Basch, Linda – Szanton Blanc, Cristina: From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological quarterly*, 1995. 48–63.

10 Boyle, Paul: Population geography: transnational women on the move. *Progress in Human Geography*, 26, Issue 4, 2002. 531–543

11 Moskal, Marta: Transnationalism and the role of family and children in intra-European labour migration. *European Societies*, Volume 13, issue 1, 2011. 29-50.

12 Belorgey, N. – Gerbe- Emdeb, B. – Horstmann, S. – Kuhn, A. – Vogel, D. – Stübbs, P.: *Social Impact of Emigration and Rural Urban Migration in Central and Eastern Europe (VT/2010/001)*. Synthesis report, 2012.

kitérve például az olyan részkérdésekre, mint a család fogalma a közgazdasági elméletekben.¹³

Magyarországon a migráció családokra kifejtett hatásaival az utóbbi bő évtizedben néhány kvalitatív jellegű kutatás foglalkozott, egy-egy részterületre világítva rá elsősorban. A magyarországi bevándorlógyerekek iskolai integrációját vizsgáló kutatás¹⁴ volt az első olyan jellegű kutatás hazánkban, mely elsősorban kvalitatív kutatási módszerekkel – terepmunkával és etnográfiai interjúkkal – kereste a választ arra a kérdésre, hogy miként kezeli a magyar közoktatás a külföldi gyerekeket, hogy integrálja őket. E kutatás fókuszában tehát egyértelműen a gyerekek álltak, nemcsak kutatási témaként, hanem azért, hogy elbeszéléseikre, iskolai és iskolán kívüli tapasztalataikra a kutatás komoly figyelmet szentelt. A közelmúlt migráció/mobilitás és gyermekek, illetve családok témakörök metszéspontján született a *Migráció alulnézetből*¹⁵ c. tanulmánykötet¹⁵, melynek számos tanulmánya kutatja a migráció interszekcionalitását gender, etnicitás vagy éppen életkor vonatkozásában. Durst Judit tanulmánya a mélyszegénységben élő romák kitörési, boldogulási esélyeit járja körül.¹⁶ A külföldi munkavállalás és az ezzel járó időszakos távollét felől közelítve, az elvándorlást egyfajta befektetésként elemzi, melynek ugyan „ára” van, viszont az elvándorlók abban biznak, hogy gyermekeik jobb életkörülmények között nőnek fel. Néhányuk számára megnyílnak a társadalmi mobilitás csatornái akár úgy, hogy a későbbiekben tovább tudnak tanulni, akár úgy, hogy a korábbiakban külföldön elsajátított angol nyelvtudással egy szakma megszerzését követően maguk is külföldön (jellemzően Angliában vagy Kanadában) tudnak majd munkát találni.

¹³ Zlotnik, Hania: Migration and the family: The female perspective. *Asian and Pacific Migration Journal*, Volume 4, Issue 2–3, 1995. 253–271.

¹⁴ Nyíri, Pál – Tóth, Judit – Fullerton, Maryellen: *Diasporas and Politics*. Budapest: Center for Migration and Refugee Studies, 2001.

¹⁵ Nyíri et al., 2001

¹⁶ Durst, Judit: „It’s better to be a gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary.” The ‘new wave’ of roma migration, In: Vidra Zsuzsa (ed.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Budapest: CEU, CPS 2013. 203–248.; Durst, 2013.

Németh Krisztina tanulmánya áll tematikusan és módszertanilag is a legközelebb saját pilot kutatásunkhoz.¹⁷ Németh olyan, külföldi munkavállalás kapcsán mobilitásban érintett gyermekekkel interjúzott, akik vagy kiköltöztek szüleikkel, majd hazatértek, vagy hátrahagyott gyermekként a külföldön élő apát várják, egyszerre élvezve a külföldi munkavállalás anyagi előnyeit (az itthon maradottak így képesek anyagi értelemben „túlélni”), és szembesülve a távolélő szülő hiányával, a skype-on keresztüli kapcsolattartás korlátozott lehetőségeivel. Németh tanulmányában a gyermeknarratíva, azaz a gyermek hangja („voice of the child”) hangsúlyos szerepet kap, pilot kutatásunk folytatásaként ezt a megközelítést kívánjuk erősíteni saját kutatásunkban is, a későbbiekben a módszertani részben tárgyalt módon és eszközökkel. Az említett kötetet szerkesztő Váradi Monika munkája,¹⁸ ugyan áttételesen, de szintén kapcsolódik kutatásunkhoz, hiszen a külföldi gondozói-ápolói munkát végző nők egyértelműen hiányoznak az itthoni, akár formális, akár informális gondoskodási rendszerekből, viszont, amint arra a szerző rámutat, a közép- és alsó-középosztálybeli családok esetében elsősorban a gyermekeiket már felnevelt, középkorú vagy annál idősebb nők távoznak. Ez persze nem jelenti azt, hogy nagymamaként, nagynéniként, vagy más kapacitásukban ne hoznának létre hiányokat az érintett nők az itthoni gondoskodás gyakorlataiban, mely akárcsak globálisan, itthon is egy erősen feminizálódott szektornak számít. Érdemes továbbá azt is megjegyezni, hogy az európai népesség növekvő mértékű elöregedésével az ápolási piac egyre jobban kiszélesedik, és feltételezhetően bővülni fog azon magyarországi ápolók köre, akiket ezek a munkalehetőségek megszólítanak.

A szakirodalom egy jelentős része a mobilitás gyerekekre gyakorolt hatásait veszi számba: szó van tanulmányi eredmények változásáról (mindkét irányban), a fizikai és érzelmi jólét szintjének változásáról, a gyermek motivációinak, ambícióinak, közeli terveinek és jövőbeli elképzeléseinek átalakulásáról. Ezen kutatások alapján nyilvánvaló, hogy a kivándorlás eredményei „vegyesek”, de azt is

¹⁷ Németh Krisztina: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum Kiadó; MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 2018. 170–188.

¹⁸ Váradi, 2018.

mondhatjuk, hogy a külföldi munkavállalás „ára” a család és ezen belül a gyermekek vonatkozásában is komplex, messze nem egyértelmű, hogy merre billen a mérleg nyelve (azaz a nyereség vagy a veszteség irányába).

Egyes szerzők szerint a gyermekeket nagyon megviseli, amennyiben egyik vagy mindkét szülő külföldön vállal munkát. A külföldön munkát vállaló nők sok esetben szembesülnek erős társadalmi stigmával,¹⁹ ezzel kapcsolatos kelet-európai kutatások is léteznek. Lengyelországban például egy erősen stigmatizáló szóhasználatlálva „euró-árváknak” hívja a közbeszéd az ilyen gyermekeket. Az ilyen közbeszéd sokakban büntudatot kelt, és az érintettek önmagukat hibáztatják. Egyes tanulmányok ezt a jelenséget vizsgálják,²⁰ mások a hátrahagyott gyermekek körében jelentkező szorongásokat, depressziós jelenségeket,²¹ vagy az iskolai teljesítmények változását kutatják.²² A kutatások egy következő csoportja a külföldi munkavállalás kedvező hatásaira koncentrált: az általa megnövekedett háztartási jövedelem, a gyermekek oktatásába fektetett anyagi ráfordítások növekedését, a magasabb színvonalú egészségügyi ellátást, a minőségibb étkezést, amelyek jobb egészségügyi állapotot eredményezhetnek²³.

¹⁹ Sørensen, Ninna Nyberg –Vammen, Ida Marie: Who cares? Transnational families in debates on migration and development. *New Diversities*, 16, no. 2. 2014. 89–108.; Gréen, O. S.: *Labour migration in the enlarged Europe: children left behind in Central and Eastern Europe*. Gothenburg: Centre for the Baltic Sea Region and Eastern European Studies (CBEES), CBEES Annual Conference, 2014

²⁰ Mazzucato, Valentina – Schans, Djamilia: Transnational families and the well-being of children: Conceptual and methodological challenges. *Journal of Marriage and Family*, 73, issue 4, 2011. 704–712.

²¹ Botezat, Alina – Pfeiffer, Friedhelm: *The Impact of Parents Migration on the Well-Being of Children Left Behind—Initial Evidence from Romania*. ZEW-Centre for European Economic Research Discussion Paper 14-029, 2014.

²² Gréen, O. S.: *Labour migration in the enlarged Europe: children left behind in Central and Eastern Europe*. Gothenburg: Centre for the Baltic Sea Region and Eastern European Studies (CBEES), CBEES Annual Conference, 2014.; Tolstokorova, A. V.: Where have all the mothers gone? The gendered effect of labour migration and transnationalism on the institution of parenthood in Ukraine. *Anthropology of East Europe Review*, 28 (1) Spring 2010., 184–201.

²³ Antman, Francisca: The impact of migration on the family left behind. In: Constant, Amelie F. – Zimmermann, Klaus F.: *International Handbook on the*

3. Kontextus

A migráció családokra és gyerekekre gyakorolt hatásának vizsgálatát érdemes a vándorlás jelenségének és az azzal kapcsolatos legfrissebb statisztikai adatok kontextusába elhelyeznünk.

Hazánkban a bevándorlás mértéke a rendszerváltás óta jelentéktelen volt, és a kormányzati diskurzus ellenére 2015 után is az maradt. A népesség kevesebb, mint 2%-a tekinthető bevándorlónak. A KSH szerint 2018-ban hazánkban közel 162 ezer külföldi állampolgár tartózkodott (stock adat), a bevándorlás éves mértéke 20–41 ezer fő között mozgott az elmúlt 10 évben (flow adat). Magyarország ezekkel az arányokkal az Európai Unió sereghajtója a bevándorlás tekintetében, ami nem meglepő, hiszen a szigorú szabályok, a nem túl versenyképes társadalmi-gazdasági környezet (a bérek és költségek aránya; az alapvetően bevándorlóellenes társadalmi közeg, az integráció támogatottságának hiánya) és a fejlettebb, nyitottabb országok közelsége, valamint az ellenséges közbeszéd nem teszi Magyarországot vonzó célországgá. Mindez azzal együtt is érvényes, hogy az elmúlt évben a kritikussá váló munkaerőhiány lokális kezelésére számos vállalat kezdett el külföldi munkaerőt rekrutálni.

A bevándorlással szemben a magyarok kivándorlása erőteljesen megnövekedett az elmúlt 5-6 évben. Magyarországra, más Közép-Keleti európai államokkal ellentétben (pl. Lengyelország, Románia vagy Bulgária) nem volt jellemző, hogy az EU csatlakozást követően nagy tömegek indultak volna meg a kontinens nyugati országaiba. A kivándorlás a 2008-as válságot követően kezdett erősödni, de 2012 óta exponenciálisan nő. A kivándorlás mérése módszertanilag nagyon

komplex és tökéletlen.²⁴ Különböző számítások²⁵ alapján azt becsüljük, hogy évi 50–100 ezer körülire tehető azok száma, akik külföldre költöznek. Összesen az EGT országokban közel fél millióra tehető a magyar kivándorlók aránya, globálisan pedig 600–650 ezer fő közötti számot becsülünk. A legtöbb magyar Németországban, Ausztriában és az Egyesült Királyságban tartózkodik. Csak Németországban 180 ezerre, az Egyesült Királyságban 130–180 ezerre becsülték az ott élő magyarok számát 2017-ben. Fontos még megemlíteni, hogy a kivándorlás nem csupán az érintett népesség számosságára, hanem annak összetételére is aggasztó: elsősorban a magasan képzett, fiatal, mobil, nyelveket beszélő, vagyis a hazai munkaerőpiac számára a leginkább hiányzó népesség vándorol el, akik ráadásul már a jelenben, vagy a közeljövőben gyereket nevelnek.

A gyerekek vándorlásával kapcsolatban egy friss európai tanulmány ad fogódzót: az EU-ban közelítőleg 2,6 millió olyan gyermek élt 2018-ban, aki az unió más országában született.²⁶ Ez az adott korosztály közel 3%-át jelenti. Romániából a legjelentősebb az elvándorlás, ahonnan közel 600 ezer 0–9 éves korú gyerek vándorolt az EU más országaiba, de igen jelentős a lengyel (240 ezer) és bolgár (135 ezer) származású, ám más EU tagországban élő gyerekek száma is. Magyarország a mérsékelt országok közé tartozik e tekintetben,

²⁴ A kivándorlás mértékét rendkívül nehéz mérni, különösen az EU-n belüli vándorlás tekintetében. Továbbá, számos definíciós problémával is szembesül az ilyen statisztika: kivándorlónak tartja-e a rendszeres cirkuláris vándorlást, a napi vagy heti ingázókat. A kibocsátó országok általában nem rendelkeznek pontos statisztikával a kivándoroltak számáról, így részben kénytelenek a fogadó országokéra hagyatkozni. Ezek a leginkább megbízható, úgynevezett tükörstatisztikák, vagyis azon országok bevándorlási adatainak összesítése, ahová a magyarok kivándoroltak. Azonban ezek sem adnak teljes képet, és gyakran nem áll belőlük rendelkezésre elég friss adat. További probléma, hogy a bevándorlási statisztikákban csak a legalább egy évig ott tartózkodni szándékozó és hivatalosan bejelentkező személyeket regisztrálják. Az EU-n belül viszont gyakoriak a rövidebb időtartamú vagy ingázó – többnyire munkavállalási célú – mozgások. Ezeket a célország munkaügyi statisztikái vagy a hazai munkaerő felmérés jeleníti meg.

²⁵ Blaskó, Zsuzsa: Studying emigration by extending a large-scale household survey. Methodology, evaluation and descriptive findings. *Working Papers on Population, Family and Welfare 21*. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, 2015.

²⁶ Schumacher, G. – Löschner, J. – Sermi, F.: *Data on Children in Migration*. Joint Research Center Technical Report. EU: Luxembourg, 2019.

egyelőre: 2018-ban 53 ezer 0–19 éves korú gyermek élhet más EU-s tagországban, ám ez a szám a 2014-es 27.700-as érték óta folyamatosan növekszik, öt év alatt közel megduplázódott.

A kivándorlásnál is nehezebb a hazatérők arányát mérni. Ebben a tekintetben is több forrásból származó becslésekre kell hagyatkoznunk, ám ezek a vándorlási adatok között a legkevésbé megbízhatóak. Az MTA KTI munkatársai úgy becsülték, hogy a 2011–16-os időszakban a külföldön munkát vállalók közel fele tért vissza.

4. Módszertani kérdések

Ahogy a bevezetőben felvázoltuk, jelen tanulmány egy 2018 tavaszán iskolákban végzett pilot kutatás eredményeit foglalja össze, valamint betekintést nyújt a tervezett további kutatás tartalmi és módszertani kérdéseibe. A kutatás központi kérdése, hogy a felerősödő transznacionális mobilitás hogyan hat a családokra és elsősorban a kiskorú gyerekekre. A kutatásban célunk, hogy a migrációra adott intézményi, iskolai válaszok vizsgálata mellett képet adjunk arról, hogy a migrációt hogyan élik meg a gyerekek, hogyan hat a külföldön szerzett tapasztalat rájuk. Az elvégzett pilot kutatás során mindkét témában még csak kezdetleges információkat gyűjtöttünk össze, ezek azonban fontos támpontokat adnak a téma vizsgálatának módszertani kihívásairól és lehetőségeiről.

A migrációban érintett gyereket – a kutatás pilot szakaszában – oktatási intézményeken keresztül értük el. Mélyfúrás jellegűen egy-egy terep mélyebb bemutatásán keresztül vizsgáljuk a migrációs tapasztalatokat. Elsősorban olyan intézményeket kerestünk meg, ahol előzetes ismereteink alapján feltételeztük, hogy jelentős a hazatérő vagy hátrahagyott gyermekek száma. A pilot kutatást több eltérő iskolában végeztük, hogy képet kaphassunk az eltérő migrációs tapasztalatokról és intézményi válaszokról. Kutatási terepként így egyrészt migrációban kifejezetten érintett általános iskolákat kerestünk fel Dél- illetve Kelet-Magyarországon, ahol hátrányos helyzetű tanulók vannak. Jelen tanulmányban azonban e két terep közül csak a kelet-magyarországi iskolában szerzett tapasztalataink szerepelnek; a dél-dunántúli helyszínnel kapcsolatos nagyon kezdetleges ismereteink nem teszik lehetővé annak bemutatását.

Pilot kutatásunk másik helyszíne egy budapesti általános iskola, amelyben jellemzően középosztálybeli családok gyermekei tanulnak. Ezekben az intézményekben előzetesen félig strukturált interjúkat végeztünk pedagógusokkal és intézményvezetőkkel, valamint csoportos interjút készítettünk 10–14 éves, transznacionális mobilitásban érintett tanulókkal. A pedagógus-interjúk nyomán képet kaptunk a migráció mértékéről és jelentőségéről az iskolai életben, és arról, hogy a migrációs tapasztalat hogyan jelenik meg az iskolai környezetben, pedagógiai szempontból hogyan reagálnak a diákok tapasztalataira a tanárok és általában mennyit tudnak róla.

Az iskolákon keresztüli kapcsolatfelvétel meghatározó jelentőségű abból a szempontból, hogy milyen információkhoz férhetünk hozzá kutatóként, és milyen pozíciónk alakul ki a terepen. Az iskola, mint az interjúk és a kapcsolatfelvétel helyszíne, sajátos szűrőként működik a gyerekekkel és a családokkal való viszonyban. Kutatásunk célja, hogy a gyermekek migrációs tapasztalatát vizsgáljuk. Az iskolai környezet lehetőségeket ad arra, hogy a gyermek saját, kortárs környezetében megfogalmazott vagy megjelenített narratívájáról nyerjünk képet.

Kutatásunk egyik legfontosabb módszertani kihívása a gyermekek perspektívájának vizsgálata. A „gyermek hangja” egy ritkább megközelítés a transznacionális migráció területén, amely új perspektívát hozhat az eddig kifejezetten felnőttekre fókuszáló kutatási irányokhoz képest, amelyek a munkaerőpiaci migrációt, Európa különböző részein élő családokat és a kortárs magyar családok változásait vizsgálják. A különböző verbális készségekre alapuló kutatási módszerek azonban, amelyeket a pilot során mi is alkalmaztunk (narratív, félig-strukturált és strukturálatlan interjúk, valamint csoportos beszélgetések) korlátozottan alkalmazhatók az olyan személyek, illetve helyzetek esetében, akiknél/ahol ez a hosszabb elmesélés kevésbé meghatározó jelentőségű a kommunikációban ahhoz, hogy a megélt tapasztalatról információt kaphassunk. A fiatalabb, 6–10 éves korosztály és iskolai környezete vegyesnek tekinthető abból a szempontból, hogy az interjú mennyire alkalmas technika a tapasztalatok átadására. Ezentúl nagy különbségeket látunk a pilot kutatás során abban is, hogy hogyan tudjuk megszólaltatni a budapesti, értelmiségi családokból származó gyerekeket a migrációs élményeikről és a falusi, alacsonyabb iskolai végzettségű családok gyermekeit a félig strukturált interjúk keretében.

Épp ezért a kutatás folytatásában innovatív megközelítésként a „gyermek hangját” rendhagyó kutatási módszerekkel szeretnénk felderíteni: vizuális eszközökkel szeretnénk folytatni a gyermekekkel való kutatást, aminek keretében közelebről megismerhetjük a migrációra vonatkozó gondolataikat, élményeiket.

A migrációs tapasztalat kutatása is sajátos kihívásokat jelent épp a mozgásból fakadóan, ami komplex, változó, eltérő térbeli helyekhez és időszakokhoz kapcsolódó élményeket foglal magában. Ahogy Németh Krisztina is rámutat tanulmányában, a korábbi narratívákkal ellentétben az újabb kutatások a gyermekeket már nem mint a családi migráció szenvedő passzív áldozatait mutatják be, hanem megpróbálják feltárni a gyermekek ágenciáját és adaptációs stratégiáit. Németh Krisztina 2016-ban végzett iskolai környezetben kutatást Baranya megyében gyermekek migrációs tapasztalatairól. Egy iskolai foglalkozás keretében készítettek a tanulók rajzokat „külföldön élni” címmel. A foglalkozáson részt vettek migrációs tapasztalattal rendelkező és abban nem érintett gyermekek is. A foglalkozás után Németh félig strukturált interjúkat készített, amelyeket narratív visszakerdezésekkel²⁷ és szabad meséléssel egészített ki. Kutatásunkat hasonló módszertani megközelítéssel tervezzük folytatni, azzal a különbséggel, hogy az egyszeri rajzolás, illetve interjúzás helyett rendszeres kreatív, művészeti foglalkozások keretében szeretnénk az adott terepeken gyermekekkel mélyebb kapcsolatot kialakítani. A hosszabb távú, intenzívebb kapcsolat révén azt reméljük, hogy komplexebb képet kaphatunk az adott iskolában tanuló gyermekek élményvilágáról általában véve, ami a migrációs tapasztalatok és narratívák megértését is elmélyíti.

A kutatásban való részvétel a bevont kiskorúak, pedagógusok és családok részéről önkéntes alapú. A kutatás során minden megkérdezett kiskorúval szülőjének a beleegyezését kértük a gyermeke kutatásban való részvételéhez. Az adatokat, valamint a kutatás helyszínéül szolgáló iskolákat anonimizáltuk, hogy védjük az intézmények, valamint a kutatásban résztvevő személyek adatait.

5. Fővárosi középosztálybeli gyerekek iskolai visszailleszkedése – a be-, illetve a visszafogadás „kultúrája”?

Pilot kutatásunk kezdő szakaszában több kéttannyelvű (elsősorban magyar-angol) állami fenntartású általános iskolának küldtünk írásos megkeresést, melyben röviden ismertettük a kutatás témáját és célunkat, hogy olyan oktatási intézményeket keressünk, ahova járnak transznacionális mobilitásban érintett gyerekek, és megosztanák velünk az érintett pedagógusok, intézményvezetők a kérdésben szerzett tapasztalataikat. Nehezen jöttek a válaszok, amin nem lehetett nagyon meglepődni, ismerve az iskolák leterheltségét, a tanárok elfoglaltságainak széles skáláját. Egy kéttannyelvű budapesti iskola mutatkozott az elejétől nyitottnak a kooperációra, így végül hozzájuk látogattunk el néhány alkalommal, hogy interjúkat készítsünk tanárokkal, diákokkal egyaránt. A kutatás későbbi szakaszának céljaként jelöltük meg a gyerekek szüleinek elérését, a pilot fázisban erre nem volt lehetőségünk. Ők azzal járultak hozzá a kutatás e szakaszának sikeréhez, hogy kivétel nélkül beleegyeztek, hogy gyermekükkel interjút készítsünk a témában.

A pedagógusokkal beszélgetve azt tapasztaltuk, hogy a hazatérő gyermekek kapcsán elsősorban a visszailleszkedés technikai nehézségei foglalkoztatják a tanárokat és az intézményeket. Itt elsősorban az éves különbözeti vagy osztályozó-vizsgákra gondolnak, a tananyagban lemaradt gyermek korrepetálásához kapcsolódó kérdésekre (ki korrepetálja, milyen formában), a tanárok erőforrásainak végességére. A kint töltött időszak tehát az iskola felől nézve „lemaradásként”, „kihagyásként”, a lexikális ismeretek hiányaként, különösen egyes tárgyakhoz kapcsolódóan (magyar, történelem) jelenik meg. *„Elnézni sokáig nem lehet. Korrepetálás az működik, az elnézést helyett pedig a türelmet használnám. Folyamatosan javítjuk, és előbb-utóbb utolérjük magunkat, mert ilyenkor még szivacsként működnek a gyerekek. Viszonylag jól tudnak alkalmazkodni.”*

Néhány esetben a kint töltött időszak nyelvi problémákat is eredményez, és meglepő módon nem állítják vele rögtön szembe a kint elsajátított külföldi nyelvismeretet, ami egyfajta egyoldalú megközelítésről árulkodik.

„Van egy kislány, aki tavaly érkezett... összességében én azt látom, hogy jól beilleszkedett. Viszont van ez az iskolarendszer nálunk, hogy

nagyon adatorientált, ami komoly gondot okoz neki. Plusz én azt is látom, hogy nyilván a magyar nyelvet ő egy más szinten beszéli (éveket élt kint a gyerek, ott kezdett kint iskolába járni), hogy a magyar nyelvoktatás neki egy probléma. Én ebben látom a legfőbb nehézséget.”

A legtöbb tanári véleményben az fogalmazódik meg, hogy a korábban is jó tanulóként ismert, jó képességű gyerekek birkóznak meg nagyobb nehézségek nélkül ezzel a feladattal (a felzárkózással), míg az eleve nehezebben tanuló, korábban is rosszabb eredményeket produkáló gyerekeknek jelent ez a folyamat nagyobb kihívást, az ő hátrányaik tovább növekszenek, illetve halmozódnak külföldről visszatérve. A „jó tanuló”-ként címkézett gyerekek általában otthonról több támogatást, nagyobb kulturális és általában gazdasági tőkét hoznak magukkal, ami egyfajta pufferként működik a nehézségek idején („a családok ezt megoldják”, utal a jelenségre az egyik pedagógus). Mindez leginkább azt sejteti, hogy a gyerekek leginkább magukra, egyéni készségeikre és képességeikre vannak utalva e téren, és minimális külső segítségre számíthatnak a tananyag-átadáson és a számonkérésen túl. Legfeljebb a saját (családi) forrásokból megoldott korrepetálásra, felzárkóztatásra támaszkodhatnak.

A visszailleszkedés másik fontos területe nyilvánvalóan a társas kapcsolatokat érinti. Gyakran elhangzik a tanárokkal készült interjúkban, hogy azoknak a gyerekeknek megy nehezen a visszailleszkedés, akik eleve zárkózottabbak, kevésbé szociálisak voltak, míg a nyitott, barátkozós gyerekek megtalálják a módját, hogy újra megfogódzzanak az iskolai közösségben.

„Az, hogy ő emberként be tudott illeszkedni és mindenféle gond nélkül, azt nem tudom, hogy az ő jelleméből adódik-e, vagy annyi sokfélélt látott már, hogy ő jobban veszi ezt az akadályt, az egy érdekes kérdés... Van egy másik kislányunk, nem tudom, honnan jutott eszembe, negyedikben, félévben csatlakozott az osztályhoz, de ő eleve egy hátrányos helyzetű kislány, beilleszkedési zavaros, viselkedészavaros, neki komoly gondjai vannak a társas kapcsolatokban. De ez pont az ő problémájából is adódik.”

A visszailleszkedés kérdéséről a megszólaltatott tanárok meglehetősen hasonlóan vélekednek: említenek olyan eseteket, ahol a gyerekek hazatérve „felvágósak lesznek”, másként kezdenek el viselkedni a társaikkal, aminek természetesen beilleszkedési problémák állhatnak a háttérében. Jellemzően az előbbiekért az

érintett gyereket kéri számon, azaz a be- vagy visszailleszkedés terhét egyértelműen rájuk róják (a szakirodalom ezt 'the burden of integration'-ként emlegeti). Az osztályfőnök mindenesetre, feladatköréből adódóan, figyeli a gyerekek hogylétét, és ha komolyabb nehézségeket észlel, konzultál a szülőkkel, beszélget a gyerekekkel. Az ilyen pedagógiai intervenciók sikerességét azonban nem tudjuk megítélni, mert nagyrészt csak a tanárok egyoldalú értékeléseire tudnánk hagyatkozni.

Ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy előny-e vagy hátrány az iskola és a pedagógusok felől nézve a külföldön töltött időszak, az ottani iskolai tanulmányok, akkor az egyértelműen látszik, hogy a tanári válaszok erősen technicizálják a kérdést, és a hangsúly a kiesett tananyagrészek „bepótlásán” van, eleve hiányként értelmeződik itthonról nézve a kinn töltött időszak, minden idő és energia a felzárkóztatáson van, annak apró technikai részletein. Mindeközben csorbul a gyerekek önértékelése, „kevésnek” érzik magukat, miközben feltételezhető, hogy hatalmas tudással gazdagodtak külföldön, de az nem vagy alig értelmezhető az itthoni iskolai keretek között.

Ez a sokszor emlegetett tananyagmennyiségből adódó nyomás mellett annak is betudható, hogy semmiféle módszertan, megközelítésbeli útmutató nem áll rendelkezésére a pedagógusoknak e téren. Feltételezhető, hogy sokat segítene a visszailleszkedésben, ha a pozitívumokra (is) terelődne a figyelem, a gyermek által szerzett tapasztalatok fontos tudásként és értéként lennének keretozva a tanárok által. Apró ötletekről, próbálkozásokról hallottunk: így például az egyik osztályfőnök ki szokta hívni az elvándorlásban vagy visszaköltözésben érintett gyereket az osztály elé, és megkéri, hogy mutassa meg a térképen, hová költözik vagy honnan tért éppen vissza. Mások a gyerekek szájából hangzanak el rövid utalások arra, milyen volt a kinti iskola, az ottani gyerekek. Ritkaság azonban, hogy ezeket koherens narratívákban, hosszú leírásokban találják a gyerekek, sokkal inkább egy-egy kontextushoz kötődően jelennek ezek meg apró emlékmorzsákként. *„Napi szinten nem beszélgetünk róla, inkább konkrét helyzetekben jön elő, hogy lehet ezt másként is, hogy én megéltém ezt másként is. De mi ebből nem csinálunk külön ügyet, természetesen kezeljük”* – összegzi hozzáállását az egyik pedagógus.

Tovább árnyalja a képet az a tanári vélemény, mely szerint igenis, a gyerekek között sok szó esik a „külföldről”, gyakran éppen az órai

beszélgetések folytatásaként, illetve az egymásnak átadott információk hitelesebbek is, mint ha azt a tanároktól hallanák a gyerekek: *„Az gondolom, hogy más tapasztalásokkal élnek közöttünk, tanítják a gyerekeket. Egy-egy téma kapcsán előjönnek ilyenek. És az, hogy egymástól hallják, és nem én mondom, az teljesen másként csapódik le a gyerekekben, és adott esetben a szünetben folytatják a beszélgetést. Szerintem nekik az élményük sokkal gazdagabb. Többet láttak, a választási palettájuk talán nagyobb lett... mint az, aki csak az itteni dolgokkal ismerkedett meg.”*

A külföldről visszatérő gyerekek mellett kutatásunk kitér az ún. hátrahagyott gyerekek helyzetére is. A tanári interjúk során azonban minimális mennyiségű, elszórt információt lehetett megtudni a hátrahagyott gyerekek kérdésében. A tanároknak sok esetben bizonytalan információi voltak a gyerekek családi hátteréről, egy esetleges külföldi munkavállalásról valamelyik szülő esetében. Az apák külföldre költözése sokszor csak hónapokkal később derül ki, ha egyáltalán, főként, ha a „hagyományos” nemi szerepeket követve, eleve az édesanya foglalkozik inkább a gyerekekkel, ő jár szülői értekezletre, fogadóórára, ő áll levelezésben az osztályfőnökkel. Sokszor csak jóval később, a szülő kiköltözése után hónapokkal derül fény a változásra, a gyerek romló iskola eredményeinek, nyugtalanságának, feszült állapotának okait keresve.

A pedagógusok nehezen meséltek ilyen történeteket, gyakran csak többszöri rákérdezésre, feltételezhetően nem is elsősorban az esetek „kiadhatósága”, érzékenysége miatt, hanem ezeket a történeteket elsősorban családi válságokként kezelték és nem migrációs történetként tekintettek rájuk. Elhangzott olyan eset, melyben az édesapa Londonban dolgozik ápolóként, és a gyermek nehezen viseli a távollétét, másutt kettészakadt a család a külföldi munkavállalás miatt, de a hátramaradt anya és a gyerekek igyekeznek csatlakozni az édesapához. Egy lehetséges külföldre költözés várakozása és izgalma keveredett a bizonytalanságtól való félelem szorongásával ennél a gyereknél a tanárok szerint.

A tanárokkal készített interjúk alapján azt tapasztaltuk, hogy a kettészakadt család nehezen vagy egyáltalán nem adható el sikertörténetként a gyerekek között, így a csend, az elhallgatás stratégiáját választják ezek a gyerekek. Ellenben a külföldről visszatértek, egyfajta önigazolási stratégiaként is, ha nem is volt feltétlenül és minden szempontból sikeres a kint töltött időszak

számukra, könnyebben prezentálják sikerként a történetüket. Az ő visszailleszkedésük is viszonylag sikeresnek mondható a tanárok megítélésében a technikai akadályok ellenére, a semleges, színvak környezet mellett, illetve a szociális-érzelmi nehézségekre való reflexió hiányának dacára. Hogy ez miért van így, annak számos okát látjuk: a már említett, otthonról hozott tőkék szerepe és fontossága elvitathatatlan. Van azonban még egy sokkal kevésbé direkt vagy egyértelmű kontextusa is a visszailleszkedések megvalósulásának. Kéttannyelvű jellegénél fogva az iskola jelentős számú kínai gyermeket fogad, nem utolsó sorban az iskola földrajzi elhelyezkedéséből is fakadóan. Az itt tanuló kínai gyerekek jelentős pedagógiai segítségben részesülnek a minél gyorsabb nyelvsajátítás érdekében.

Az is érzékelhető ugyanakkor az intézményben, hogy a migrációt, mobilitást és az ezzel kapcsolatos befogadó attitűdöt nem kívánják a zászlajukra tűzni, mivel a téma kihangsúlyozása akár nem kívánt politikai szerepbe is hozhatja az iskolát, amit érezhetően kerülni akarnak. Az interjúkban érzékelhetően minden megszólaló a külföldről hazatért, illetve a külföldi gyerekek kapcsán beilleszkedésről, beolvadásról, visszailleszkedésről beszélt, anélkül, hogy bármiféle különös jelentőséget tulajdonítottak volna a külföldön elsajátított tudásnak, tapasztalásoknak vagy élményeknek. Ez egyfajta „színvak” hozzáállást eredményez, ami a felszínen legalábbis, igyekszik egyformán kezelni a gyerekeket, ugyanazon tanulmányi elvárásoknak megfeleltetni őket. E megfontolás mozgatja a felzárkóztatáshoz kapcsolódó „igazodást” sürgető beszédmódokat is a tanároknál, de ennek visszaköszönéseként a diákoknál is.

Gyereknarratívák

Az ebben a fővárosi iskolában tanuló, a tanárok által beazonosított, korábban külföldön élt gyerekek szülei új munkalehetőségeket keresve kerültek külföldre. Volt olyan édesapa, akinek megszűnt az itthoni munkahelye, egy másik jobb lehetőségeket keresve az USA-ban kapott álláslehetőséget. Van olyan gyerek, akinek a szülei egy nemzetközi szervezetnél dolgoznak, és rendszeresen küldték őket külföldre, a gyerekeket ilyenkor magukkal vitték. A gyerekek általában tárgyilagosan, viszonylag érzelemmentesen beszélnek ezekről a költözésekről. Van, aki kint kezdett el iskolába járni, más

egy budapesti iskolából került külföldre, majd tért haza és került az általunk meglátogatott kéttannyelvű iskolába, az angol nyelv erőteljesebb jelenléte miatt.

A hazaköltözést a gyerekek egy hosszabb folyamatként írták le az elbeszéléseikben. Volt, amelyik az anya honvágýára építette a hazaköltözés történetét, mások egy megszűnt munkahelyhez kötöttek. A szülői elbeszélések nélkül nyilván ezek csak részleges magyarázatokként értelmezhetők. A történetek visszatérő motívuma a fokozatos hazaköltözés, több esetben is előbb az anya és a gyerekek tértek haza első körben, majd követte őket az apa, néhány hónap elteltével.

A külföldi iskoláról nem hallottunk részletes beszámolókat a gyerekektől, ami feltételezhetően legalább részben a direkt interjúmódszereknek köszönhető, egy későbbi játékos, indirekt kérdezői módszerrel valószínűleg több részlet is kiderülhet. Mindenesre a gyerekek a kinti iskolát játékosabbnak, kevésbé fegyelmezőnek élték meg, a gyerekek többsége kint sajátította el a nyelvet (angolt), és e folyamat részeként talált új barátokra. Van, akinek a muszlimokról, illetve a muszlim vallásról van sokkal árnyaltabb képe a kint (Ománban) töltött évek alapján, és közvetlenül cáfolja az itthon közkeletű sztereotípiákat a témában. Egy fiatalabb kisfiú viszont a külföld (Egyesült Királyság) hátrányaira mutat rá, a terrorizmus veszélyeire, szembeállítva a magyarországi közállapotok jelentette biztonsággal. *„Én itthon szeretnék majd egyetemre járni, meg az érettségit is itthon szeretném, mert Angliában sokkal több a terrorista, mint régebben”*, összegzi az említett kisfiú.

Utóbbi elképzelések erőteljesen támaszkodnak a hazai sajtóban megjelenő narratívákra. A gyerekekkel közösen zajlott beszélgetésen ez utóbbi megnyilvánulást az idősebb gyerekek rögtön hevesen cáfolják, és a beszélgetés politikai mederbe terelődik. Utóbbi azt jelzi, hogy a migrációban érintett gyerekek világosan érzékelik a kérdés politikai dimenzióit, maguk is aktívan reflektálnak, és részt vesznek az ilyen típusú narratívák gyártásában, reprodukálásában, illetve cáfolásában. Az egyik idősebb gyerek a korábban idézett kisfiúnak ellentmondva, a kinti élet hozadékairól a következőket mondja: *„Más maga a világnézet. Az, hogy nem azt látjuk, amit mindenki más, más szemszögből is látjuk a dolgokat. Mint például az említett terrorizmust. Meg ilyesmi. Nagyon más, mint itt, amit Magyarországon próbálnak bemesélni. Más perspektíva.”*

A csoportos beszélgetésben résztvevő, korábban külföldön élt gyerekek majd' mindegyike szeretne a későbbiekben visszatérni külföldre: van, aki nemzetközi érettségit tervez egy külföldi iskolában, más a visszatérést az egyetemi évekre tervezi, és van, aki felnőttként szeretne visszatérni, és ott munkát vállalni. A változatos tervek ellenére egységesen elmondható, hogy a korábban kint élt gyerekeket foglalkoztatja a „külföldi élet”, bármit is fedjen ez a komplex és az elbeszélésekben meglehetősen aluldefiniált fogalom.

6. „Reintegráció” a szegregált iskolákban, a roma gyerekek mobilitásának sajátosságai, extra nehézségei

Másik kutatási terepünk egy szinte kizárólag roma gyerekeket tanító szegregált iskola volt. Ebből az iskolából számos gyerek tölt vagy töltött több évet elsősorban Kanadában. A tanárokkal, illetve gyerekekkel folytatott beszélgetések alapján az ő migrációs tapasztalatuk sok szempontból nagyon különbözik a budapesti, középosztálybeli családoknál tapasztaltaktól. Ezek a különbségek a mobilitást előidéző okok különbözőségéből, másrészt a családok nagyon eltérő társadalmi helyzetéből fakadnak, ami meghatározza a migráció lehetőségét, illetve az ezzel kapcsolatos családi stratégiákat, valamint azt, hogy mennyire tudják figyelembe venni a gyerekek szempontjait. Másfelől a Kanadába való migráció nagyban különbözik az EU-n belüli migrációtól jogi szempontból is. Míg Kanadában menekült státuszért folyamodnak a családok, ami meghatározza a munkavállalási lehetőségeiket is, addig az EU-n belül sokkal kedvezőbb feltételek között tudnak munkát vállalni. Emellett a Kanadába irányuló migráció a családok számára nagy anyagi befektetést is jelent, ami sok esetben nem térül meg. A terepként szolgáló iskolába járó gyerekek családjai leggyakrabban azért költöztek külföldre, mert itthon egzisztenciálisan ellehetetlenültek. E családok leggyakrabban nem stratégiai döntés következtében, hanem menekülésszerűen költöztek el, így nem készültek fel arra, hogy mit jelent mindez a gyermek és az iskoláztatás szempontjából. Legfőképpen pedig nem készültek arra, hogy egyszer, viszonylag szűk időn belül, vissza is térnek: az iskolának nem jelentették a költözést, ami által a legális visszaköltözés útja járható maradt volna.

Ahogy Durst Judit említi több helyszínen végzett etnográfiai kutatása alapján, a hátrányos helyzetű romák jellemzően az a társadalmi csoport, amelynek a mobilitása a leginkább láthatatlan.²⁸ A migrációs szakirodalom szerint ők lennének azok, akik tőke hiányában nem indulnak el. Ennek ellenére az 1990-es évek második felétől újra és újra bejárta a sajtót a Kanadában menedékkérelmért folyamodó magyar roma családok esete.²⁹ A romák kivándorlási hulláma és a kivándorlási motivációik háttérében többek között az ellehetetlenülés, a marginalizáció és a cigánység diszkriminációja áll. Ennek szélsőséges megnyilvánulása volt a 2009-es roma gyilkosságssorozat, aminek hatására egy újabb kivándorlási hullám bontakozott ki.³⁰

Durst 2013 után kezdte azt a kutatását, melyben magyarországi szegregált településeken élő romák mobilitását vizsgálta és követte őket a desztináció országába, Kanadába és az Egyesült Királyságba, valamint hazatérésüket követően is.³¹ A cirkuláris migráció helyett Durst a periodikus mobilitás fogalmát használja. Kutatásai alapján a prekár élethelyzetben lévő, alacsonyan iskolázott, jövedelemhiányos roma családok korábban Kanadába vándoroltak ki elsősorban, az elmúlt években viszont inkább Angliába vált a legfontosabb célországá. Egyéb erőforrások hiányában ezeknek a családoknak a kapcsolati tőkéje az, ami a migrációban segíti őket, így a láncmigráció jelensége kifejezetten jellemző ennek a csoportnak a migrációs mintáiban. Számukra a transznacionális mobilitás egy „reményen alapuló társadalmi gyakorlat”.³² Saskia Sassen³³ ezzel szemben az erőforrás hiányos társadalmi csoportok migrációját a „survival circuit”, túlélési migráció fogalmával írja le. Míg Sassen a migrációban a kilátástalanságot hangsúlyozza, Durst az interjú tapasztalatai alapján egy a migrációban résztvevők szemszögét tükröző, pozitívabb keretezést ad, ami tükrözi, hogy számukra mit jelent a migráció.

²⁸ Durst, 2018.

²⁹ Bognár – Kovács, 2002.

³⁰ Durst, 2013.

³¹ Durst, 2018.

³² Durst Judit: *Szociológiai Szemle*, 2019. 45.

³³ Sassen, Saskia: *Global Cities and Survival Circuits*. In: Eitzen, D. Stanley – Baca Zinn, Maxine (eds.): *Globalization: The Transformation of Social Worlds* Florence. KY: Wadsworth Publishing. 2008.

Az általunk vizsgált környezet, illetve az itt jellemző migrációs minták és tapasztalatok sokban hasonlítanak a Durst által Szenthalmán^[134] leírtakkal. Mivel mi a pilot kutatás során az iskolai tanárokkal és az intézményvezetővel készítettünk interjúkat, ezért az ő szemszögükből tudjuk elemezni a gyerekek és a családok migrációs tapasztalatait. Adataink alapján tehát azt tudjuk vizsgálni, hogy az iskolában és az iskolai életben hogyan jelenik meg a migráció, milyen tapasztalatot és mobilitási lehetőséget kötnek hozzá az itt tanító pedagógusok.

Az iskola

A külföldre költöző, majd családjukkal hazaköltöző gyerekek számos esetét találtuk abban a kelet-magyarországi iskolában, mely alapítványi fenntartásban működik az utóbbi években, és egy romák által lakott szegregált lakóterület hasonlóképpen szegregált oktatást megvalósító intézménye. Az iskola történetét az intézmény igazgatónöje foglalta össze:

„A rendszerváltás előtt zenetagozatos suli volt, munkásgyerekek voltak itt, én még nem voltam itt. Aztán ahogy bezárták a gyárakat ... a környéken itt alacsony komfortfokozatú lakások voltak, meg még vannak ma is, így aztán kicserélődött a lakosság. Így egy idő múlva már csupa hátrányos helyzetű és főleg roma gyerek. Tehát fokozatosan változott a gyerekek összetétele...”

Az igazgatónő szerint az itt tanuló gyerekek nagyjából 60%-a jön egy a városon kívül, korábbi üdülőterületből kialakult szegregátumból, amelyet az alapvető infrastruktúra hiánya és a mélyszegénység jellemez. A többi diák nagy része szintén lakóhelyi szegregációban, egy városi lakótelepen, illetve lebontásra ítélt munkáskolóniában él. A városban a roma szegregátumok kialakulásának története az 1970-es évekre nyúlik vissza.³⁵ A rendszerváltás idejére már több szegregátum alakult a városon belül, illetve a város környékén is munkáskolóniakon és zártkertes övezetekben.

³⁴ Nem valóságos településnév, mivel a szerző az anonimitás megőrzése érdekében pszeudonimeket használt.

³⁵ Lengyel Gabriella: Szilánkos mennyország. Szegénytelepek, cigánytelepek Miskolcon. *Beszélő*, 2019. 7–8. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szilankos-mennyország>

A hátrányos helyzet sokféle következménye, és a lakókörnyezetből fakadó problémák az iskolában is megjelennek. A gyerekek életkörülményei zaklatottak, mivel gyakran teljes családok laknak együtt szűkebb helységekből, elégtelen az alapvető infrastruktúra (fűtés, vezetékes víz és csatorna, betonozott út, világítás, valamint a közbiztonság). Az iskolában tanuló gyerekek így gyakran fáradtak, kialvatlanok, hiszen egy légtérben alszanak csecsemőkorú kistestvéreikkel. Mindez nemcsak a háztartások hétköznapijait nehezíti meg, hanem a gyermekek iskolába járását is. Ahogy az igazgatónő elmondta, különféleképp próbálnak meg alkalmazkodni a náluk tanuló gyerekek élethelyzetéhez. Télen úgy igazítják az iskolai programok idejét, hogy a gyerekek még világosban hazajussanak, illetve kihelyezett szülői értekezletet tartanak, arra való tekintettel, hogy a szülőknek problémát jelent az iskolába való eljutás. Az igazgatónő és a pedagógusok szerint az iskola elsősorban biztonságot, folytonosságot igyekszik biztosítani az itt tanulóknak. Sokaknak már a jól működő fűtés és a napközbeni étkezés is fontos motivációt jelent ahhoz, hogy bemenjen az iskolába. Emellett alternatív módszerekkel és külön délutáni, zenei és sportfoglalkozásokkal próbálják lekötöni a gyerekeket.

Az iskolában bevezettek egy speciális pedagógiai fejlesztőprogramot, melynek lényege a lassabb ismeretátadás, a biztos alapok megszerzése, elsősorban a hátrányos helyzetű és tanulási nehézségekkel küzdő gyerekek esetében. Az iskola pedagógusai jó tapasztalatokkal bírnak a programmal kapcsolatban, hatásait töredékekben máig érzik. *„Ez a program rengeteg képzéssel is járt, sok tréning volt itt, amerikai trénernek. Azóta is megmaradt, hogy keressük az utakat, innovatívak és kreatívak vagyunk. (...) Van egy erős mag, akik ezt a szemléletet képviselik és ezekkel a gyerekekkel szeretnének foglalkozni, és tényleg van egy ilyen missziós küldetése itt mindenkinek. Tényleg így fogják fel.”*

Az igazgatónő szerint tehát a többféle kihívás ellenére jó pedagógusokkal, elhivatott szakemberekkel tud együtt dolgozni az iskolában.

A kiköltözésről, visszatérésről

Az iskolában két párhuzamos osztály működik általában évfolyamonként, bár az utóbbi évtizedben a felerősödött kivándorlás

következtében az osztálylétszámok csökkentek, vannak évfolyamok, ahol két párhuzamos osztályból egy maradt. A „kanadázásnak”, azaz a Kanadába való családok kiköltözésének 5–6 éve volt a csúcspontja az iskolában dolgozó pedagógusok emlékezte szerint, azóta sokakat visszafordítottak. Ennek ellenére folyamatos az elvándorlás Kanada és az Egyesült Királyság felé, illetve a visszatérés ezekből az országokból.

„Akkor az elején, amikor ugye elkezdtek menni, 5–6 éve (Kanadába), akkor igen, azóta jönnek-mennek. Hol elköltöznek, hol visszajönnek, és vannak, akik egyáltalán nem jönnek vissza. És az elején, amikor én idejöttem, akkor szinte nem volt olyan nap, hogy ne beszélünk volna arról, hogy ki készül kimenni. Többen mondták, hogy akkor ők is. És aztán, amikor az első néhány család, akik visszakerültek, utána ez, hogy valakik kimennek meg visszajönnek, ez olyan hétköznapivá vált.”

Mindkét migrációs irány kapcsán az a jellemző, hogy a családok elsősorban a rokoni, ismerősi kapcsolataikon keresztül utaznak ki. Míg az Egyesült Királyságra jellemzőbb, hogy csak a családapa megy ki, és kezd el kint szakképzettséget nem igénylő munkahelyen dolgozni, Kanadába gyakrabban egész családok mennek ki. Itt a legtöbben menedékjogot kérelmeznek, így hosszabb ideig nem is tudnak dolgozni a szülők. Azonban az elmúlt években már nehezebb menedékjogot szerezni, és a Kanadába induló családok egy részét már nem is engedik beutazni.

„Vannak többen, akik mondták, hogy fognak Kanadába menni. Van egy kislány, akinek a családja az őszi szünetben megkísérelt Kanadába menni, tehát megvették a jegyet, minden, és visszafordították őket már kintről vagy valahol, ahol átszálltak.”

A pedagógusok benyomásai alapján a kiköltöző családok nagyobb része visszatér, és a transznacionális migráció során anyagilag jellemzően inkább veszítenek. A Kanadába való kiutazás miatt a családok gyakran mindent pénzzé tesznek, hogy meg tudják vásárolni a repülőjegyet. Ahogy a pedagógusok elmondták, több család a hazatérés után emiatt rokonokhoz kénytelen költözni, és anyagilag egy sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben folytatják az életüket. A külföldön töltött idő a viszonylag jobban szituált családok számára jelenthet anyagi előrejutási lehetőséget. Közülük találunk olyat, aki a hazatérés után jobb helyzetbe kerül:

„Tehát ahhoz képest, ahogy előtte éltek, ahhoz képest most azért sokkal jobb. Tehát hoztak haza valamennyi pénzt, és visszavásároltak egy házat, és tartanak állatokat. De mondjuk előtte is tartott az apukája, tehát ők nem voltak annyira szegények. De vásároltak állatokat, autót, tehát egy rendes vállalkozást indított. És egészen jól rendezi a dolgait...”

Visszatérő gyerekek az iskolában

A hazatérő gyerekek több szempontból speciális kihívást jelentenek az iskola számára. Egyfelől az adminisztratív ügyintézés az, ami plusz feladatot jelent mind a szülőnek, mind a pedagógusnak és az iskola vezetésének. Külföldre költözéskor ugyanis a szülőnek fel kell függeszteni a tanulói jogviszonyt, majd visszatértükkor újra kell indítania. Előfordul, hogy a család távozása után a pedagógus már az itthon maradó nagyszülőtől értesül a költözésről. Ha azonban ezt a lépést is elmulasztja a család, az a későbbiekben gondot jelenthet számukra, ugyanis iskolaköteles gyermekek hosszabb kimaradása miatt az iskola kénytelen a gyámügyet értesíteni. Az iskola azonban igyekszik a szülővel kapcsolatot tartani, és nem még nehezebb helyzetbe hozni az amúgy is sokféle problémával küzdő családokat.

A hazatérő gyermekeknek elviekben lehetősége van különbözőzeti vizsgát tenni, hogy ne kerüljenek alacsonyabb osztályba, és ne veszítsenek éveket. Ez azonban csak ritkábban fordul elő.

“Van, amikor visszajönnek, és akkor le tudjuk vizsgáztatni, különbözőzeti. És akkor feljebb tud menni. De a kinti éveket nem számíthatják be. Ha valaki kint volt 3 évig, az lemarad 3 osztályt, bizonyítványt sem lehet beszámítani.”

Visszatéréskor a gyerekek könnyen visszaszoknak, ha lebukik egy osztállyal, „nem jelent gondot” a gyerekeknek. Azonban, ha sok évet tölt külföldön a gyermek, és már egy egészen más korosztályban kéne iskolába járnia, az nehézséget okoz mind a pedagógusnak, mind a gyerekeknek. A nagy korkülönbség egyfelől problémát jelent az osztályokban és a tanítás menetében, ezen felül a 16 éves tankötelezettségi korhatár különösen nehézséget jelent, mivel gyakran előfordul, hogy egy hazatérő gyerek már emiatt nem tudja befejezni az iskolát. A 8 osztályt *“...általában normálisan befejezik, kivéve, ha kimennek Kanadába, vagy van pár gyerek, aki nagyon nem jár. Máskor buktatni nem szoktunk, ritkán.”* Annak ellenére, hogy az iskolában alapvetően arra törekszenek, hogy a gyerekeknek a

továbbtanuláshoz, a szakma megszerzéséhez szükséges és a későbbi munkavállalásban is meghatározó jelentőségű alapvégzettsége meglegyen, a több éves külföldi tartózkodás tehát gyakran azzal a következménnyel jár, hogy a visszatérő gyermekek nem tudják befejezni a 8 osztályt.

Az iskolában dolgozó pedagógusok összességében inkább a kint eltöltött idő hátrányait említik a gyerekekkel kapcsolatban. A gyerekek elmesélése alapján a tanárok arra következtetnek, hogy Angliával szemben Kanadában nem jártak a gyerekek iskolába. Ráadásul mivel elsősorban a családban, a már kint élő rokonság körében töltötték az idejük nagy részét, ezért a nyelvet sem sajátítják el sokan. Az ő esetükben a tanárok úgy látják, hogy a kint eltöltött évek elsősorban hátrányt jelentenek a hazatérés után a kimaradás miatt.

„Marika mindig onnan indul, ahol abbahagyta. Mert hogy a költözködés során semmi változás nem történt. Ott kint elvben jártak iskolába, de azt mondta, hogy ültek a gép előtt, és lehetett játszani a gépen. Amikor elvitte anya iskolába. De olyan nagyon... Nem tudta elmondani, hogy tanult-e valamit, angol szavak annyira nem vettem észre, hogy tudna angolul, míg voltak gyerekek, akik visszajöttek hozzánk, és egész jól beszélték a nyelvet. Tehát egész jól beszélték. Nyilván a nagyobbak, nem az elsősök. Mert ő ugye elsős.”

Más gyerekek esetében a kinti tapasztalat is pozitívan épült be, bár a tanárok benyomása szerint jobban érzik magukat itthon. *„A Kanada nem maradt meg neki negatív élményként, mert tetszett ott neki, de nem szeretett volna visszamenni oda. Nem mondott negatívát róla, inkább ilyen tényszerűen elmondta, hogy mit csináltak, hova mentek, de nem vágyott oda vissza.”*

Az életkor mellett fontos szempont, hogy jellemzően azok a gyermekek tudtak profitálni a kint eltöltött időből, akik már korábban is jól teljesítettek az iskolában, ami nagyban összefügg a család általános anyagi és mentális jóllétével. Az ő esetükben a tanárok a külföldre költözés pozitívumait emelték ki: nyelvtudást, tapasztalatot, színesebb világlátást.

„... van egy kislány, egy 6.-os, aki hozzánk járt alsóba. Ők két évet voltak kint. Ő például nagyon jól megtanult angolul, de ő volt nekünk az osztályban a legjobb tanuló. (...) Két fiúcska, akik szintén nagyon ügyesek és nagyon okosak voltak, ők nem jöttek vissza. És járnak kint suliba, és a képek, amiket küldenek, az alapján nem gondolom, hogy

ők visszajönnek. De nem lehet tudni, ugye a másik kislányról is azt gondoltuk, hogy nem fognak visszajönni, és mégis visszajöttek. Már nem is tudom, hogy mit mondott, hogy apa vagy anya nem bírta, mert hogy honvágya volt.”

Ahogy ez a példa is mutatja, az iskolai beilleszkedés külföldön, a nyelvtanulás, tehát úgymond a „sikeres” integráció nem feltétlen jelenti azt, hogy hosszú távú lesz a migráció. A hazatérésről való döntésben az esetleges jobb túlélési, anyagi lehetőségek mellett nagy szerepe van az érzelmi kapcsolatoknak is.

7. Összegzés

Mint azt tanulmányunk több pontján is hangsúlyoztuk, messzemenő következtetéseket a rendelkezésre álló pilot kutatás tapasztalatai alapján nem lehet levonni, viszont vállalkoztunk néhány központi kérdés és elemzési szempont megfogalmazására, illetve a két iskolában tett látogatások és interjúk alapján tehetünk néhány kezdeti megállapítást, az általánosítás bármiféle igénye nélkül.

Mindenekelőtt, kezdeti kutatási eredményeink rámutatnak, hogy a transznacionális mobilitás tapasztalatai, hétköznapi élményei a magyarországi családok és gyerekek esetében nagyon heterogének, és e tagoltságot messzemenően meghatározza a társadalmi szociális rétegződése, adott esetben a vizsgált családok társadalmi pozíciója, osztálya, prekárius helyzete az adott társadalomban/ társadalmakban (a külföldi mobilitásról beszélve). Azt is mondhatjuk, hogy nem lehet egységes „transznacionális mobilitás-élményről” beszélni az eddigi interjúk alapján, a tapasztalatok nagyon szerteágazóak, ez egyaránt igaz a felnőttek és a gyerekek esetében, akár „mobilis”, akár hátramaradó családtagokról van szó. Mindezen tapasztalatok szociális-gazdasági beágyazottságát nem lehet kellőképpen hangsúlyozni, illetve attól elvonatkoztatni, hiszen azok messzemenő következményekkel járnak, és meghatározzák a mobilitáspályákat, a kivándorlás sikerét, a visszaérkezés körülményeit, nehézségeit és reintegrációs esélyeit. Mindezen egyenlőtlenségek egyértelműen kirajzolódtak az iskolában készített tanárinterjúkból is.

A budapesti kéttannyelvű iskolában jellemzően középosztálybeli, alsó-középosztálybeli mobilitástörténeteket lehetett hallani: átmeneti kiküldetés, jobban fizetett állás miatt költözött külföldre a család, illetve szakmunkásként magasabb jövedelmet kapott az apa, és ezáltal

pozitív mérleget tudnak vonni a „kinti életből” (anyagilag és más értelemben is). Ebből fakadóan a gyerekek is nyereségként élik meg a külföldre költözést, és így mesélik el a hazatérés után. Idegennyelv-ismerettel térnek vissza, az itthoni tananyagban, tárgyi ismeretekben előforduló „lemaradásaikat” viszonylag zökkenőmentesen tudják pótolni. Az iskolának nincsenek saját eszközei a felzárkóztatásra, sem emberi erőforrása, sem pénzforrása e célból, a szülők viszont támogatni tudják a gyerekeket (különórák, szülői segítséggel felkészülés az osztályozó vizsgára).

Az előbbivel szemben, a vidéki város, szegregált „roma iskolába” járó gyerekek családjikkal menekülésszerűen hagyják el az országot, kis előkészítéssel és váratlanul (legalábbis az iskola szemében), az anyagi, egzisztenciális kilátástalanságból menekülve. Többen felkészületlenek a kinti életre, munkalehetőségekre, de arra is, hogy mi történik a gyerekekkel a migráció során. Sokan nem tudnak tartósan kinn maradni; mindeközben a hazatérés is nagy anyagi áldozatokkal jár, a visszailleszkedés pedig nehézkes és korántsem zökkenőmentes. A kanadai menekültstátusz lehetősége a pilot kutatás idejére (2018 tavasza) bezáródni látszott, sokan már meg sem kísérelték ezt a messzi utat, Európán belül vállalnak munkát, családi-rokonsági networkökön, ismerősökön keresztül az unión belüli szabad munkaerőmozgás kínálta lehetőségekkel élve. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy a kivándorolt családok, még akkor is, ha nem Kanadába mennek menekülteként, hanem dolgozni, az EU-n belül, jellemzően nehezebb anyagi helyzetbe kerülnek vissza (elköltözéskor jellemzően minden ingóságukat eladják, repülőjegyre, a kinti élet kezdésére fordítják), a gyerekeknek komoly iskolai lemaradásai keletkeznek, a kivándorlási ország nyelvét kevés kivétellel nem tanulják meg. (Ami azt is jelezheti, hogy aki megtanulja a nyelvet, az kinn is marad, a visszatérők eleve rövidebb kinn töltött idő, egy-két év után térnek haza, ami még nem elég a sikeres, nyelvi és szélesebb értelemben vett szociális integrációhoz). Mivel a mélyszegénységben élő szülők egyrészt nem készülnek arra, hogy esetlegesen haza kell térni, és a gyermekeiknek vissza kell lépni a magyar iskolarendszerbe (vagyis nem tartják fent az iskola folytonosságát külföldről), másrészt anyagi forrásaik sincsenek az iskolai felzárkóztatásra, a gyerekek elkerülhetetlenül leszakadnak saját korosztályuktól. Az iskola igyekszik lehetőségeihez mérten kezelni a helyzetet, de külső szakmai vagy anyagi támogatást, erőforrásokat nem kap mindehhez. Ez tehát

azt is jelenti, hogy leginkább a jóindulat, a személyes odafigyelés és a tanári elhivatottság az, ami segíteni tudja a gyerekeket a visszailleszkedésben. A leszállított kötelező iskolalátogatási korhatár sokat árt a visszatérő gyerekeknek, egy-két kimaradt év után könnyen kihullnak az általános iskolából, mielőtt akár alapfokú végzettséghez jutnának, és bármiféle elvégzett iskola nélkül vágnak neki az életnek. A széles általánosításoktól tartózkodva, az általunk megismert tanári narratívák szerint a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb családok és gyermekeik számára tehát a külföldi mobilitás nem hordozza magában a valódi reményt és a kitörési lehetőséget, annál inkább a társadalmi kiszolgáltatottság további veszélyeit, a prekárius helyzet elmélyülését.

Összegezve, a kivándorlás és a visszatérés általunk vizsgált példáiból, két szociálisan és földrajzi-gazdasági értelemben nagyon eltérő iskolában tapasztaltak alapján elmondható, hogy a társadalmi olló tovább nyílik a transznacionális mobilitás által: a középosztály és az alsó középosztály számára a boldogulás lehetőségét/reményét jelenti, és ez a gyerekeknél is megmutatkozik, az ideiglenesen keletkezett hátrányokat a gyerekek szülői segítséggel viszonylag gyorsan ledolgozzák. Ezzel szemben a szegregált környezetből származó, mélyszegénységben élő roma családok és gyerekek számos, többek között strukturális oknál fogva, sokkal nehezebben vagy egyáltalán nem tudnak élni a transznacionális mobilitás kínálta lehetőségekkel, és náluk akár már rövidtávon is további súlyos veszteséggént jelentkezhet a külföldre vándorlás, majd hazatérés. Gyakran még nehezebb helyzetbe kerülnek, a gyermekeik nem tudják ledolgozni/behozni a keletkezett iskolai lemaradást, kinn pedig vagy nem járnak iskolába, vagy ha járnak, nem látszik az eredménye, és így profitálni sem tudnak belőle hazatérésük után. E speciális helyzetek és történetek számosságát sejtve talán nem tűnik túlzásnak kijelenteni, hogy érdemesnek tartanánk a családok és gyerekek mobilitásából adódó, majd az iskolákban (is) jelentkező kihívásokat az oktatásügyi szakpolitika térképére helyezni és átgondolt, szisztematikus intézményi megoldásokat mérlegelni (akár nemzetközi gyakorlatok megismerésével és átvételével).

Felhasznált irodalom

Antman, Francisca: The impact of migration on the family left behind.
In: Constant, Amelie F. – Zimmermann, Klaus F.: *International Handbook on the Economics of Migration* by. Cheltenham: Edward Elgar Publishing House Ltd., 2013.

Bacas, Jutta Lauth: *Cross-border marriages and the formation of transnational families: a case study of Greek-German couples in Athens*. WPTC_02-10,2002.
<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-10%20Bacas.pdf>

Bailey, Adrian – Boyle, Paul: Untying and retying family migration in the New Europe. *Journal of ethnic and migration studies*, Volume 30 Issue 2, 2004. 229–241.

Belorgey, N. – Gerbe-Emdeb, B. – Horstmann, S. – Kuhn, A. – Vogel, D. – Stibbs, P.: *Social Impact of Emigration and Rural Urban Migration in Central and Eastern Europe (VT/2010/001)*. Synthesis report, 2012.

Blaskó, Zsuzsa: Studying emigration by extending a large-scale household survey. Methodology, evaluation and descriptive findings. *Working Papers on Population, Family and Welfare 21*. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute, 2015.

Bogdanov, George – Rangelova, Rossitsa: Social impact of emigration and rural-urban migration in Central and Eastern Europe. *Final Country Report Bulgaria, EC*, 2012.

Bognár Katalin – Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban.
In: Kováts András (szerk.): *Roma migráció*. Budapest: Menedék Egyesület, 2002. 112–121.
<http://mek.oszk.hu/17200/17287/17287.pdf>

- Botezat, Alina – Pfeiffer, Friedhelm: *The Impact of Parents Migration on the Well-Being of Children Left Behind—Initial Evidence from Romania*. ZEW-Centre for European Economic Research Discussion Paper 14-029, 2014.
- Boyle, Paul: Population geography: transnational women on the move. *Progress in Human Geography*, 26, Issue 4, 2002. 531–543
- Brown, Sasha – Gilmartin, Mary: Migration and mobilities. *Social and Cultural Geography*. 2019.
<https://doi.org/10.1080/14649365.2019.1667019>
- Durst, Judit: „It’s better to be a gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary.” The ‘new wave’ of roma migration, In: Vidra Zsuzsa (szerk.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Budapest: CEU, CPS. P. 2013. 203–248.
- Durst Judit: „Ez se élet, ez a kóborlás”. A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitás tapasztalatai. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. 2018. 43–72.
- Gréen, O. S.: *Labour migration in the enlarged Europe: children left behind in Central and Eastern Europe*. Gothenburg: Centre for the Baltic Sea Region and Eastern European Studies (CBEES), CBEES Annual Conference, 2014.
- Hárs Ágnes: Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In: Tóth István György (szerk.): *Középosztály(ok) Magyarországon és Európában*. Budapest, 2018. oldalszám?
- Hárs Ágnes – Simon Dávid: A külföldi munkavállalás és a munkaerőhiány. In: Fazekas K. – Köllő J. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2016*. Budapest: MTA KTI, 2016.

- Hárs Ágnes: Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In: Tóth István György (szerk.): *Középosztály(ok) Magyarországon és Európában*. Budapest, 2018.
- Havasi Virág: Még mindig szilánkos – Miskolc és a cigánység lakhatási ügyei az elmúlt harminc évben. *Romológia*, 2018. 14. 61-91. http://epa.oszk.hu/02400/02473/00012/pdf/EPA02473_romologia_2018_01_061-067.pdf
- Koser, Khalid – Lutz, Helma (eds.): *The new migration in Europe: Social constructions and social realities*. Springer, 1998.
- Lengyel Gabriella: Szilánkos mennyország. Szegénytelepek, cigánytelepek Miskolcon. *Beszélő*, 2019. 7–8. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szilankos-mennyorszag>
- Mazzucato, Valentina – Schans, Djamila: Transnational families and the well-being of children: Conceptual and methodological challenges. *Journal of Marriage and Family*, 73, issue 4, 2011. 704–712.
- Moskal, Marta: Transnationalism and the role of family and children in intra-European labour migration. *European Societies*, Volume 13, issue 1, 2011. 29–50.
- Németh Krisztina: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából. In: Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum Kiadó; MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 2018. 170–188.
- Noin, D. – Woods, R. (eds.): *The changing population of Europe*. Oxford: Basil Blackwell, 1993.;
- Nyíri Pál - Tóth, Judit: *Fullerton, Maryellen: Diasporas and Politics*. Budapest: Center for Migration and Refugee Studies, 2001.

- Rapport, Nigel – Dawson, Andrew: Home and movement: a polemic.
In: Rapport, N. J. – Dawson, A. (eds.): *Migrants of identity: perceptions of home in a world of movement*, Oxford – New York, NY: Berg, 1998. 19–38.
- Sassen, Saskia: Global Cities and Survival Circuits. In: Eitzen, D. Stanley – Baca Zinn, Maxine (eds.): *Globalization: The Transformation of Social Worlds Florence*. KY: Wadsworth Publishing. 2008.
- Schiller, Nina Glick – Basch, Linda – Szanton Blanc, Cristina: From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological quarterly*, 1995. 48–63.
- Schumacher, G. – Löschner, J. – Sermi, F.: Data on Children in Migration. Joint Research Center Technical Report. EU: Luxemburg, 2019.
- Sørensen, Ninna Nyberg –Vammen, Ida Marie: Who cares? Transnational families in debates on migration and development. *New Diversities*, 16, no. 2. 2014. 89–108.
- Tolstokorova, A. V.: Where have all the mothers gone? The gendered effect of labour migration and transnationalism on the institution of parenthood in Ukraine. *Anthropology of East Europe Review*, 28 (1) Spring 2010. 184–201.
- Váradi Monika Mária (szerk.): *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 2018.
- Whitehead, Ann –Hashim, Iman: *Children and migration*. Background paper for DFID migration team. Luxemburg, 2005.
- Zlotnik, Hania: Migration and the family: The female perspective. *Asian and Pacific Migration Journal*, Volume 4, Issue 2–3, 1995. 253–271.

KOVÁCS NÓRA*

Transznacionális migráns vállalkozók gyermekgondozási stratégiái a gondozók tükrében: kínai gyerekek magyar otthonokban

1. Bevezetés

Tanulmányom a szociokulturális antropológia szemszögéből mutatja be és tárgyalja a Magyarországon tevékenykedő kínai migráns vállalkozók között megfigyelt gyermekgondozási gyakorlatokat, amelyek szorosan összekapcsolódnak saját maguk és családjuk transznacionális migrációjának folyamataival. E gyermekgondozási megoldások már a magyarországi kínai diaszpóra kialakulásának időszakában, az 1990-es években is megfigyelhetőek voltak, és több szempontból, kiváltképp a kiszervezett gondoskodás helyszínében és időtartamában, különböztek attól, ahogyan ezt a magyarországi középosztálybeliek tették (a még nem óvodás korú gyermek elhelyezése állami, esetleg magánbölcsődében vagy családi napköziben; illetve óradíjban fizetett bébiszitter által nyújtott felügyelet a gyermek otthonában).

Azt nem tudjuk pontosan, hogy a magyarországi szülőknek mekkora hányada fizet egyének által informálisan nyújtott gyerekvigyázási szolgáltatásért, hiszen ez a tevékenység a gazdaság fekete zónájában zajlik. Az állami bölcsődék és óvodák, valamint a családi napközik rendszere Magyarországon országos és mindenki számára ingyenesen hozzáférhető hálózatot alkot. Emellett Európában Magyarország nyújtja az egyik leghosszabb ideig igénybe vehető szülés után szabadságot. Egy 2012-ben végzett felmérés szerint a

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kovacs.nora@tk.mta.hu

munkába visszatérő nők nem több mint 3%-a vett igénybe fizetett privát gyerekfelvigyázást.¹

A Magyarországra érkezett kínai vállalkozók ugyanakkor egyedi posztmigrációs gyerekgondozási gyakorlatot alakítottak ki, amely során bevándorlók magyar személyeket alkalmaznak gyermekgondozásra, és amelyben így a „nemzetközi reprodukciós munkamegosztás”² fordított esete valósul meg. A magyarországi kínai népességre irányuló empirikus kutatások alátámasztani tűnnek a jelen vizsgálat eredményeit, amelyek szerint ez a gyermekgondozási stratégia dominánsnak tekinthető a Magyarországon dolgozó kínai migráns vállalkozók körében.

Kutatásom a transznacionális családi mobilitás egy adott szakaszát megtapasztaló kínai migráns gyerekekre összpontosított. E mobilitás során ezekről a gyerekekről rövidebb-hosszabb időszakokon keresztül a magyar befogadó társadalom felnőtt tagjai gondoskodnak, ők nevelik őket, miközben szüleik is Magyarországon élnek és dolgoznak. A kutatás tágabban Közép-Európába érkezett ázsiai bevándorlóknak a transznacionális migrációt követően kialakított gyermekgondozási megoldásait is vizsgálta; célja volt továbbá, hogy feltárja, miként működnek a Magyarországra és Kína között mozgó transznacionális családok. Fókuszában a transznacionális családban töltött mobil gyermekkor⁴ állt, és megkísérelte összekötni a gyermekgondozással kapcsolatos speciális jelenségegyüttest a bevándorlók integrációjával.⁵

Bár a vizsgálat során a figyelem a kínai szülőkre és fiatalokra is irányult, jelen dolgozat ezt a gyermekgondozási gyakorlatot terjedelmi szempontból elsősorban a magyar gyermekgondozók nézőpontjából mutatja be. Ugyanakkor a kínai szülők e tanulmányban

1 Makay Zsuzsanna: Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In: Monostori Judit - Óri Péter- Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré*. Budapest: KSH, 2015. 57–75.

2 Parreñas, Rhacel Salazar: Transnational Mothering: A Source of Gender Conflicts in the Family. *University of North Carolina Law Review*, 2010. 88(5). 1825–1856.

3 L. Souralová, Adéla: *New perspectives of mutual dependency in care-giving*. Farnham: Ashgate, 2015.

4 Fresnoza-Flot, Asuncion – Nagasaka, Itaru (eds.): *Mobile childhoods in Filipino transnational families*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.

5 Souralová, 2015.

tárgyalt gondoskodási formáinak értelmezéséhez támpontot nyújthat néhány tágabb érvényű, általánosabb szakirodalmi megállapítás megtétele a kínai szülők gyerekekkel kapcsolatos elképzeléseinek és elvárásainak rendszeréről, valamint az ezekkel összefüggő, szociokulturálisan kondicionált szülői stratégiákról.

A kínai és az indiai szülők gyerekneveléséről értekezve Nirmala Rao és szerzőtársai kiemelik, hogy a családdal kapcsolatos elképzelések alakulásában jelentős szereppel bíró konfucianizmus elgondolása szerint a gyermek fejlődésére a legnagyobb hatást a környezete fejt ki. A gyerek felneveléshez a szülőknek tanácsos a lehető legjobb környezetet biztosítaniuk.⁶ A kínai szülők úgy vélik továbbá, hogy a nagyon fiatal gyermekek még nem képesek a „megértésre”, ezért rendkívül elnézőek velük,⁷ azonban amint eléri a „megértés korát”, szigorú szabályoknak vetik alá őket.⁸ Rao és kutatótársai továbbá azt is hangsúlyozzák, hogy a hagyományos kínai társadalom hierarchikusan szervezett és patriarchális, valamint azt is, hogy a kínai családban a családtagok közti viszonyok, a szülők iránti engedelmesség, a családi felelősségvállalás, valamint a családtagok egymástól való függése fontos mozzanatok.

A kínai gyerekek nemzetközi örökbefogadásáról szóló könyvében Leslie K. Wang amerikai szociológus szembeállítja a „nyugati” és a kínai szülők gyerekekkel kapcsolatos nézeteit és elvárásait. Wang azt állapítja meg, hogy a „nyugati” szülők számára gyermekeik a hozzájuk fűződő érzelmi kapcsolat miatt rendkívül értékesek, míg a kínai gyerekek értékét szüleik számára jövőbeli gazdasági produktivitásuk határozza meg. Történeti fejezetében Wang arra is rámutat, hogy a kínai szülői stratégiákat nagyban befolyásolták a gyermek társadalmi értékét meghatározó kormányzati politikák, és az a törekvés, hogy a gyerekek minőségének (szuzhi) emelésén keresztül egy „magas minőségű”, versenyképes, modern népességet hozzanak létre Kínában.

⁶ Rao, Nirmala – McHale, James – Pearson, Emma: Links between socialization goals and child-rearing practices in Chinese and Indian mothers. *Infant and Child Development*, 2003. 12(5). 475–492. 476.

⁷ Ez egybecseng néhány, a vizsgálatban résztvevő kínai szülő azon megállapításával, hogy gyerekeik úgysem emlékeznek semmire, ami négyéves koruk előtt történik velük.

⁸ Rao et al., 2003. 477.

A tanulmányban tárgyalt kiszervezett gondoskodási forma jelenségét jól példázza Dávid⁹ története, mivel számos kínai kortársának élete hasonló forgatókönyvet követett Magyarországon, mint az övé. Dávid 2004-ben született Budapesten egy kínai vállalkozó család gyermekeként. Élete első két évét Budapesten töltötte. Néhány héttel a születése után szülei megfizettek egy magyar nőt, aki saját otthonában gondoskodott az újszülöttről. Amikor kétéves lett, szülei úgy döntöttek, elküldik Kínába. Ott először apai nagyszüleinek otthonában élt, majd hosszabb időszakokat töltött apja lánytestvéreinek otthonaiban. Kínában kezdte meg az általános iskolát, és teljesen elfelejtette első nyelvét, a magyart. Amikor betöltötte a tízet, szülei úgy ítélték meg, hogy itt az ideje, hogy visszatérjen Magyarországra, és beköltöztették a terepmunkám idején hatvanas éveiben járó Gizi nénihez. Amikor megismertem őket 2016-ban, Dávid több mint egy éve lakott gondozója, Gizi néni házában egy csendes pesti zöldövezeti utcában.

Mindez idő alatt Dávid szülei Budapesten éltek és dolgoztak a nagycsaládi transznacionális kereskedelmi vállalkozásukban. Munkájuk miatt évente többször utaztak Kínába és más országokba is. Dávid édesanyja, édesanyjának három testvére, valamint az ő házastársaik is ugyanabban a családi vállalkozásban dolgoztak, amelyet az 1990-es évek elején Délkelet-Kínából egy szál bőrdnnyel érkezett édesanyjuk hozott létre. Ez a cég nagyon sikeres lett, és az egész családi csoportot rendkívül jómódúvá tette.

Visszatérte után 2015-ben Dávid a körzeti általános iskolában folytatta a tanulmányait. Három hónappal a tanév vége előtt az általános iskola 3. osztályába írátták be, bár kínai tanulmányai és életkora szerint a negyedikbe kellett volna becsatlakoznia. Bár idősebb volt az osztálytársainál, szülei ragaszkodtak ehhez a megoldáshoz, mondván, az alsó tagozat utolsó két évében meg tud tanulni magyarul, és a felső tagozatban majd sikeresebb lesz. Dávid anyukája, a negyven felé közelítő Mimi a középiskola befejezése után érkezett Kínából Magyarországra. Anyjával ellentétben kellőképpen megtanult magyarul ahhoz, hogy a fiával kapcsolatos alapvető kérdéseket megbeszélje. Dávid ügyében Mimi tartotta a kapcsolatot Gizi nénival. Hetente, kéthetente látogatta meg Dávidot; ilyenkor 10-15 percig maradt, és Dávid mindennapjaival kapcsolatos gyakorlati

⁹ A kutatásban részvevő személyek nevét megváltoztattam.

kérdéseket tárgyalt meg Gizi nénivel. Hétfvégénként egyszer étterembe vitte ebédelni vagy vacsorázni Dávidot, aki az éjszakákat hétfvégénként is Gizi néni házában töltötte. Dávidot évente kétszer is elvitték a szülei külföldre nyaralni; a Budapestre érkezése utáni első nyáron az USA-ba és Mexikóba, a rákövetkező nyáron Görögországba és Spanyolországba. A nyári szünetből három-négy hetet az apai nagyszüleinél töltött Kínában. Dávid édesapja, aki ugyancsak első generációs kínai volt Magyarországon, csak olyankor jelent meg Gizi néni házában, amikor felesége üzleti úton volt. Gizi néni úgy érezte, hogy a szülők látogatásaik során alapvetően azt akarták ellenőrizni, fiuk jó egészségnak örvend-e, illetve pénzt hoztak Dávid költségeinek fedezésére, különórákra, sportfoglalkozásokra, étkezésére, valamint esetleg játékokra is.

A Gizi néni házában tett látogatások során lehetőségem nyílt nyomon követni Dávid budapesti helyzetének alakulását. Gizi néni meglepetésére Dávid úgy döntött, hogy minden reggel 4 órakor kel fel, és negyed 5-kor elfogyasztja a Gizi néni által felszolgált reggelit. Reggel együtt sétáltak el a közeli általános iskolába, és délután együtt sétáltak haza. Minden délután magántanárok adtak neki különórákat Gizi néninél. Ezek között a szülők számára kiemelt fontossággal bírtak az angolórák. Dávid egyetlen házon kívüli elfoglaltsága a karateedzés volt, ahová Gizi néni kísérte el hetente két alkalommal. Ha Dávid megbetegedett, Gizi néni vitte el a körzeti gyerekorvoshoz, és az iskolával is ő tartotta a kapcsolatot, mint Dávid „nagyamája”. A beszámolók arra engedtek következtetni, hogy Dávid nem érezte jól magát az iskolában, ahol gyakran került konfliktusba tanáraival. Nála fiatalabb osztálytársait hol levegőnek nézte, hol sorozatos összetűzésbe került velük.

Dávid nem az első kínai gyerek volt, akiről az elvált Gizi életvitelszerűen gondoskodott azt követően, hogy hazatért Ausztriából, ahol férjével korábban egy éttermet üzemeltettek. Dávid érkezése előtt már lakott nála két kínai gyerek, és néhány hónappal első beszélgetésünk után elvállalta Dávid öt éves unokaöccsének ellátását is.

Gizi néni szokatlan gyerekként jellemezte Dávidot, olyasvalakiként, akit majd szétvet az elégedetlenség, és aki közben felsőbb rangúan viselkedik; aki sosem szólítja őt a nevére, és aki főleg

parancsokat osztogat.¹⁰ Gizi többször tett rá kísérletet, hogy moziba, állatkertbe, cirkuszba vigye Dávidot, ám sosem járt sikerrel. Dávid szívesebben ette meg otthon a számára vendéglőből rendelt ételt, minthogy kimozduljon; a cirkuszt és az állatkertet rossz szagú helyeknek tartotta, és nem mutatott érdeklődést a mozi iránt sem. A szülei nem tartottak vele online kapcsolatot, és azt sem engedték meg neki, hogy okostelefont vagy táblagépet használjon, mert nem akarták, hogy internetes játékokat játsszon; ugyanakkor szabadott tévét néznie, legóznia, és voltak elektronikus játéka is.

Dávid nem egyedüli gyerek volt. Két nővére közül az idősebbik 11 éves volt 2016-ban, a nagyszülőkkel élt, és a család elmondása szerint kimagasló eredményekkel éppen akkor fejezte be a középiskolát Kínában. A családnak az volt a kívánsága, hogy Kínában járjon egyetemre. Dávid másik nővére csak egy évvel volt idősebb nála, és ugyancsak a nagyszülőkkel élt Kínában, de 2015 nyarát Gizi néninél töltötte, így a két testvér néhány hétig egy fedél alatt lakott. Gizi néni mesélte, hogy a szülők a fiatalabb nővért is Magyarországra tervezték költöztetni, de egy másik, nálánál lényegesen fiatalabb magyar hölgyet választottak ki a számára gondozóként.

2. Módszertan

Ez a tanulmány a magyarországi kínai népesség és a magyar társadalom tagjai közt létrejött bensőséges kapcsolatokat vizsgáló „Kínai a családban” című antropológiai kutatás adatai alapján készült el.¹¹ A projekt egyfelől a vegyes házasságokra, másfelől a kínai

¹⁰ A kutatás során nem sikerült feltárni, hogy Dávid Gizi által leírt állapotának kialakulásában vajon milyen szerepet játszott a jelen írásban tárgyalt kiszervezett gondoskodási forma. A megszokott otthoni környezettől és a vele együtt élő családtagoktól és barátoktól való elszakadás, a kínai és a magyarországi környezet nagyfokú különbözősége által kiváltott kulturális sokk, a magyar nyelvtudás hiányosságai és az ezzel összefüggő iskolai nehézségek, a magyarországi iskolarendszer rugalmatlansága és felkészületlensége a bevándorló gyerekek integrációjára együttesen komoly kihívást jelenthettek a 11 éves fiú számára.

¹¹ L. még Kovács, Nóra: Cultures unfolding: Experiences of Chinese-Hungarian mixed couples in

Hungary. *Current Issues in Personality Psychology*, 2015. 3(4). 254–264. Kovács, Nóra: Global migration and intermarriage in Chinese-Hungarian context. In: Ducu, Viorela – Telegdi-Csetri, Áron (eds.): *Managing difference in Eastern-European*

szülők, a kínai gyerekek és a gyerekekről gondoskodó magyar felnőttek közti viszonyokra, valamint arra irányult, e kapcsolatok milyen szerepet töltenek be a gyerekek életében, viselkedésében, önazonosságában és kötődéseiben.

Antropológiai terepmunka, résztvevő megfigyelések és interjúk adatai alapján igyekeztem feltárni a három érintett társadalmi csoport tapasztalatait, narratíváit és az e gondoskodási formához kapcsolódó társadalmi gyakorlatokat. Budapesten (is) dolgozó kínai szülőkkel és kínai fiatalokkal, és kínai gyerekekről gondoskodó, ugyancsak Budapesten élő magyar felnőttekkel készültek interjúk, a kutatás során szám szerint 48. Ez a tanulmány elsősorban a 14 magyar felnőttel folytatott beszélgetés alapján az ő szempontjukból mutatja be a kulturális találkozások eme bensőséges helyzeteit. A részben strukturált gondozói interjúk egyebek mellett azt igyekeztek feltárni, milyen egyéni élethelyzetek, tapasztalatok és kapcsolatok vezettek a kínai családokhoz fűződő speciális munkakapcsolathoz; ténylegesen milyen időtávon keresztül és hogyan zajlott az egyes kínai gyerekekről való gondoskodás; milyen képük alakult ki a kínai szülőkről és gyerekekről; miként alakult a kapcsolat közöttük és a gyerekek között; és melyek voltak e tevékenység kihívásai és következményei. Ez a 14 magyar személy összesen 38 kínai gyerekről gondoskodott hosszabb időszakokon keresztül a saját háztartásában.

3. Kontextus, problémák

A kiszervezett gondoskodás bentlakó formái (amelyekben a gyerek hónapokon vagy éveken keresztül a gondoskodó személy háztartásában él) a bevándorlók és a helybéliek közti találkozások nagyon intenzív és intim helyzeteket hozták létre, és megkülönböztetett figyelmet kaptak ebben a kutatásban. A terepmunka jelezte, hogy a kínai gyerekek magyar felnőttek általi felügyeletének különféle formái is léteznek. Amióta megkezdték ezt a tevékenységet, a kínai gyermekeket felügyelő magyar személyek olyan munkaportfóliót alakítottak ki, amelyben kombinálták a bentlakó gyerek felügyeletét további kínai gyerekek délutáni vagy hétfégi felügyeletével, illetve délutáni korrepetálással, ugyancsak a saját otthonukban. A kutatás

transnational families. Frankfurt: Peter Lang, 2016. 113–131. A K-112282 számú OTKA kutatás 2014 és 2017 között futott.

látóterébe került kínai gyerekek és fiatalok többsége kezdetben hosszabb időn keresztül a róla gondoskodó magyar felnőtt otthonában élt, amely később délutáni vagy hétvégi felügyeletté, esetleg a leckeírásban nyújtott eseti délutáni foglalkozássá vált.

A kiskamasz Dávid egyéni transznacionális mobilitásának története és magyar gondviselőjével kialakult kapcsolata nem egyedi a magyarországi kínai migráns gyerekek között. A magyarországi kínai migráns népességgel kapcsolatos szakirodalom megerősíteni látszik, hogy a gyerekekről való gondoskodás e formája elterjedt gyakorlat a kínai migráns vállalkozók között Magyarországon.¹² Szakirodalmi adatok jelzik ugyanakkor, hogy előfordult Kelet-Európa más országaiban is, például Szerbiában¹³, valamint Csehországban¹⁴, illetve azt is, hogy a Csehországban dolgozó vietnami kereskedők is hasonló gyerekgondozási formákat alakítottak ki cseh asszonyok közreműködésével.¹⁵

Kínában a gyerekekről való gondoskodás nagyon sokféle, szociokulturálisan eltérően kondicionált gyakorlatok együttesét alkotja egy olyan társadalom kontextusában, amelyben a családi kapcsolatok és általában az interperszonális viszonyok is gyors ütemben változnak¹⁶. E területen fontos változást hozott az egy

¹² Lásd Nyíri Pál: Kínaiak és afgánok Magyarországon: két migráns csoport érvényesülési stratégiái. In: Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi Gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006. 39–74.; Paveszka Dóra – Nyíri Pál: Oktatási stratégiák és a migráns tanulók iskolai integrációja. In: Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Nemzeti-etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006. 129–169.; Nyíri Pál: Kínai migránsok Magyarországon: Mai tudásunk és aktuális kérdéseink. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA PTI, 2010. 147–171.; Beck Fanni: *De ha a tükörbe nézek, az arcom kínai. Másodgenerációs kínai fiatalok hibrid identitáskonstrukciói*. Budapest: MAKAT Antroport, 2015.

¹³ Korac Sanderson, Maja: Chinese traders in Serbia: Gender opportunities, translocal family strategies and transnational mobility. *Ars&Humanities, special issue Many Faces of Migration*, VII(2). 2013. 86–98.

¹⁴ Zdenek Uherek szóbeli közlése alapján. Poznan, 2019. március 31.

¹⁵ Souralová, 2015.

¹⁶ L. Naftali, Orna: Empowering the child: Children’s rights, citizenship and the state in contemporary China. *The China Journal*, 2009. 61, 79–103.; Evans, Harriet: The gender of communication: changing expectations of mothers and

gyermek politikájának eltörlése 2015-ben, akárcsak e döntés komplex társadalmi és demográfiai következményei is. Kínában a gyerekekről való gondoskodás normái, informális szabályai nemritkán vezetnek ahhoz a tényleges gyakorlathoz, hogy nagyszülők vagy más rokonok látják el ezt a feladatot.¹⁷

A saját gyermek gondozásának ilyen jellegű és időtávú kiszervezése nem családtagoknak azonban semmiképpen nem a dolgozó kínai szülők domináns stratégiája sem Kínában, sem a Nyugat-Európában, Észak-Amerikában vagy Afrikában élő kínaiak körében. Ez a megoldás nem jelent meg például az európai országok közül a legtöbb első generációs kínai bevándorlót befogadó Franciaországban sem.

A kiszervezett gyermekgondozás e formája a kínaiak körében nem egy közelmúltban kialakult folyamat eredménye Magyarországon, hiszen kutatók már jóval korábban is leírták.¹⁸ Interjúalanyaim között is szerepelt egy olyan házaspár, amely az 1990-es évek eleje óta folyamatosan gondoskodtak otthonukban egy-egy kínai kisgyerekről. Úgy vélem, e gondoskodási megoldások megvalósulását segítették azok a kulturális normák, amelyek Kínában nagyobb teret engednek abban, ki gondozza a gyerekeket, ugyanakkor ezek nem jöttek volna létre egyfelől a kínai vállalkozók transznacionális tevékenysége és a vállalkozásaikban rejlő növekedési potenciál, valamint a női vállalkozók jelenléte, másfelől a rendszerváltás utáni Magyarország kulturális, társadalmi és gazdasági tényezői nélkül. A munkanélküli vagy meggyengült munkaerő piaci helyzetű, középkorú vagy annál

daughters in urban China. *The China Quarterly*, 204. Evans, Harriet *Gender in Flux: Agency and Its Limits in Contemporary China* (DECEMBER 2010), 980–1000.; Stafford, Charles (ed.): *Ordinary ethics in China, LSE Monographs on Social Anthropology* 79. London: Bloomsbury, 2013.; Fong, Vanessa. L.: China's one-child policy and the empowerment of urban daughters. *American Anthropologist*, 2002. 104(4), 1098–1109.; Kwok-bun, Chan (ed.): *International Handbook of Chinese Families*. New York: Springer, 2013.; Yan, Yunxiang: *The individualization of Chinese society*. LSE Monographs on Social Anthropology 77. Oxford: Berg Publishers, 2009.

¹⁷ L. Chen, F. – Liu, G. – Mair, C.: Intergenerational ties in context: Grandparents caring for grandchildren in China. *Social Forces*, 90(2). 571–594., 2011. DOI:10.1093/sf/sor012

¹⁸ L. pl. Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi Gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006.

idősebb, felsőfokú képesítéssel rendelkező középosztálybeli női munkaerő meglepte kedvezett e gondozási konstrukció létrejöttének, és a kínai családok szempontjából e tényezőket kedvezően egészítették ki e nők hagyományos nemi szerepeihez köthető gondoskodási gyakorlatok és attitűdök. Hangsúlyozni szeretném mindemellett, hogy a kutatás tapasztalatai alapján nem minden itt élő kínai gyermeke részesül ebben a gondoskodási formában, illetve hogy a kiszervezett gondoskodás írásomban tárgyalt formája is számottevő változatosságot mutat.

Dávid Kínában és Magyarországon zajló élete, Gizi nénivel való kapcsolata számos egymáshoz kapcsolódó kérdést vet fel; ezek közül több túlmutat a jelen dolgozat keretein. A kutatás egyik központi célja volt bemutatni, miként működik ez a létező, ám mégis kevésbé ismert gyermekgondozási forma, amelyet kínai családok és magyar egyének hoztak létre, előbbieket transznacionális migrációjának részeként. Hogyan és miért jönnek létre ezek a kapcsolatok? Vajon kialakultak-e jellegzetes mintázatai? Milyen ismérvekkel írhatók le a résztvevő kínai és magyarországi személyek? Hogyan tárgyalják meg és rögzítik az együttműködés sarokpontjait? Vajon valószínűsíthető, hogy minden Magyarországon dolgozó kínai ezt a megoldást választja?

A terepmunka során a gondozókkal és a gyerekekkel való találkozások láthatóvá tették a köztük kialakult kötelekeket, és hogy e bensőségesség milyen szerepet tölt be e két csoport tagjainak életében. Felvetették ugyanakkor a kérdést, hogy vajon e bensőséges kötelekek milyen hatást fejtenek ki a Magyarországon dolgozó kínai vállalkozó családok transznacionális migrációs folyamataira? Vajon a kínai gyerekek és a magyar felnőttek közt kialakult kötelék a helyi társadalomba vezető integráció csatornájává válik? Ha igen, ez miként valósul meg? Miként hat a migráns gyerekek gyerekkorára, személyes integritására (egy újabb kulturálisan kondicionált fogalom), személyiségfejlődésére? E jelenségegyüttes etnográfiai bemutatása és értelmezése segíthet megérteni rövid és hosszú távú következményeit a helyi társadalom tagjai, valamint a migráns családok, különösképpen pedig a migráns gyerekek számára. Azt is feltárhatja, hogy a gyermekekről való gondoskodás ezen formái és az általuk megélt tapasztalatok hogyan illeszkednek a transznacionális gyerekkor folyamatába. Mi több, támpontot nyújthat abban, hogyan befolyásolja az itt élő kínaiak integrációját, valamint a második generáció identitását.

A kutatás segített abban, hogy tudatára ébredjek annak, hogy a „jó gondoskodásról” és a „jó gyerekekről” való saját fogalmaim és elképzeléseim milyen mértékben szociokulturálisan kondicionáltak, és ezek miként befolyásolhatják a terepmunka során gyűjtött adatok értelmezését. Ennek jelentőségére egyébként egy amerikai szociológusnő, Leslie K. Wang is felhívta a figyelmet, amikor hangsúlyozta a különféle gyermekgondozási gyakorlatok mögött meghúzódó kulturális logikákat, illetve ezeknek a társadalmi osztályhoz tartozás általi meghatározottságát. Wang egy pekingi állami árvaházban önkéntes munkát végző észak-amerikai és európai üzletember-feleségek gyermekgondozási gyakorlatait elemezve hangsúlyozta e társadalmi gyakorlatok mögött meghúzódó különféle logikák rendszerét.¹⁹

4. A kínai népesség és a kínai vállalkozások Magyarországon

A magyarországi kínai népesség nagymértékben különbözik a nyugat-európai, észak-amerikai és ausztráliai kínai diaszpórától. Viszonylag új, gazdaságilag motivált migráció eredményeként jött létre az 1990-es évektől kezdődően. Tagjai kevésbé integrálódtak a befogadó ország társadalmába, mint azok a kínai diaszpóra közösségek, amelyek több generáció óta élnek egy adott helyen. A magyarországi kínai diaszpóra létszáma az 1990-es évek közepén becsült 40 ezer főről a 2010-es évtized közepére megközelítőleg 15 ezer főre esett vissza.²⁰

Meg kell jegyezni azonban, hogy két jelentős változás következett be a magyarországi kínai lakosság összetételében a legutóbbi években. Egyrészt több nagyon vagyonos kínai érkezett Magyarországra letelepedési kötvény vásárlásával, másrészt megjelentek Budapesten olyan középosztálybeli kínai családok is, akiket számos gazdasági és politikai tényező mellett az európai életmód, kultúra, a városi életforma és az általa kínált lehetőségek vonzottak ide, s akik családjuk, gyermekeik jövőjét Magyarországon képzelik el. Úgy tűnik, e két csoport tagjainak megélhetése a Kínában

¹⁹ Wang, Leslie. K.: *Outsourced Children. Orphanage Care and International Adoption in Globalizing China*. Stanford University Press, 2016.

²⁰ Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint (1995-). Utolsó letöltés: 2019. november 11. Elérhető online: https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wvvn001b.html?down=147

megszerzett vagyonhoz, és nem magyarországi munkavégzéshez kapcsolódik, magyarországi életvitelük pedig egyfajta európai kulturális polgári, „kulturbürger” értékrend megélését célozza Budapesten, egy kisebb léptékű, kevésbé szennyezett, Nyugat-Európánál alacsonyabban árazott, mégis európai hagyományokkal rendelkező városban.²¹ E népesség tömeges érkezése a tágabb kutatáshoz kapcsolódó terepmunka időszakára esett, amikor is jó anyagi helyzetű, látványosan jól öltözött, gyakran több generációs kínai családok kisgyerekeikkel-unokáikkal együttesen kezdtek el megjelenni Budapest városi tereiben. Magam a II. kerületben tapasztaltam meg ezt a jelenséget a Millenáris Park környékén, annak játszóterein, a szomszédos sétálóutcában, valamint a Budai Tánciskolában. Ezeken a helyeken a kínai gyerekek a kínai felnőttek személyes kíséretében jelentek meg, nemritkán a kutatás során elért sikeres magyarországi kínai vállalkozók szempontjából mindenképpen munkaidőnek minősülő időszakokban. Bár a kutatás az újonnan érkezettek nem terjedt ki, a kezdeti tájékozódás arra engedett következtetni, hogy a közelmúltban nem vállalkozási céllal Magyarországra érkezett „kulturbürger” kínai népesség gyerek gondozási modellje eltér a transznacionális vállalkozók kiszervezett gondoskodási formáitól.

Az 1990-es évek eleje óta a kínai vállalkozók magyarországi üzleti modellje átalakult; a ruhák és cipők helyi kiskereskedelmét felváltotta a kínai áruk sokkal szélesebb választékának nemzetközi nagykereskedelme. Számos kínai vállalkozás – akárcsak Dávidék családjáé is – hatalmasra nőtt, és gazdaságilag nagyon eredményes lett. A Magyarországon élő és nemzetközi kereskedelmi központokat kialakító kínaiak vállalkozásukat transznacionális alapon működtették, miközben maguk is transznacionális életmódot folytattak, amely során az áruk és a személyek folyamatos mozgásban voltak Magyarország, Kína és az egyéb helyszínek között. A magyarországi kínai népesség munkájának világát célzó kutatásában Várhalmi Zoltán megerősítettnek találta Nyíri korábbi azon megállapítását, hogy a migráció segítette a női munkavállalást és a nők

²¹ A kérdésről Nyíri Pál tartott előadást az MTA Kisebbségkutató Intézetében 2018. szeptember 20-án *Új Kulturbürgerek. Kínai bevándorlók az illiberális Európában* címmel.

vállalkozását is.²² Ha arra teszünk kísérletet, hogy megértsük e transznacionális migráns népesség gyermekek gondozásával kapcsolatos gyakorlatait, szem előtt kell tartanunk a nők, köztük a női vállalkozók viszonylag magas arányát.

Bár a közelmúltig a nálunk élő kínaiak túlnyomó többsége vállalkozott, alacsonyabb arányban akadtak köztük olyan munkavállalók is, akik nem családtagként dolgoztak kínai cégeknél, vagy akik szabadúszó idegenvezetőként vagy tolmácsként tevékenykedtek. (A tágabb kutatás kínai közreműködői között a ténylegesnél magasabb arányban jelentek meg az e foglalkozási csoportokhoz tartozók, mert könnyebb volt kapcsolatba lépni velük. Azok közül a kínai szülők közül, akik alkalmazottként dolgoztak, senki nem szervezte ki a gyermekéről való gondoskodást a Dávidéhoz hasonló módon.)

Végül szeretném kiemelni, hogy a család fogalma miként jelent meg e kutatás kínai kontextusában. Várhalmi megállapította, hogy a család alapvető építőköve a transznacionális kínai vállalkozásoknak.²³ Nagyon fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a család fogalma által előhívott asszociációk között a bizalom az első és a legfontosabb, és nem a családtagok közti intimitásalapú érzelmi közelség.²⁴

Az egy gyermek politikájának 2015-ös eltörléséig a diaszpóralét egyben könnyebbé tette a kínai családoknak, hogy egynél több gyermeket vállaljanak. E politika hatást gyakorolt a kínai vállalkozó szülők gyermekelhelyezési döntéseire is, amelyeket ugyancsak befolyásolt a gyermekek érkezési sorrendjében betöltött pozíció. A Kínában napvilágot látott elsőszülöttek akadálymentesen illeszkedtek a kínai adminisztráció rendszerébe, ezért jó esélyük volt, hogy visszaküldik őket Kínába, hogy rokonok gondoskodjanak róluk. A kínai szülők jelezték, hogy a helyzet minden további gyermek

22 Várhalmi Zoltán: *A Távol-Keletről Magyarországra érkező állampolgárok munkavégzésének fő jellegzetességei, típusa.* (Kutatási zárótanulmány) Budapest: MKIK Gazdasági és Vállalkozáselemző Intézet, 2009.

23 Várhalmi, 2009.

24 A kínai-magyar vegyesházasságokról készült kvalitatív kutatás megerősítette a család fogalmának szociokulturálisan meghatározott eltérő felfogásait. Ilyen különbségnek bizonyult a vegyes nukleáris családnak tulajdonított eltérő jelentőség a kínai és a magyar felek esetében. Több kínai fél a család kifejezés alatt saját kiterjedtebb kínai rokonságát értette. Ez az eltérő felfogás több pár esetében feloldhatatlan konfliktusokhoz vezetett. L. Kovács 2015. és 2016.

esetében összetettebb volt, és ez gyakran a gyerekek eltérő elhelyezési megoldásaihoz, eltérő bánásmódhoz vezetett az egy nukleáris családhoz tartozó gyermekek esetében is.

5. A kínai gyerekekről való gondoskodás formái Magyarországon – Tereptapasztalatok

A tanulmányban tett megállapítások elsősorban a gondoskodást végző magyar felnőttektől származó információkra támaszkodnak; ezt egészítik ki a pedagógusoktól, gyermekorvosoktól, esetileg a kínai családoktól származó adatok. Mint a módszertani részben jeleztem, beszélgetőpartnereim az 1990-es évek közepétől a terepmunka idejéig összesen 38 gyerekről gondoskodtak. Az egyes konkrét gyerekekre vonatkozó megoldások mutattak bizonyos mértékű változatosságot a gyerekek életkora, a magyar gondozó felnőttel töltött idő tartama, a gondozás helyszíne és az egyéb szolgáltatások vonatkozásában. A kutatás egyik fő célja volt, hogy feltárja ezeket a gondoskodási megoldásokat, amelyek során a gyerekek magyar felnőttek otthonában, illetve több esetben rokonaiknál Kínában is töltöttek el időszakokat.

5.1. Kapcsolatfelvétel a kínai szülők és a gyerekekre vigyázó magyar felnőttek között

A kutatás látóterébe került esetekben a kapcsolatfelvétel két mintázat valamelyikét követte. Az első a gyermekellátás magyar állami intézményhálózatához kapcsolódott: az óvodai és bölcsődei alkalmazottak munkájuk során kerültek összeköttetésbe a kínai szülőkkel. Miután kialakult egy sikeres szülő-gyerek-gondozó együttműködés, ez továbbiak létrejöttéhez vezetett. A találkozásunkkor hatvanas éveik közepén járó, nyugdíjazása előtt álló Jucika a három magyar óvónő beszélgetőtársam közül a kínai szülők körében talán a legnépszerűbb gyerekekre gondozó felnőtt volt, annak ellenére, hogy nem fogadott bentlakó gyereket. Jucika szigorú volt, a gondozói munkához egy saját szabályrendszert állított fel, amelynek betartását kínai gyerekektől és felnőttektől egyaránt elvárta. Lakásában nagyon hatékony korrepetáló órákat tartott az általános iskolai korosztálynak, valamint uzsonnával és igény szerint vacsorával is ellátta a tanítványait, illetve délutáni-esti szabadidős

felügyeletet is biztosított a számukra. Mindig több munkát kínáltak neki a kínai családok, mint amennyit el tudott vállalni; ezeket a lehetőségeket munkahelyi kollégáinak adta tovább.

A második mintázatban a kínai vállalkozók és a potenciális gyerekvédelmi felügyelők közötti spontán találkozásokat követően kialakult bizalom előzte meg a munkaajánlatot. Ilyen forgatókönyvet követett egy magyar felszolgáló és egy kínai vendég közötti rendszeres találkozás egy nagy kínai bevásárlóközponttól nem messze eső kávézóban; egy főbérleti és egyben szomszédsági kapcsolat; és példa erre egy olyan magyar könyvelő unokahúga, aki éveken keresztül több kínai család vállalkozásának könyvelését végezte.

5.2. A gyerekek életkora és a felügyelet időtartama

A gyerekek különböző életkorokban érkeztek a magyar felnőttek otthonába. A Magyarországon született gyerekek esetében jellemző kezdőpontot jelentett a pár hónapos életkor. A beszélgetőtársaim által említett legfiatalabb gyerekek 4-5 hetesen érkeztek, és közülük többen 2-3 éves korukig éltek magyar gondozójukkal. A néhány, rokonokkal töltött év után Kínából (vissza)érkező gyerekek az óvoda után, hatéves korukban vagy a kínai általános iskola néhány osztályának elvégzése után, tízéves korukban költöztek be magyar gondviselőjükhöz. Néhány Magyarországon született, de Kínában hosszabb időszakot eltöltött kisiskolás gyereket csak egy évre helyeztek el szülei ilyen módon, hogy egy magyar nyelvű háztartásban élve megtanuljon magyarul, és segítséget kapjon az iskolai feladataihoz. A legidősebb, egy évet bentlakóként töltő kínai gyerekek, akik a terepmunka látóterébe kerültek, 14 és 16 évesek voltak.

Főleg a Magyarországon született és folyamatosan itt élő gyerekek eseteiben beszélgetőtársaim több olyan szülői döntésről számoltak be, hogy az iskoláskort elért gyereket a szülők magukhoz vették, és akkortól a gyerek már csak a délutánjait, a kora estéket és a hétvégéit töltötte korábbi gondozójával, vagy egyes esetekben másik magyar személy otthonában, amíg szülei dolgoztak. Az említett 38 kínai gyerek többsége szülei otthonában aludt szombat esténként vagy minden második szombaton. A 6 évnél fiatalabb gyerekek jellemzően több hónapot töltöttek magyar gondozóik otthonában a nyári szünetben, amikor szüleik Kínába látogattak.

Magyar beszélgetőtársaim egyöntetűen arról számoltak be, hogy amikor először megállapodtak a szülőkkel, nem tudták, milyen hosszú időszakra ígérkeznek el. Amikor a továbbiakban kérdezték a szülőket, hogy elképzelésük szerint a gyermek pontosan mennyi ideig is él majd az otthonukban, a gyerekgondozói szolgáltatást vásárló szülők többnyire azt válaszolták, hogy még nem tudják pontosan, és az előre várható időtartamot években becsülték meg. Négy interjúalanyom számolt be arról, hogy a szülők előzetes jelzés nélkül, egyik napról a másik mondták fel a megállapodást, és vitték el a gyermeket; ezeket a helyzeteket elmondásuk szerint érzelmi szempontból nehezen tudták kezelni. Mint kiderült, mind a négy esetben Kínában élő rokonokhoz küldték gondozásba a gyerekeket.

5.3. A gondoskodás helyszínei

A kutatás során megismert magyar gyermekfelügyelők mindannyian saját otthonukban dolgoztak. Többségük folyamatosan bentlakó gyerekről is gondoskodott, emellett további gyerekek számára délutáni és hétvégi felügyeletet is vállalt. Két magas tandíjat számlázó, angol nyelvű magániskolában dolgozó pedagógus interjúalanyom két másik, jómódú kínai család gyerekeit érintő felügyeleti formáról is beszámolt. Találkoztak olyan tanulókkal, akik ugyan a kínai család otthonában éltek, azonban bentlakó magyar „nevelőnőjük” volt, aki mindig a szolgálatukra állt és minden feladatukban segítette őket. Megint csak más kínai diákok ezekben az intézményekben állandó bébiszitterükkel egy külön bérelt lakásban laktak iskolájuk közelében. Az említett 38 fős kutatási mintából azonban 37 gyerek éveken keresztül a magyar gondozója lakásában lakott (bár ez nem jelentette azt, hogy önálló szobája lett volna ott).

5.3.1. A gondoskodás helyszíne

A gondozási munka terei és helyszíne központi szerepet töltenek be a migrációval összefüggésben létrejött gondoskodási formák szakirodalmában, és alapvető hatással vannak a gondozási szolgáltatást nyújtó és az azt megvásárló személyek között kialakuló

hatalmi viszonyokra²⁵. A kiszervezett gondozási munka azon helyzeteiben, amelyek a harmadik világbeli gondozók globális migrációjának eredményként jöttek létre, a gondozási munka helyszíne jellemzően a szolgáltatást vásárló fél otthona. A jelen dolgozatban tárgyalt gondozási formában ezzel szemben a gondozási munka színtere a gondozási szolgáltatást nyújtó személy otthona volt. Őt beszélgetőtársam idézte fel igen élénken az első alkalmat, amikor a kínai apukák először léptek be az otthonukba. Az egyik apuka egy babaágygal érkezett; a gondozást elvállaló hölgy és a családtagjai tátott szájjal nézték, amint az fel-alá járkált az otthonukban, hogy az ágy számára legmegfelelőbb helyet megtalálja – a házaspár hálószobájában. A gondozó otthonában tett látogatások alkalmával több szülő szokásává vált, hogy bevonuljanak a konyhába, kinyissák a hűtőszekrény ajtaját, és belekóstoljanak a lábasok, fazekak tartalmába. Személyes területük időszakos inváziója ellenére az a benyomásom alakult ki a terepmunka során, hogy a szolgáltatást vásárlók, azaz a jómódú kínai vállalkozók, és a szolgáltatók, azaz a közép- és alsó középosztálybeli magyar asszonyok közti hatalmi viszonyok kiegyensúlyozottabbak, és nagymértékben eltérnek azoktól a helyzetektől, ahol többnyire fehérbőrű, középosztálybeli, első világbeli nők vásárolnak gondozást gyenge anyagi helyzetű, harmadik világbeli migráns nőktől, és ahol a munkavégzés helyszíne jellemzően a vásárlók otthona. A cseh szociológusnő, Adéla Souralová hasonló hatalmi viszonyokat figyelt meg és írt le a Csehországban élő vietnami vállalkozók és a vietnami gyerekeket saját otthonukban gondozó cseh nőkről.²⁶

5.4. Egyezkedés a szülők és a gyermekgondozók között

Hasonlóságot mutattak azok a gondozói narratívák, amelyek azt beszélték el, milyen kezdeti lépéseken keresztül jutottak el a megegyezésig azokkal a kínai szülőkkel, akiknek a gyerekeire vigyáztak. Több esetben az utcán találkoztak először annak a kínai

²⁵ L. pl. Cheng, Shu-Ju. Ada: Contextual politics of difference in transnational care: The rhetoric of Filipina domestics' employers in Taiwan. *Feminist Review* 77. *Labour Migrations: Women on the Move*, 2004. 46–64.

²⁶ Souralová, Adela.: New perspectives of mutual dependency in care-giving. Farnham: Ashgate, 2015.

vagy magyar személynek a társaságában, aki összekötötte őket. Jellemzően nem találtak olyan közös nyelvet, amelyen mindannyian tudtak beszélni, ezért a kommunikáció akadozott, a részleteket nem sikerült tisztázni, és tág tere nyílt a félreértéseknek is, ennek ellenére megszületett valamiféle informális szóbeli megállapodás arról, hogy a gyereket a magyar gondozó otthonában helyezik el. Beszélgetőtársaim egybehangzó állítása szerint ezeket a tranzakciókat soha nem kísérték írásos szerződések vagy meghatalmazások. A magyarországi kínai munkavállalási formákról szóló írásában Várhalmi Zoltán tárgyalja azokat a munkával kapcsolatos helyzeteket, amelyekben írásos szerződések készülnek.²⁷ Várhalmi rámutatott, hogy míg a magyar partnerekkel kötött üzleti megállapodásokat jellemzően írásos szerződésbe foglalják, ezek a dokumentumok teljességgel hiányoznak azokban az esetekben, amikor közeli vagy távolabbi kínai rokonokat alkalmaznak a kínai vállalkozások. Várhalmi nem tért ki a magyar munkavállalók alkalmazására ebben a vonatkozásban. A jelen tanulmányban említett informálisan létrejött gondozói munkamegbízásokhoz nem készültek írásos dokumentumok, e munkavégzés a feketegazdaságban zajlott.

A gyermekeket gondozó magyar felnőttek beszámolói szerint a szülők viszonylag nagy szabadságot hagytak nekik, hogy maguk döntsenek a gyerekekkel kapcsolatos mindennapi ügyekben. A szülők bizalmat hiteleztek az ismeretlen magyar személyeknek, és jellemzően a gyerek körüli tisztaságot, tápláló étkezéseket és szigorú nevelési attitűdöt vártak el tőlük. Elvárták azt is, hogy szükség esetén orvoshoz vigyék őket, és eljárjanak helyettük a szülői értekezletekre. A magyar gondozók elmondása szerint alapvetően a kínai szülők határozták meg a szóbeli szerződés sarokpontjait.

5.4.1. Megegyezés – konfliktusforrások

Gyakran napokkal vagy hetekkel a megegyezést követően derült fény a közös mindennapokat érintő alapvető részletekkel kapcsolatos félreértésekre. Az egyik ilyen jellemző konfliktusforrás az akörüli bizonytalanság volt, hogy pontosan mikor és mennyi időt tölt a gyerek gondozója otthonában. Az első találkozáskor több szülő jelezte, nem tudja előre pontosan megmondani, melyik napon viszi el magával a

²⁷ Várhalmi, 2009.

gyereket és mennyi időre. A tíz év alatti gyerekekkel dolgozó gondozók egybehangzóan számoltak be arról a bizonytalanságról, hogy vajon az együtt töltött első hét után mikor bukkannak fel a gyerekért a szülei. A gyerekeket gondozó magyar személyek pihenőnapjának kérdése is rendszeres konfliktusforrást jelentett; többen felidéztek, hogy voltak teljes hónapok, amikor pihenőnap nélkül vigyáztak a gondjaikra bízott gyerekekre a saját otthonukban. A betegségek megítélése és kezelése ugyancsak gyakran vezetett nézeteltérésekhez a szülők és a gondozók között. Ezek egyrészt az ideális kezelés meghatározása körül alakultak ki: több szülő elutasította például az antibiotikumok használatát, holott azt írta fel a gyerek számára a körzeti gyermekorvos. A gondozók közül többen tapasztalták, hogy a szülők nem tulajdonítanak jelentőséget a gyerek rossz egészségi állapotának, és sokan mesélték, hogy a szombati szülői látogatásról magas lázzal hozták vissza hozzájuk a gyerekeket.

Néhány beszélgetőpartnerem megjegyezte, hogy nagyon nehéz volt újratárgyalnia a kezdeti szóbeli megállapodás részleteit a kínai szülőkkel. Ketten is említették, hogy plusz fizetséget próbáltak kialkudni a szülőktől azokra a napokra, amikor egy komolyabb betegség időszakában éjszaka is dolgozniuk kellett a náluk élő gyerekekkel, csillapítaniuk kellett a lázát, be kellett vinniük az éjszakai ügyeletre. Ezek a próbálkozások jellemzően nem jártak sikerrel, mert a kínai szülők úgy érveltek, éjszaka nem kell dolgozni a gyerekekkel.

5.4.2. A szülői döntés kockázatai

A kutatás során közvetett adatok gyűltek olyan esetekről, amikor a szülők tévesen ítélték meg egy potenciális gondozó tulajdonságait, és úgy helyezték el a gyereküket, hogy az nyilvánvalóan nem volt jó a számára, és ezen a megoldáson később változtatniuk kellett. Kevin baba története jól példázza az ilyen eseteket. Ő egy kínai vállalkozó házaspár második gyerekeként született Budapesten 2013-ban, és beszélgetőpartnerem otthonába másfél évvel később érkezett meg. Kevin édesanyja és édesapja egy-egy üzletet vezettek, amelyek egy kiterjedtebb nagycsaládi vállalkozás részét képezték. Két különböző üzletközpontban dolgoztak minden nap, késő estig. Amint az eredetileg újszülött szakasszisztensi képzettségű interjúalanyom elmesélte, néhány héttel a születése után Kevint egy magyar asszony gondjaira bízta, akiknek a személyazonosságát Kevin szülei nem

fedték fel előtte. Bár Kevin nem volt koraszülött, életének első 18 hónapjában sem testileg, sem szellemileg nem fejlődött kellő módon, és viselkedése arra utalt, hogy nem megfelelő ellátásban, bánásmódban részesült. Nem tudta jelezni a szükségleteit, lefejtethetlenül csimpaszkodott az őt felvevő felnőtt nyakába, vagy mozdulatlanul feküdt ott, ahova letették, és minden alkalommal nagyon megijedt, amikor hangos emberi beszédet hallott. Kevin szülei új helyet kerestek neki. Interjúalanyom, Kevin újabb gondozója családjában több gyerekegészségügyi szakember is volt, és a család Kevin problémáira komoly figyelmet összpontosított. Kevin két és fél éves volt, amikor a terepmunka során találkoztam vele; ekkor már kezdett felzárkózni a kortársaihoz. Több interjúalanyom hangsúlyozta, hogy sokkal nehezebb a helyzet azokban az esetekben, amikor a gyerek még túl fiatal ahhoz, hogy elmondja, mi történt vele.

5.5. Díjazás

A gyermekek kiszervezett gondoskodási formáinak díjazása, a szolgáltatási tételek árazása, a fizetés gyakorisága viszonylag nagy változatosságot mutatott, emellett a megkérdezettek közül nem mindenki beszélt fesztelenül és részletesen erről a témáról. A kutatás látóterébe került bentlakó gyerekek esetében a szülők javasolták az árat, és ők alakították ki a fizetés gyakoriságát. Bizonyos szülők heti időegységeket, más szülők napi időegységeket áraztak be, és általában a heti, kétheti fizetési gyakoriság volt a jellemző, de találkoztam olyan esetekkel is, ahol havi díjban állapodtak meg. Több szülő említette, hogy a szülők többsége az estét és az éjszakát nem tekintette a gondozó szempontjából munkavégzési időszaknak, és ezekre az időszakokra nem akartak fizetni. Ugyanakkor általánosan jellemző volt, hogy a szülők minden, a gyerekekkel kapcsolatban felmerülő kiadást álltak, ha azt szükségesnek ítélték meg.

A szolgáltatást nyújtók és a vásárlók körében is igyekeztem tájékozódni a díjak konkrét összegéről, de gyakran nem kaptam kellően pontos választ. A szolgáltatást vásárlók és a szolgáltatást nyújtók válaszai között ellentmondás feszült: a vásárlók lényegesen magasabb havi összegeket említettek, mint a szolgáltatást nyújtó személyek. Ez kétséget ébresztett adataim helytállóságával kapcsolatban. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az ellentmondónak tűnő adatok nem ugyanabban a konkrét

szolgáltatásban érintett felnőtt résztvevőktől származtak, és lehetséges, hogy jelentős árkülönbségek léteznek ezen a területen.

Álljon itt egy példa. Kevin baba gondozója a bentlakásos gondozásáért havi 110 ezer forintos havi díjazásban állapodott meg Kevin szüleivel. Nem tisztázták előre, Kevin baba pontosan hány napot és éjszakát tölt majd gondozójánál egy hónap során, és ez végül több lett, mint amire a gondozó és családja számított, ugyanakkor nem sikerült Kevin szüleivel újratárgyalni és megemelni a havi összeget. A havi díj nem tartalmazta az étkezés költségeit, sem a Kevin babával kapcsolatos egyéb kiadásokat. Egy kínai anyuka viszont arról számolt be, hogy havonta 400 ezer forintot fizetett hasonló konstrukcióban kiszervezett hároméves kisfiának gondozásáért, bár ez az összeg a gyerek havi étkezését is magába foglalta. Viszonyítási pontot jelent, hogy Magyarországon 2015-ben 68.775 forint volt a nettó minimálbér.²⁸ Itt érdemes felidézni azt is, hogy a Központi Statisztikai Hivatal számításai szerint a háztartások egy főre jutó havi fogyasztási kiadásaiban az élelmiszerek és nem alkoholos italok átlagosan 19.885 forintot tettek ki 2015-ben.²⁹

A gondozók tevékenysége két alapvető megélhetési modellt körvonalazott. Néhány interjúalanyomnak csak olyan gondozásból származó bevétele volt, amelyet a nála életvitelszerűen élő kínai gyerek után, heti hét napban, napi 24 órában a saját otthonában végzett munkáért kapott. Többségük napközbeni, délutáni és hétvégi felügyeletet és korrepetálást is nyújtott a kínai gyerekeknek, és jellemzően több gyerekkel dolgozott. Ők ezekért az időben pontosan körülhatárolt tevékenységekért egyértelműen meghatározott összegeket kértek, és kevesebb munkaórából is lényegesen nagyobb bevételhez jutottak. A bentlakókat is fogadó magyar gondozók többen jelezték, délutánra és korrepetálásra is fogadnak (vagy szeretnének

²⁸ Forrás: <https://officina.hu/gazdasag/93-minimalber-2015> Utolsó letöltés: 2019. november 30.

²⁹ *Statisztikai tükrök*, 2016. április 8. A háztartások fogyasztása, 2015 (előzetes adatok alapján). Utolsó letöltés: 2019. november 30. Elérhető online: https://www.google.com/url?sa=t&rcrt=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj45Pes4ZbmAhUw_CoKH6UDbQQFjAAegQIBB&url=https%3A%2F%2Fwww.ksh.hu%2Fdocs%2Fhun%2Fxfp%2Fstattukor%2Fhaztfogy%2Fhaztfogy1512.pdf&usq=AOvVaw2QnNp1sDGRqDsZrcD3IA1

fogadni) kínai gyerekeket, akik közül többen babaként vagy kisgyerekként korábban a háztartásukban éltek.

Mint arról esett már szó, a kutatás során megismert 14 gondozó a pályafutása során összesen 38 kínai gyereket nevelt egy-egy hosszabb időszakon keresztül a saját otthonában. Jóval magasabb a száma azoknak a gyerekeknek, akiket ugyancsak ők fogadtak hétköznap délutánonként és hétvégénként a kutatás időszakában. A kínai gyerekek mellett 6 és 11 év közötti vietnami és magyar fiúkkal és lányokkal is találkoztam a gondozók otthonaiban. Míg a magyar szülők alkalmanként fizettek, a vietnami szülők a kínaiakhoz hasonlóan nagyobb időegységekre megállapított átalánydíjat adtak.

A fizetéssel kapcsolatos elégedettségüket firtató kérdéseimre interjúalanyaim – főként az óvodáskorúnál fiatalabb gyerekről gondoskodó nők – közül hárman is magyar ismerőseiket idézték, aki szerint „nem normálisak”, hogy ennyi pénzért vállalják ezt a munkát, és beszéd közben azt metakommunikálták, hogy túlzottan alacsonynak tartják a fizetséget a folyamatos 24 órás szolgálatért. Ezt követően mindhárman megjegyezték, hogy pár hónap elteltével annyira megszerették a náluk élő kínai gyereket, hogy emiatt nem akarták elküldeni, annak ellenére, hogy a szülők nem voltak hajlandóak többet fizetni. Mint arról fentebb esett már szó, általános törekvés volt a kutatás látóterébe került gondozók körében, hogy ezt a problémát további gyerekekről való egyidejű gondoskodással orvosolják. Többen említették, hogy bár a fizetség nem túl magas, az otthonukban tudják végezni, és családtagjaik segítségének köszönhetően munkavégzésüket jellemzi egyfajta rugalmasság is.

5.6. Az érzelmi kötődés és annak következményei

A kiszervezett gondoskodás bentlakásos eseteiről szóló gondozói beszámolók gyakran utaltak arra, hogy nagyon erős ragaszkodás és kölcsönös érzelmi kapcsolat alakult ki a kínai gyerek és magyar gondozója között. A 2 és 6 év közötti gyerekek esetében ez szinte törvényszerűen bekövetkező konfliktushoz vezetett, amikor szombat este a szülők megérkeztek a gondozó lakásába, hogy hazavigyék a gyerekeket, és a gyerekek nem akartak velük hazamenni. Néha a szülők feladták a küzdelmet, és otthagyták a gyereket a gondozójánál, bizonyos esetekben pedig különleges átadás-átvételi forgatókönyvet

egyeztettek a gondozóval, hogy zökkenőmentesen oldják meg a gyerekek számára érzelmiileg nehéz helyzetet.

A kérdéskör szakirodalma központi problémaként tárgyalja a gondoskodás közben kialakult kötődést a gyerekekhez, valamint ennek személyes árát és következményeit, gyakran a fehér bőrű, középosztálybeli szolgáltatást vevők, valamint a gondoskodást nyújtó, kiszolgáltatott helyzetben lévő migráns nők közti hatalmi egyenlőtlenség összefüggésében. Bár a tanulmányban tárgyalt esetekben a hatalmi viszonyok a helybéli szolgáltatók és a migráns vásárlók között az említettekénél kiegyensúlyozottabbnak tündek, a magyar gondozók érdekérvényesítési képességét elbeszélésük szerint gyengítette, hogy érzelmiileg involváltak lettek.³⁰

6. A kínai gyerekeket nevelő magyar felnőttek

Bár nagyon egyediek voltak interjúalanyaim személyes narratívái arról, hogy mikor, miért és hogyan kezdtek kínai gyerekekre vigyázni a saját háztartásukban, előtörténetük, személyes élethelyzetük és munkaerőpiaci pozíciójuk jellegzetes mintázatot mutatott. Különösen nehéz a helyzete annak a 45–65 közötti korosztálynak, amelybe interjúalanyaim is tartoztak, és akik viszonylag alacsony piaci értékű képzettségekkel rendelkeznek. Többségük elvált volt (14-ből 8 személy), semmiféle anyagi segítséget nem kapott elvált férjétől, és ő volt a háztartás első számú kenyérkeresője. Öten közülük svájci frank alapú lakáshitelt vettek fel, és a megemelkedett törlesztőrészek miatt vagy már eladták az otthonukat, vagy tervezték azt. Mindannyian komoly munkahelyi változás és új családi kihívások előtt álltak, és éppen dönteniük kellett arról, milyen irányban folytassák tovább a pályájukat, amikor felmerült számukra a lehetőség, hogy kínai gyerekekre vigyázzanak.

Beszélgetőtársnőim közül három rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Öten dolgoztak korábban is gyerekekkel, ketten óvónőként, egyikük óvodai dadusként, egy személy csecsemős nővérként és egy kerületi védőnőként. A két óvónő és az óvodai dadus munkatársak voltak egy budapesti óvodában, ahol a kutatás idején is

³⁰ Uttal, Lynet – Tuominen, Mary.: Tenuous relationships: Exploitation, emotion, and racial ethnic significance in paid child care work. *Gender and Society*, 13(6). 1999. 758–780.

alkalmazásban álltak. Mindhárman nem sokkal korábban váltak el, és elvált házastársuktól nem kaptak anyagi segítséget sem közösen felvett jelzáloghitelük törlesztéséhez, sem közös gyermekeik neveléséhez. A korábbi védőnő éppen felmondott az előző munkahelyén, amikor rábukkant egy kínai család álláshirdetésére, amelyben napi 24 órában kerestek szakképzett gyermekpedagógust egyéves kisfiuk mellé. Az ötödik asszony négy gyermeke születése előtt bölcsődei pedagógusként dolgozott, és felnőtt gyerekei önállóvá válása után kezdett ebbe a munkába.

A kutatás közvetlen látóterébe került gyermekgondozók többsége munkanélküli volt, vagy a munkanélküliség határán állt, miután éveket töltöttek a munkaerőpiacon kívül saját gyermekeik felnevelésével. Egyetemi végzettség és egyéb magas munkaerőpiaci értékű szakképzettség híján nem láttak jó esélyt arra, hogy visszatérjenek a munka világába.

A kínai migráns gyerekek gondozásának itt tárgyalt megoldási formái jellegzetesen a női szolgáltatókhoz kapcsolódtak. A kutatás során elért gondozó személyek mindegyike nő volt, ő egyezett meg a szülőkkel és ő vállalta el a gyermek felügyeletét. Hármukat segítette a munkában a házastársuk, négyüket pedig tinédzser vagy fiatal felnőtt gyermekeik. Mind a 14 beszélgetőtársam maga is szülő volt, mindannyian legalább két saját gyereket neveltek fel. Legfiatalabb interjúalanyom negyvenes évei közepén járt, a legidősebb a hatvanas éveiben, ám mindannyian évekkal a kutatás megkezdése előtt váltottak erre a tevékenységre. Az egyik ötvenes éveiben járó házaspár az 1990-es évek elején fogadta otthonában az első kínai gyereket, és azóta folyamatosan élt náluk legalább egy, bizonyos időszakokban akár több gyerek is. Különleges tapasztalataik körvonalazták, miként alakulhat a kapcsolat a gyerekek és a rájuk vigyázó magyar felnőttek között hosszabb időtávon.

7. A transznacionális vállalkozó családok

Annak a 38 kínai gyereknek a szülei, akikről interjúalanyaim meséltek, egy alkalmazott pár kivételével mindannyian első generációs kínai migráns vállalkozók voltak; és közülük többen

Délkelet-Kínából érkeztek Magyarországra.³¹ Fontos hangsúlyozni, hogy ezekben a családokban az anyukák jellemzően önálló üzlettel rendelkeztek, vagy egymaguk feleltek a nagyobb családi cég egy-egy külön egységéért. Hétköznapi és hétvégén egyaránt nagyon sokáig dolgoztak. Legjobb tudomásom szerint e vállalkozók többsége nem rendelkezett felsőfokú végzettséggel, és többnyire kisebb városokból vagy vidékről származtak. A gondozók úgy tudták, hogy a családok többsége saját ingatlanjában, többnyire üzleti érdekeltségei közelében lakott Budapesten. A kutatás látóterébe került gyerekeket, akik kisiskolás korban érkeztek vissza Kínából, a Kínai-Magyar Két Tanítási Nyelvű Általános Iskolába, vagy a gondozójuk lakhelye szerint illetékes körzeti iskolába írárták be.

A kiszervezett gondoskodás bentlakásos formája, valamint a délutáni felügyezés és különóra költséget nyilvánvalóan nem minden kínai vállalkozó család engedhette meg magának. A második generációs kínai fiatalok identitását elemezve Beck olyan Magyarországon dolgozó kínai szülőkről számolt be, akik szívesebben választották volna gyermekeik számára a kiszervezett gondoskodás bentlakásos változatát Magyarországon, de ennek költségeit túl magasnak találták, ezért inkább Kínába küldték el a gyerekeket az ott élő nagyszülőkhöz.³²

A kínai apák és anyák gyerekekkel kapcsolatos magatartása és nevelési gyakorlata számos területen ütközött a magyar gondozók szülői magatartással kapcsolatos elvárásaival. Kivétel nélkül minden beszélgetőtársam felhívta a figyelmet arra, hogy a kínai szülők meglátásuk szerint merevebb gesztusokkal, visszafogottabb arcjátékkal, sokkal kevesebb testi kontaktussal kommunikáltak a gyerekeikkel. Többen úgy vélték, hogy az apák figyelmesebbek és érzelmesebbek a gyerekeikkel, mint az anyukák, akikről az a benyomásuk alakult ki, hogy az apukáknál kevésbé érdeklődnek a gyerekek iránt. Bár eltérően fogalmazták meg, minden bentlakó gyerekekkel dolgozó interjúalanyom jelezte, hogy a gyerekek nagyon

³¹ Ez a rész főleg a gondozóktól származó adatokra, és kisebb részben kínai fiataloktól származó észrevételekre épült. Bár találkoztam és röviden beszéltem néhányval az itt hivatkozott 38 kínai gyereke szülei közül, nem sikerült velük formális interjút készíteni. A 38 itt említett gyerektől független, e gondoskodási módot igénybe vevő szülőkkal készített interjúk anyaga nem szerepel ebben a tanulmányban.

³² Beck, 2015.

erősen elkezdtek ragaszkodni hozzájuk, miközben kevésbé ragaszkodtak a szüleikhez, de ez a szülők számára láthatóan semmiféle problémát nem jelentett. Egyik interjúalanyom ezt így idézte fel: „El nem tudom képzelni, hogy hogy nem féltékenyek ránk, de nem azok, egyáltalán. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, örülnek neki, hogy a gyerekek ennyire szeret bennünket.”

A gyerekeket gondozó magyar felnőtteknek és a kutatóknak egyaránt feltűnt, hogy transznacionális vállalkozó családok gyakran eltérő bánásmódban részesítették a testvéreket. Az egy családon belül előforduló különböző forgatókönyvek semmiképpen nem az egyenlő bánásmód elvét jelenítették meg. A vállalkozó családok helyzete, anyagi erőforrásai, a vállalkozás aktuális állapota időről időre változhatnak a migráció folyamata során, és a posztmigrációs időszakban olykor kedvezőtlenül alakulnak. Így az induló vállalkozás előtt álló kihívások, vagy akár a korábban már említett egy gyermek politika hatása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy magyarországi kínai gyerekeket – adataim közt gyakran az elsőszületteket – évekre Kínába küldjenek a szüleik a nagyszülőkhöz. A családban a sorban következő gyereket gyakrabban tartották Magyarországon, és a vállalkozás anyagi sikerességének függvényében mindennapi gondozását a jelen tanulmányban tárgyalt bentlakásos formában szervezték ki.

A testvérek egyenlőtlen bánásmódjánál is érdekesebb kérdés azonban, hogy a transznacionális vállalkozó szülők miért ezt a gondozási formát választják. A magyarországi kínai népesség nem vállalkozó tagjaival, valamint a Nyugat-Európában élő magasan kvalifikált kínai bevándorlókkal e gyermekgondozási módról beszélgetve megerősítést nyert az, hogy a kínai szülők többsége számára fontos, hogy napi szinten saját maga személyesen gondoskodik a gyermekéről. A szakirodalom is alátámasztja, hogy a kínai társadalom modernizációja és individualizációja,³³ a gyerek-szülő kapcsolatok tartalmának változásai,³⁴ az érzelmek és a szerelem növekvő elfogadottsága a házasság kritériumaként³⁵ mind olyan fejlemények, amelyek hatással lehetnek a gyerekeveléssel kapcsolatos normákra és gyakorlatokra. A kutatás látóterébe került

³³ Yan, 2009.

³⁴ Evans, 2010; Fong, 2002.

³⁵ Efron Pimentel, Ellen: Just how do I love Thee?: Marital relations in urban China. *Journal of Marriage and Family*, 62(1). 2000. 32–47.

szülők többségét kitevő nem túl magasan iskolázott, vidéki vagy kisvárosi népesség valószínűleg a kínai társadalom családi értékek és szokások terén kevésbé modernizálódott szegmenséhez tartozik.

A kínai vállalkozó szülők kiszervezett gyermekgondozása szorosan összefügg szülői stratégiáik jellegzetességeivel. Egy kultúráközi összehasonlító pszichológiai vizsgálat szerzői kínai és indiai óvodás gyerekek anyukáinak szocializációs céljait és szülői gyakorlatait vetették össze. Két pekingi és két, az indiai bengaluru-i városi óvodához kapcsolódó, felső középosztálybeli, többségében felsőfokú végzettséggel rendelkező anyukák közt felvett adatok alapján azt találták, hogy a szülők iránti engedelmességgel, a szocio-emocionális fejlődéssel és az autoritatív szülői magatartással összefüggő kapcsolati minták eltérnek a kínai és az indiai anyák esetében. A kutatók kérdésfelvetése szorosan kapcsolódik a Diane Baumrind által felállított szülői kontroll-típológiához, konkrétan az autoriter és az attól nagymértékben különböző autoritatív szülői gyakorlathoz.³⁶ Baumrind szülői kontroll tipológiája alapján a pszichológiai irodalom megkülönbözteti az autoritatív és az autoriter szülő magatartást. Az autoritatív szülők magas elvárásokat támasztanak, ám reszponzívak, megértőek, megbocsátoók és érzelmesek a gyerekekkel, emellett támogatják a gyermekek döntéseit és önálló érvelését. Az autoriter szülők elvárásai szintén magasak, ám ők nem reszponzívak a gyerekekkel, nem ismerik el azok érzelmi szükségleteit, viszont élnek a testi fenytés eszközével, valamint elvárják gyermekeiktől, hogy magyarázat nélkül is kövessék az utasításait. „Az autoriter szülők elsődleges feladatuknak tekintik, hogy gyerekeik akarata meghajoljon az autoritás előtt”.³⁷

Rao és szerzőtársainak eredményei szerint a kínai anyák úgy vélték, hogy a szocio-emocionális fejlődést célzó autoritatív

36 Baumrind, Diana: Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior. *Child Development*, 37(4), 1966. 887-907.

37 Darling, Nancy: Thinking About Kids. Authoritative vs. Authoritarian Parenting Style. Forrás: <https://www.psychologytoday.com/blog/thinking-about-kids/201409/authoritative-vs-authoritarian-parenting-style> 2014. Utolsó letöltés: 2018. július 1.

magatartás akadályozza a szülők iránti engedelmesség megvalósulását, valamint a magas iskolai teljesítmény elérését.³⁸

Az autoriter szülői magatartásnak (amely az autoritativ magatartás ellentéte) számos eleme volt megfigyelhető a kutatás látóterébe került kínai szülők viselkedésében, például a gyerekek érzelmi igényeinek látszólagos figyelmen kívül hagyása, a gyerekek iránti érzelmek elrejtése, valamint a testi fenyítés szükség szerinti alkalmazásának bátorítása a gyerekeket gondozó magyar felnőtteknél.

8. Összefoglalás

A tanulmányban tárgyalt antropológiai kutatás a Magyarországon dolgozó kínai migráns vállalkozó szülők kiszervezett gyermekgondozási formáira, valamint a kínai családok és a magyar gondozók között kialakult viszonylatokra irányult. Ez a dolgozat a jelenségegyüttes antropológiai bemutatására törekedett, elsősorban a gondozási munkát végző magyar személyek nézőpontjából.

A terepmunka és a szakirodalom egyaránt megerősítik, hogy a kiszervezett gyermekgondozás bentlakásos formájának megjelenése az 1990-es évek elejére, a magyarországi kínai diaszpóra létrejöttének időszakára tehető. A kínai családi kapcsolatok szakirodalma és a magyarországi transznacionális vállalkozói körön *kívül* álló kínai migránsokkal folytatott informális kommunikáció egyaránt abba az irányba mutattak, hogy a kínai szülők jellemzően napi szinten is saját maguk igyekeznek ellátni a gyermekeiket. A terepkutatás egyértelműen körvonalazta a magyar gondozók csoportjának (gyenge munkaerőpiaci helyzetű, középkorú, középosztálybeli nők), valamint azoknak a kínai családoknak (transznacionális migráns vállalkozók, köztük vállalkozó anyukák, családi alapú vállalkozásokkal) a társadalmi, kulturális és gazdasági jellemzőit, akik ezt a fajta kiszervezett magyarországi gyermekgondoskodási formát kombinálták a kínai nagyszülők Kínában éveken át nyújtott gondoskodásával.

A kutatás során elért magyar gondozók gyenge munkaerőpiaci helyzetű, közép- és alsó középosztálybeli, középkorú magyar nők

³⁸ Rao, Nirmala – McHale, James – Pearson, Emma: Links between socialization goals and child-rearing practices in Chinese and Indian mothers. *Infant and Child Development*, 2003. 12(5). 475–492.

voltak. A tárgyalt gyerek gondoskodási forma kialakulásában a poszt szocialista Magyarország gazdasági viszonyai és társadalmi kontextusa is szerepet játszottak. A transznacionális kelet-ázsiai vállalkozói migrációhoz kapcsolható jelenség párhuzamai a szakirodalom alapján alapvetően Közép-Kelet-Európa néhány volt szocialista országában jöttek létre.³⁹ A kiszervezett gondoskodás e formáiban résztvevő szülők meghatározóan migráns vállalkozók és nem alkalmazottak voltak. A kínai nők migrációja, köztük a női vállalkozók magas aránya a magyarországi kínai népességen belül, valamint a vállalkozásokban rejlő gyors növekedési lehetőség olyan tényezők, amelyek fontosak e jelenségek létrejöttének megértésében.

A kutatás adatai a transznacionális kínai vállalkozásokat vizsgáló kutatások eredményeivel egybehangzóan jelzik a család meghatározó szerepét, tükrözik ugyanakkor eltérő értelmezését a kínai diaszpóra kontextusában. A kínai szülők gyerekekkel való bánásmódja és a gondozóknak a gyerekekre vonatkozóan adott ajánlásai a szigor és a testi fenytés alkalmazásáról a nem reszponzív, autoriter szülői attitűd ismérvei. A szakirodalom arra is utalt, hogy anyagi okok miatt kevesebb család engedhette meg magának ezt a gondoskodási megoldást, mint szeretne volna.

A magyar felnőttek otthonában élve a kínai gyerekek nemcsak a magyar nyelvet tanulták meg, hanem olyan kulturális kódrendszert sajátítottak el, amely kívül sárga, belül fehér „banán” identitásuk kialakulásához is hozzájárult. A gondozóik otthonában töltött hosszabb időszakok alatt megtapasztalt nevelési stratégia vagy gondoskodás több olyan elemet tartalmazott, amely az autoriter stratégiával ellentétes autoritativ szülői magatartásra volt jellemző. Ez utóbbi támogatta a gyerekek szocio-emocionális fejlődését és jellemzően bensőséges érzelmi kapcsolat kialakulásához vezetett a róluk gondoskodó magyar felnőttekkel.

A bizalom, az informális és a bizonytalanság a kínai családok és a magyar gondozók közti viszony több területét jellemezték. Ez a globális munkamigrációval összefüggésben létrejött gondoskodási forma jóval kiegyensúlyozottabb hatalmi viszonyokat mutatott a gondoskodást nyújtók és a gondoskodást vásárlók között, mint azokban az esetekben, amikor harmadik világbeli migráns nők nyújtják ezeket első világbeli, fehérbőrű, jómódú nőknek, utóbbiak

³⁹ L. Souralová, 2015.

otthonában. A kínai vállalkozók anyagi helyzete és fogyasztási képessége felülmúlta a gondozói csoport tagjait, ugyanakkor társadalmi helyzetükre kedvezőtlen hatással voltak a befogadó társadalom negatív előítéletei az ázsiai bevándorlókkal szemben. A gondozói munkavégzés tere – a gondozó otthona – saját országában helyezkedett el, és saját ellenőrzése alatt állt. Minden bentlakó gyerek gondozója számára pozitív élményt jelentett a kínai gyerekekkel kialakult bensőséges érzelmi kapcsolat. Végül, a szülők és gondozók közti hatalmi viszonyok dinamikáját ugyancsak befolyásolták a gondozók gondoskodásról és anyaságról vallott, ugyancsak kulturálisan kondicionált elképzelései, amelyek alapján erkölcsi szempontból a kínai vállalkozó anyák felett állónak érezték magukat, mert azok másra bíztak a kisgyerekeikről való gondoskodást.

A gyerekekről való kiszervezett gondoskodás e dolgozatban tárgyalt megoldásai, amely során a magyar gondozó otthonában töltött időszakokat időnként a nagyszülőkkel töltött többéves szakaszok egészítették ki Kínában, a transznacionális életformától elválaszthatatlan, annak részeként létrejött szülői gyakorlatok. Elválaszthatatlanok a magyarországi kínai transznacionális vállalkozó szülők körében megfigyelt autoriter szülői magatartástól. Szorosan összefüggenek a családdal kapcsolatos szociokulturálisan kondicionált elképzelésekkel, normákkal és értékekkel, amelyek nem elsősorban a családtagok és az egymást követő generációk közti bensőséges, érzelmi kötelék létrejöttét célozzák. Ugyancsak szorosan kapcsolódnak a kínai migráns vállalkozók családi alapú transznacionális üzleti modelljéhez is. A gyerekek földrajzi, térbeli mobilitását az a kilátás indokolja és teszi elfogadhatóvá, hogy az az egész családi csoport hosszabb távú javát, gazdasági növekedését és társadalmi mobilitását szolgálja majd; bár nyilvánvalóan nem közvetlenül a gyerekek egyéni sikerességét vagy boldogságát célozza. A kutatás idején 11 éves Dávid szülei egy „jobb holnap”⁴⁰ reményében, és a kiterjedt családi csoport hosszú távú céljai és ambíciói által vezérelve szervezték ki a gyermekeikről való gondoskodást.

Dávid és a hozzá hasonló kínai-magyar gondoskodási konstrukcióban nevelkedett gyerekek helyzete nemcsak a magyarországi, hanem a kínai integráció problémaköréhez is

⁴⁰ Souralová, 2015. 60.

kapcsolódik. A gyerekek magyar gondozókkal kialakult kapcsolata, a gondoskodás intenzív, autoritatív formái konfliktusokhoz vezethetnek ugyanazon kínai migráns vállalkozó család első és a második generációi között. Dávid történetét és tapasztalatait nem lehet megérteni, ha nem vesszük figyelembe a családja által a gyorsan változó kínai családi kapcsolatok kontextusában alkalmazott szülői stratégiát, valamint a gazdaságilag vezérelt transznacionális migráció folyamatát. Dávid és kortárs honfitársainak posztmigrációs tapasztalatai megkérdőjelezhetetlenül egyedi és különleges epizódjai az utóbbi évtizedek Közép-Kelet-Európa felé irányuló kínai transznacionális családi mobilitásának.

Felhasznált irodalom

Baumrind, Diana: Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior. *Child Development*, 37(4). 1966. 887-907.

Beck Fanni: *De ha a tükörbe nézek, az arcom kínai. Másodgenerációs kínai fiatalok hibrid identitáskonstrukciói*. Budapest: MAKAT Antroport, 2015.

Chen, F. - Liu, G. - Mair, C.: Intergenerational ties in context: Grandparents caring for grandchildren in China. *Social Forces*, 90(2). 2011. 571–594. DOI: 10.1093/sf/sor012

Cheng, Shu-Ju Ada.: Contextual politics of difference in transnational care: The rhetoric of Filipina domestics' employers in Taiwan. *Feminist Review* 77, *Labour Migrations: Women on the Move*, 2004. 46–64.

Darling, Nancy: *Thinking About Kids. Authoritative vs. Authoritarian Parenting Style*. Forrás: <https://www.psychologytoday.com/blog/thinking-about-kids/201409/authoritative-vs-authoritarian-parenting-style> 2014.

Efron Pimentel, Ellen: Just how do I love Thee?: Marital relations in urban China. *Journal of Marriage and Family*, 62(1) 2000. 32–47.

- Evans, Harriet: The gender of communication: changing expectations of mothers and daughters in urban China. *The China Quarterly*, 204. *Gender in Flux: Agency and Its Limits in Contemporary China*. December 2010. 980–1000.
- Fong, Vanessa. L.: China's one-child policy and the empowerment of urban daughters. *American Anthropologist*, 2002. 104(4). 1098–1109.
- Fresnoza-Flot, Asuncion – Nagasaka, Itaru (eds.): *Mobile childhoods in Filipino transnational families*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.
- Koncz Katalin: A nők munkaerőpiaci helyzete az ezredfordulón Magyarországon. *Statistikai Szemle*, 82. 2004/12. 1092–1107.
- Korac Sanderson, Maja: Chinese traders in Serbia: Gender opportunities, translocal family strategies and transnational mobility. *Ars&Humanities, special issue Many Faces of Migration*, VII(2). 2013. 86–98. DOI: 10.4312/ah.7.2.
- Kovács, Nóra: Cultures unfolding: Experiences of Chinese-Hungarian mixed couples in Hungary. *Current Issues in Personality Psychology*, 2015. 3(4). 254–264. DOI: 10.5114/cipp.2015.54328.
- Kovács, Nóra: Global migration and intermarriage in Chinese-Hungarian context. In: Ducu, Viorela - Telegdi-Csetri, Áron (eds.): *Managing difference in Eastern-European transnational families*. Frankfurt: Peter Lang, 2016. 113–131.
- Kwok-bun, Chan (szerk.): *International Handbook of Chinese Families*. New York: Springer, 2013.
- Makay Zsuzsanna: Családtámogatás, gyermeknevelés, munkavállalás. In: Monostori Judit – Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré*. Budapest: KSH, 2015. 57–75.

- Naftali, Orna: Empowering the child: Children's rights, citizenship and the state in contemporary China. *The China Journal*, 2009. 61. 79–103. DOI: 10.2307/20648046
- Nyíri Pál: Kínaiak és afgánok Magyarországon: két migráns csoport érvényesülési stratégiái. In: Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.), *Nem kívánt gyerekek? Külföldi Gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006. 39–74.
- Nyíri Pál: Kínai migránsok Magyarországon: Mai tudásunk és aktuális kérdéseink. In: Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA PTI, 2010. 147–171.
- Parreñas, Rhacel Salazar: Transnational Mothering: A Source of Gender Conflicts in the Family. *University of North Carolina Law Review*, 2010. 88(5). 1825–1856. DOI: 10.1007/978-3-531-94127-1_9
- Pavezka Dóra - Nyíri Pál: Oktatási stratégiák és a migráns tanulók iskolai integrációja. In: Feischmidt Margit - Nyíri Pál (szerk.): *Nem kívánt gyerekek? Külföldi Gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006. 129–169.
- Rao, Nirmala - McHale, James - Pearson, Emma: Links between socialization goals and child-rearing practices in Chinese and Indian mothers. *Infant and Child Development*, 2003, 12(5). 475–492.
- Souralová, Adela.: *New perspectives of mutual dependency in care-giving*. Farnham: Ashgate, 2015.
- Stafford, Charles (szerk.) *Ordinary ethics in China, LSE Monographs on Social Anthropology* 79. London: Bloomsbury, 2013.

Statisztikai tükör, 2016. április 8. A háztartások fogyasztása, 2015.
(előzetes adatok alapján)

Uttal, Lynet. - Tuominen, Mary: Tenuous relationships: Exploitation, emotion, and racial ethnic significance in paid child care work. *Gender and Society*, 13(6). 1999. 758–780.

Várhalmi, Zoltán: *A Távol-Keletről Magyarországra érkező állampolgárok munkavégzésének fő jellegzetességei, típusa*. Budapest: (Kutatási zárótanulmány) MKIK Gazdasági és Vállalkozáselemző Intézet, 2009.

Wang, Leslie. K.: *Outsourced Children. Orphanage Care and International Adoption in Globalizing China*. Stanford University Press, 2016.

Yan, Yunxiang.: *The individualization of Chinese society*, *LSE Monographs on Social Anthropology* 77. Oxford: Berg Publishers, 2009.

NEUMANN ESZTER¹

„Ha van egy kritikus tömeg”

Felsőoktatási célú mobilitás Magyarországról Angliába

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centrumának kutatási programjának keretében a Kisebbségkutató Intézet munkatársai a Nagy-Britanniában élő magyar diaszpóra önszerveződő közösségeit vizsgálják.² A kutatás részeként szólítottuk meg az angliai magyar diaszpóra egyik egyre népesebb csoportját, az angliai egyetemeken tanuló magyar hallgatókat. 2019 tavaszán egy hosszabb kutatás előtanulmányaként Londonban és környékén hat exploratív jellegű fókuszcsoportos interjút készítettem velük. Tanulmányomban a jelenleg is folyó kutatás első eredményeit ismertetem.

Mit tudunk eddig a külföldön tanuló magyar hallgatókról?

A szakirodalom a hallgatói mobilitásnak két fő típusát különbözteti meg. A kreditmobilitás (credit mobility) kategóriája a részidejű képzést célzó hallgatói mobilitásra vonatkozik (ennek Európában legfontosabb intézményi kerete az Erasmus-program), a programmobilitás (diploma mobility) fogalma pedig a teljes képzést végző, külföldi diplomát, illetve képesítést szerző hallgatókat fedi le. Kutatásunkban a magyar fiatalok programmobilitására összpontosítunk.

---

¹ A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: neumann.eszter@tk.mta.hu

² A kutatási program leírása itt olvasható: <https://tk.mta.hu/mobilitas-kutatasi-centrum-projektleiras>

Az UNESCO Statisztikai Intézetének adatgyűjtése alapján megállapíthatjuk, hogy a külföldre irányuló programmobilitás a közép-kelet-európai országokban a 2010-es években fokozatosan növekedett. A külföldre irányuló hallgatói mobilitási ráta (a külföldön tanulók és az adott ország felsőoktatási intézményeiben tanulók számának hányadosa) Romániában a legmagasabb (2016-ban 6,35%), a magyarországi hallgatói mobilitási ráta 2016-ban közel 4 százalékos szinten volt. Fontos megjegyezni, hogy Magyarországra majd' kétszer annyi külföldi diák érkezik tanulni, mint ahányan elhagyják az országot.³

A magyar hallgatók többsége európai országokban tanul. Az elmúlt két évtizedben a magyar hallgatók körében a legnépszerűbb célország Ausztria és Németország volt, azonban a 2010-es években jelentősen megugrott az Egyesült Királyság és Dánia népszerűsége, és Ausztria vonzereje is tovább emelkedett.⁴ Ausztria és Dánia népszerűségét egyebek mellett a tandíjmentesség indokolja, emellett Németországban is viszonylag alacsony a tandíj. A legnépszerűbb célországokban két évtized alatt 43%-kal növekedett a magyar hallgatók száma. Míg 2000-ben a külföldön tanuló magyar hallgatók száma nem érte el a 7000-et, 2017-ben összesen 11545 külföldön tanuló magyar hallgatót tartott nyilván az UNESCO adatbázisa. Noha a magyarországi BA hallgatók számához képest a külföldi BA hallgatók száma még mindig elhanyagolható, az MA tanulmányait külföldön végzők száma már rendszerszinten is érzékelhető hatással van.

Nyíró⁵ az osztrák, német és brit egyetemeken vizsgálta a visegrádi országok és a román diákok számának alakulását a 2002 és 2016 közötti időszakban. A brit felsőoktatásban a román és a lengyel diákok száma a legmagasabb. A brit alapképzéseken közvetlenül az EU-

---

³ Kasza Georgina: A nemzetközi felsőoktatási mobilitás folyamatait meghatározó társadalmi-gazdasági változások, a mobilitás tendenciái. In: Kereszty Orsolya – Kovács Zsuzsa – Kraiciné Szokoly Mária (szerk.): *A felnőttek tanulásának és képzsének meghatározó trendjei*. Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2017. 67-84.

⁴ 2010 és 2017 között Ausztria népszerűsége 21%-kal (2017-ben a magyar hallgatók száma 2122 volt), az Egyesült Királyságé 65%-kal (2017-ben a magyar hallgatók száma 1908 volt), Dániáé majdnem négyszeresére növekedett (2017-ben a magyar hallgatók száma 1218 volt).

⁵ Nyíró Zsanna: *A visegrádi országok diákjai osztrák, német és brit egyetemeken – 2002–2016*. Budapest: MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 2017a.

csatlakozást követően egészen 2011-ig meredeken emelkedett a román hallgatók száma. Számuk 2016-ra meghaladta a 2500 főt, 2017-ben azonban visszaesett 2200 fő alá.⁶ A lengyel diákok száma az UCAS felsőoktatási felvételi iroda nyilvántartása szerint 2006 és 2008 között 1500-2000 fő között mozgott, 2007 és 2011 között viszont visszaesett, és csak ezután kezdett emelkedni, mígnem 2016-ban újra elérte a 2007-es szintet.

A brit egyetemeken tanuló magyar diákok esetében az EU-csatlakozás nem hozott ugrásszerű növekedést, 2006-ban 175, 2008-ban 190 elsőéves magyar BA hallgatót regisztráltak, 2011-ben 255, 2012-ben pedig 330 fő kezdte meg tanulmányait brit BA képzéseken. A magyar hallgatók száma 2012-2013-ban ugrott meg jelentősebben, 2013-ban az elsőéves BA hallgatók száma elérte a 450 főt, 2017-ben pedig az 570-et. Ennek feltételezhetően az az oka, hogy 2012-ben a magyar oktatási kormányzat bevezette a hallgatói szerződéseket, majd 2013-ban jelentősen csökkentette az államilag finanszírozott felsőoktatási helyek számát, és a műszaki, természettudományos, agrár területeknek kedvezve átalakította az elosztásukat.⁷ Ennek hatására a 2013-as tanévben az előző évhez képest 35%-kal csökkent a magyarországi felsőoktatásba jelentkezők száma.⁸ Ugyanebben az időszakban a szlovák és a cseh hallgatók száma is fokozatosan emelkedett az angliai alapképzéseken. A brit HESA felsőoktatási adatbázis szerint a 2016/2017-os tanévben a magyar hallgatók 72%-a angliai, 24%-a pedig skót felsőoktatási intézményekben tanult.

---

⁶ Nyíró, 2017a.

⁷ Golovics József: Elvándorlás a felsőoktatás szemszögéből. Helyzetkép és kormányzati válasz. In: Kovács Gergely – Temesi, József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede. 2008–2017*. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, 2018. 171–182.

⁸ Polónyi István: A hazai felsőoktatás elmúlt 10 évének néhány gazdasági jellemzője. In: Kovács Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede. 2008–2017*, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, 2018. 79–101.

1. táblázat A brit egyetemek alapképzéseire felvett hallgatók száma
(forrás: UCAS adatbázis)

	magyar	szlovák	cseh	lengyel	román
2006	175	190	230	1555	80
2007	170	205	215	1975	260
2008	190	250	200	1520	630
2009	235	255	205	1240	975
2010	220	280	245	1030	1530
2011	255	310	275	945	1940
2012	330	315	275	850	1740
2013	450	295	300	1110	1710
2014	475	380	365	1620	1825
2015	515	370	570	1655	2450
2016	575	555	750	2105	2520
2017	570	445	700	2220	2190

A külföldi továbbtanulásra való felkészítésre már a 90-es években kialakult egy piaci szolgáltatói szegmens. Ennek az évtizednek az első felében mintegy 65 hazai utazási iroda közvetített hallgatókat külföldi egyetemekre.¹⁰ A 2010-es évek elején, a növekvő érdeklődés teremtette piaci igényre válaszul alapították az oktatási piac két legnagyobb vállalkozását, a Milestone Intézetet és az Engame Akadémiát, amelyek magas presztízsű brit és amerikai egyetemekre készítik fel a jelentkezőket.

A kreditmobilitást vizsgáló kutatások egyértelműen alátámasztják a magasabb szocio-ökonómiai háttérű tanulók előnyét a külföldi résztanulmányokhoz való hozzáférésben.¹¹ Feltételezhető, hogy nincs ez másképp, sőt, talán még fokozottabban jellemző a programmobilitás esetében. Eddig csupán néhány empirikus kutatás foglalkozott a magyar hallgatói mobilitással. A tanulmányi mobilitási

⁹ https://www.ucas.com/file/137511/download?token=_G_Dr-t_

¹⁰ Langerné Rédei Mária: *A tanulmányi célú mozgás*. Budapest: Reg-Info kft, 2009.

¹¹ Garai Orsolya – Kiss László: *Eurostudent V. Kutatási jelentés*. Budapest: Educatio Nonprofit Kft, 2014.; Kasza Georgina (nd): *Helyzetkép a nemzetközi hallgatói mobilitásról*. In: Kereszty Orsolya – Kovács Zsuzsa – Kraiciné Szokoly Mária (szerk.): *A felnőttek tanulásának és képzésének meghatározó trendjei*. Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2017. 67–84.

tervekre vonatkozóan a Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet (GVI) 2015-ben indított kutatási sorozata a legrészletesebb. A GVI munkatársai 2015-ben, 2016-ban és 2017-ben változó mintán kérdőíves felmérést végeztek a kompetenciamérésen kiemelkedően eredményes gimnáziumok végzős tanulóinak körében.

A 770 kitöltő körében végzett 2015-ös felmérésben¹² csupán a diákok 5%-a jelezte, hogy külföldi egyetemre (is) tervez jelentkezni, a legnépszerűbb célszágok az Egyesült Királyság (20 jelentkezés), Dánia (8) és Ausztria (8) voltak. A diákokat jellemzően az motiválta a külföldi továbbtanulásra, hogy úgy gondolták, külföldön több lehetőségre, jobb munkára és magasabb életszínvonalra számíthatnak. A külföldi továbbtanulást tervezők többsége néhány gimnáziumból került ki, amit – a szerzők szerint – az magyarázhat, hogy a kivándorlás költségeit és kockázatait csökkenti a társadalmi és információs hálózatok jelenléte. Az elemzés azzal a következtetéssel zárul, hogy a külföldre irányuló programmobilitás nemzetközi összehasonlításban egyelőre alacsony szintű, azonban a folyamatok alaposabb feltárására nem mintavételes, hanem egy-egy kibocsátó intézményre összpontosító mélyfúrásos vizsgálat volna alkalmasabb.

A legutóbbi körben 2017-ben Budapesten, Pest, és Győr-Moson-Sopron megyében az országos kompetenciamérés felső decilisébe eső középiskolákban történt az adatfelvétel.¹³ A 961 kitöltő közül a végzős hallgatók 9,9%-ának volt konkrét elképzelése arra nézve, hogy külföldi felsőoktatási intézménybe (is) fog jelentkezni. Köztük nagyobb volt a lányok, a felsőfokú végzettségű apák aránya, és kedvezőbb volt a családjaik anyagi helyzete is. A célszágok között az Egyesült Királyságot (47%), Ausztriát (20%), Németországot (9%), Dániát (6%) és az Egyesült Államokat (6%) nevezték meg (más országokat a válaszadók 11%-a említett). A tudományterületek közül a gazdasági képzések voltak a legnépszerűbbek, és legtöbben tandíjmentes helyre igyekeztek bekerülni. A diákok jellemzően a jobb minőségű képzéssel és oktatási rendszerrel indokolták a külföldi továbbtanulás tervét, de sokan említették azt is, hogy külföldön jobb munkaerőpiaci lehetőségekre, magasabb életszínvonalra számítanak.

---

¹² Nyíró Zsanna: *Hol szeretnék továbbtanulni? - Harminc magyarországi állami gimnáziumban tanulók körében végzett adatfelvétel eredményei – 2015.* Budapest: MKIK GVI Kutatási Füzetek 2015/3.

¹³ Nyíró Zsanna: *Külföldi továbbtanulás a legjobb hazai gimnáziumok tanulói körében – 2017.* Budapest: MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 2017b.

Kutatásmódszertan

Az exploratív jellegű terepmunka célja a további kutatás fókuszálása, az Angliában tanuló magyar hallgatók motivációinak, tapasztalatainak, jövőbeli terveinek feltárása volt. A feltáró szakasz interjút a következő kutatási kérdések vezérelték: (1) Milyen fő társadalmi tényezők határozzák meg a magyar diákok hozzáférését a külföldi továbbtanuláshoz? (2) Milyen intézményi stratégiákkal válaszolnak a kibocsátó középiskolák a felsőoktatási migráció jelenségére? (3) Milyen motivációk hajtják a hallgatói mobilitást? (4) Milyen diaszpóra-közösségformáló szerepe van az angol egyetemeken működő Hungarian Society-knek? (5) Milyen közvetítő szerepet játszanak a külföldi továbbtanulásban, és hogyan csökkentik a mobilitás költségét az oktatási brókerek, a felvételi felkészítésre specializálódott vállalkozások? (6) Hogyan viszonyulnak a hallgatók a migrációval kapcsolatos hazai politikai diskurzusokhoz, hogyan tekintenek a saját privilégiumaikra, és hogyan gondolkodnak a társadalmi felelősségvállalás kérdéséről?

A továbbiakban a fókuszcsoporthoz beszélgetéseknek néhány tanulságát foglalom össze, a fentiek közül két témakörre összpontosítva: az angliai magyar hallgatói mobilitási hálózati hatásokra, valamint arra, hogy milyen motivációs tényezőket említettek a hallgatók. A fókuszcsoporthoz mindkét témakör jellemzően konszenzusos reakciókat váltott ki, ezért ebben a tanulmányban a fókuszcsoporthoz interakciók elemzésével nem foglalkozom.

A hat interjú 2019 márciusában készült három londoni egyetemen, valamint Brightonban, Cambridge-ben és Oxfordban. A mintavétel során arra törekedtem, hogy különböző presztízsű egyetemekre jussak el: a két legmagasabb presztízsű egyetem, Cambridge és Oxford, három londoni Russell Group egyetem¹⁴ (az Imperial College London, a London School of Economics és a University College London), valamint az alacsonyabb presztízsű sussexi Egyetem került be a mintába. A fókuszcsoporthoz szervezésében az egyetemeken működő Hungarian Society-k vezetőségének közreműködését kértem, következésképpen a beszélgetésre olyan hallgatók jöttek el, akik

---

¹⁴ A Russell Group Nagy-Britannia 24 legrangosabb egyetemét tömöríti: <https://russellgroup.ac.uk/about/our-universities>

intenzívebb kapcsolatban állnak a többi magyar hallgatóval. A fókuszcsoportokon 2-5 fő, a hat fókuszcsoporton összesen 24 fő vett részt, 11 nő és 13 férfi. A résztvevők 19-22 éves alapszakos hallgatók voltak, az oxfordi csoportban azonban egy elsőéves PhD-hallgató is részt vett. Az interjúalanyok többsége, húsz fő Budapesten nőtt fel, négyen érettségiztek vidéki nagyvárosokban, kistelepülésről – a budapesti agglomerációt leszámítva – pedig senki sem érkezett. A kibocsátó középiskolák között felülreprezentáltak voltak a budapesti és vidéki elitgimnáziumok, többen a budapesti Fazekas, Radnóti, Szent István Gimnáziumba jártak, az egyik vidéki hallgató pedig egy középiskolai rangsorokon előkelő helyen szereplő vidéki elitgimnáziumból érkezett. A 24 résztvevőből tizenheten jártak a középiskola utolsó éveiben budapesti oktatási 'brókerek', vállalkozások komoly anyagi befektetést igénylő felkészítő kurzusára, tizenketten a Milestone Intézetbe, és öten az Engame Akadémiába. Plauzibilisnek tűnik az a hipotézis, hogy az angliai továbbtanuláshoz egyelőre elsősorban fővárosi értelmiségi és felső-középosztálybeli családok gyermekeinek van hozzájárása, és a vidéki nagyvárosokból (és a budapesti agglomerációból) az elsődleges tanulmányi mobilitási célpont továbbra is Budapest, azonban a hipotézis tesztelésére egy kérdőíves reprezentatív kutatás volna alkalmas.

Hálózati hatások a hallgatói mobilitásban

A migráns hálózatok csökkentik a költözködés költségét és kockázatát, és ezzel fokozzák a mobilitás valószínűségét. A migráns hálózatok olyan társadalmi tőkét biztosítanak, amelyek előnyt jelentenek a költözködés és a külföldi élet során.¹⁵ A fókuszcsoportok alapján két elkülöníthető hálózati típus és egyben mobilitási útvonal rajzolódott ki, amely csökkentve a felsőoktatási jelentkezés információs költségét és kockázatát, jelentős mértékben növeli a hallgatói mobilitás valószínűségét.

---

¹⁵ Massey, Douglas S. – Arango, Joaquin – Hugo, Graeme – Kouaouci, Ali – Pellegrino, Adela – Taylor, J. Edward: A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája I.* Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2007. 729.

A „királyi út”: Nemzetközi diákolimpikonok Oxbridge¹⁶ egyetemeken

Az oxfordi és Cambridge-i egyetemeken tanulók egy részét, jellemzően a természettudósokat és matematikusokat fejedelmek környékezik meg a nemzetközi középiskolai diákolimpiákon, és a megélhetési költségeket fedező ösztöndíjas helyet kínálnak számukra. A diákolimpikonok előtt ez az útvonal már több évtizede nyitva áll, nem új jelenségről van szó. A magyar (illetve kelet-európai) diákoknak igen jó renoméjuk van elsősorban a természettudományi és matematika szakokon. Pétert¹⁷ egy nemzetközi diákolimpián kereste meg egy Cambridge-i, rekrutációval foglalkozó tanár.

„... a [...] olimpián összetalálkoztam az egyik tanárral, aki itt [...] supervisor¹⁸, tavaly supervisorolt is engem, és ott fölvettem a kellemetlen kérdést, hogy jó, rendben, de nem fogok-e éhen halni. És ő nagyon szépen meg tudta válaszolni, hogy nem fogok éhen halni, és elmesélte, hogy a college külön természettudósoknak milyen ösztöndíjakat ad, amiket tényleg megkapunk most. És részben abból élünk, ami nagyon jó volt, és részben amiatt döntöttem el, hogy Cambridge, és azt, hogy ez a college.” (Péter, természettudományi alapképzés, Cambridge)

A nemzetközi tanulmányi versenyeken sikeres diákok jellemzően Cambridge-be jelentkeznek, és a tehetséggondozó hálózatokon keresztül megismert idősebb diákoktól hallanak először a lehetőségről, az ő mintájukon bátorodnak fel, és az idősebb magyar diákoktól szerzett információk alapján készülnek fel a kiköltözésre.

„Nekem nem volt egyébként az iskolában senki, és utánam se volt olyan sok ember, aki kint tanult volna. Viszont volt, akiket ilyen országos versenyekről ismertem, és jóban voltam velük, és már vagy korábban kint tanultak, vagy esetleg velem együtt jelentkeztek. De inkább az segített, hogy ők korábban kint tanultak. És nem is olyan értelemben network, hogy akkor ők abban tudtak

---

¹⁶ Az oxfordi és Cambridge-i egyetem bevett elnevezése

¹⁷ A hallgatók nevét anonimizáltam, szakjuk helyett csak a szak tudományterületei besorolását jelöltem meg.

¹⁸ Konzulens, aki végigkíséri a hallgató tanulmányait.

segíteni feltétlen, hogy hogyan kell jelentkezni, hanem inkább az, hogy volt olyan, aki hasonló eredményeket ért el, és utána eljött Cambridge-be vagy Oxfordba. Az ember sokat gondolkodik rajta, hogy hát, persze, jó lenne mondjuk a Harvardra, Cambridge-be, Oxfordba, meg nem tudom, az MIT-re is járni, de azért kevés ember van, aki ezt magától meglépi, ha nem látott még ilyet, és inkább ilyen értelemben segítség.” (Gábor, természettudományok, PhD, Oxford)

Márk szintén természettudományi alapképzést végez, ő is diákolimpikonként került Cambridge-be. Neki az a tapasztalata, hogy míg a kiugró természettudományos eredmények tényleges társadalmi mobilitás útvonalat jelenthetnek a szerényebb háttérű, alacsonyabb kulturális tőkájú családokból érkező diákok számára is, a humán és társadalomtudományok esetében a sikeres felvételihez elengedhetetlen a megfelelő családi kulturális tőke: az értelmiségi családi habitus, az ebből fakadó aspirációk, valamint a célzott felkészülésbe való időbeli és anyagi befektetés.

„... általában, és ez hasra még fizikára is valamelyest igaz, kémiára, akkor ez kábé itt megáll, és akkor van az összes többi tantárgy, ahol sokkal kevésbé objektíven mérhető, és ott viszont iszonyat fontos szerintem a háttér. Ott nagyon fontos egy Milestone-os, ott nagyon fontos, hogy az az ember tudja, hogy neki mit kell, tudja, hogy mit szeretne. Akit ide felvesznek filozófiára, ide felvesznek ilyen közgazdaságtan, ilyesmi tantárgyakra, azok messze-mesze érettebb és tájékozottabb tudással kell, hogy rendelkezzenek, mint egy bármilyen magyar átlag. Ahhoz el kell olvasni 5-8 könyvet, amik olyan témákban vannak már. Akkor ugye naprakésznek kell lenni az egész világgal kapcsolatban, legyen az filozófia, politika, közgazdaságtan, tehát... és ott viszont baromi fontos egy értelmiségi, liberális családi háttér, enélkül ez nehezen elképzelhető. És ilyen szempontból ott azért sokkal jobban megvan, hogy ilyen-olyan, de azért felső középosztály, liberális értelmiségi gyerek szerintem, és ez abszolút nem igaz a tudományra. Tehát a tudományban sokkal inkább az, aki tehetséges, az így vagy úgy, de idekerül.” (Márk, természettudományi alapképzés, Cambridge)

Ahol „trendi” külföldön továbbtanulni: budapesti elitgimnáziumok tanulói Oxbridge és Russell group egyetemeken

Az oktatási rangsorokon előkelő helyen szereplő többnyire budapesti, illetve néhány vidéki elitgimnáziumokban a korábbi évfolyamok már kitaposták az utat az angliai egyetemekre. Ezekből a gimnáziumokból a kutatás résztvevői szerint néhány éve indult meg számottevőbb mobilitási hullám, a példájukon a következő évfolyamok felbátorodtak, és évről évre többen jelentkeznek Nagy-Britanniába továbbtanulni. Több gimnáziumból ma már a végzős osztályoknak legalább a harmada tanul tovább Angliában, az elmúlt években érettségizők számára kézenfekvő, hogy a felsőbb évesektől tájékozódhatnak a lehetőségekről.

„... a Radnóti az a középiskola, ahol így már szerintem a harmadik éve 35% fölött a külföldön tanulók aránya, az előző évben 41% volt, ami egy gusztustalanul magas szám, egy nagyon-nagyon magas szám. Egyfelől ők is bátorítottak minket, merthogy mondták, hogy milyen jó, ugye vannak ilyen különböző Facebook, meg social media platformon keresztül látjuk, hogy milyen életet élnek gyakorlatilag. Megmutatták nekem, nekünk, hogy mekkora különbségek tudnak lenni az otthoni meg egy itteni egyetemi élet között, és ezzel is nagyon sokakat bátorítottak, hogy igen, tessék megtenni ezt a lépést, mert nem egy olyan semmi bonyolult gondolat, hogy akár járhatnál a világ 7. legjobb egyetemére, vagy más egyetemre valahol a top tízben.” (Dániel, természettudományi alapképzés, UCL)

„... a Radnótiban pedig azt látom, hogy igazából, nem azt mondom, hogy trendi, de valamilyen szinten trendi. Még azok is kimennek, akik nem feltétlenül olyan jó diákok, mondjuk csak az érettségi számít, nem feltétlenül kell hozzá konzisztensen jó tanulónak lenni, hogy kijussál, hanem csak egy jó érettségi kell. És azért 60%-ot elérni egy emeltszintűn nem annyira nehéz, meg nyolcvanat elérni egy közepen, tényleg, szóval nem kell nagyon jó tanulónak lenni. És szóval nem csak a legjobb diákok jöttek ki, hanem azok is, akik csak ilyen közepes vagy csak ilyen átlagdiákok voltak.” (Lin, társadalomtudományi alapképzés, LSE)

Fanni a Fazekasban a Radnótisokhoz hasonlóan azt élte meg, hogy a külföldi továbbtanulás az osztályában kézenfekvő választás.

„Minél többen jönnek ki, annál több információt lehet róla hallani. Nyilván azt mondanám, hogy ez részben most már ilyen fashionble is néhány helyen, hogyha jó tanuló vagy, akkor érdeklődnek, hogy na, külföldi tanulás? És nyilván, ha nem is gondoltál rá, de ennyi ember kérdezi, akkor ez orientál egy picit.” (Fanni, társadalomtudományi alapképzés, UCL)

Bence osztályában a Fazekas matematika tagozatán az osztálytársak egymást támogatták a felvételi folyamatban.

„... akik körülöttem voltak emberek, azok is ugyanúgy jelentkeztek, Nem az, hogy már valaki kint volt, és már ki volt taposva az út, hanem volt egy ilyen közösség, aki jelentkezett a mi osztályunkból.” (Bence, matematika alapképzés, Oxford)

Akiket nem segítenek az információs hálózatok

Körvonalazódott a hallgatóknak egy harmadik csoportja is, ahol azonban a fenti intézményes információs hálózatoknak nincs nagy jelentősége. A budapesti nem elitgimnáziumok hallgatói kevésbé magas presztízű egyetemeken tanulnak tovább, és az ő elbeszéléseikben a csoporthatás nem kap hangsúlyos szerepet. Felkészítőre páran jártak ugyan, de nem a Milestone Intézetbe, hanem az Engame Akadémiába. Mivel a mintában csak egy olyan egyetem került, amelyik nem tartozik a Russell groupba, ezért messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy jellemzően honnan és milyen úton érkeznek ezekre az egyetemekre a magyar hallgatók. Azonban így is feltűnő volt, hogy a Sussexi Egyetemen tanuló magyar hallgatók nem budapesti elitgimnáziumokból érkeztek, és náluk fel sem merült az, hogy Oxbridge egyetemekre felvételizzenek. Volt köztük olyan is, aki először Budapesten járt egy évet egyetemre, és egy kisebb vargabetűvel érkezett Angliába, ahol egy másik szakra felvételizett.

Az információs hálózatok csökkentik a külföldi továbbtanuláshoz szükséges információ megszerzésének költségeit. Mindegyik csoportban általános tapasztalat volt, hogy a már kint tanuló felsőbb

évesek ösztönzésére egyre többen bátorodnak fel, majd jelentkeznek angliai egyetemekre, és az idősebbek számottevő segítséget és ösztönzést nyújtanak az elinduláshoz. A Cambridge-ben tanuló Márk, reflektálva a saját szerepére is a folyamatban, a fokozódó hálózati hatás leírására az autókatalízis fogalmát javasolta.

„Ez autókatalízis, ez abszolút. Az autókatalízis azt jelenti, amikor van egy reakció, és annak egy terméke, és ez a termék segíti azt, hogy még több termék keletkezzen. Ez egy olyan katalitikus folyamat, ahol a katalizátor, az a termék. Tehát az, hogy én ide kijövök, én azzal segítem azt, hogy még többen kijöjjenek, és ők meg még könnyebben jönnek ki, és ők még jobban segítenek. És ez abszolút egy ilyen öngerjesztő vagy nem tudom, milyen... ha van egy kritikus tömeg, ha itt vannak már valahányan, és akkor ők visszaszivárognak, elmondják, lejut az infó.” (Márk, természettudományi alapképzés, Cambridge)

„... ahogy beléptünk az EU-ba, ez még nem kezdődött el, mert kell az, hogy legyenek emberek, akik már kint voltak, hogy legyen valami információ arról, hogy kik is juthatnak ki, milyen is itt az élet, mennyire vannak sikertörténetek ezzel kapcsolatban, hogy valaki kiment, elvégezte, aztán ott valami jó munkája, ilyesmi. Tehát kellett ennek egy idő, és most beindult. És ez olyan, hogy amíg lehetőség lesz, valószínűleg ez csak fölfele fog ívelni.” (Bence, matematika alapképzés, Oxford)

A vidéki nagyvárosokból indulók számára azonban fokozott erőfeszítést igényel az angliai továbbtanulás. A két Oxbridge-ben tanuló vidéki fiú a „királyi úton” érkezett, a másik két vidéki lány esetében azonban jelentősebb áldozattal és kockázattal járt a külföldi továbbtanulás. Laura nagykanizsai, a középiskola utolsó két évében a Milestone Intézetbe járt, és mivel Nagykanizsáról nincs közvetlen járat Budapestre, a szülei autóval fuvarozták minden héten. Laura szerint a környezetében a szülők számára már a budapesti felsőoktatási mobilitásnak is igen magas a gazdasági és érzelmi költsége, negatív konnotáció társul hozzá, veszteségérzetet kelt a családokban.

„... én azt láttam az osztálytársaimon, hogy nagyon sok szülőnek már az is fejfájást okozott, hogy a gyerek elmegy Pestig, és akkor mi lesz velük? Nagykanizsa nem éppen a lehetőségek tárháza, és ugye főleg úgy, hogy elég nagy a munkanélküliség, legalábbis az én környezetemben, ha egy gyerek elment Pestre, akkor valószínűleg nem jött vissza, és az a tény volt, hogy akkor ki fogja őket eltartani, mert azért a pesti élet mégiscsak drágább, valószínűleg akkor a szülőknek valahogy mindent maguktól kell megoldani. Valahogy még mindig megvan ez az elmélet, hogy a gyerekek fenn kell tartani a szülőt egy idő után, nyugdíj után, és ez azért ez nagyon nagyban befolyásolta legtöbb ember elképzeléseit, hogy milyen messze menjen.” (Laura, társadalomtudományi alapképzés, LSE)

A résztvevők közül többen említették, hogy visszamentek volt középiskolájukba, hogy tájékoztassák az alsóbb éveseket a külföldi továbbtanulás lehetőségéről és módjáról. A Hungarian Society-k is egyre inkább felvállalják a szervezett tájékoztatást, gólyatábor szervezését és a gólyák mentorálását. A felvételi eljárásban minden jelentkező öt angliai egyetemi szakot jelölhet meg, Cambridge és Oxford között viszont választani kell, és csak az egyiket lehet megjelölni. A jelentkezőknek fel kell állítaniuk egy felvétel sorrendet. Jellemzően az egyetemi szakok rangsorából választják ki az öt legjobb egyetemet, és arra is figyelnek, hogy a Russell group egyetemekből választanak. Erre biztatja őket a Milestone Intézet és az Engame Akadémia is.

A felsőoktatási bróker vállalkozások, a Milestone Intézet és az Engame Akadémia pedagógiai célja a felvételi felkészülés segítése. Többen említették, hogy a Milestone-os kurzusok új horizontot nyitottak számukra, sokat segítettek a szakválasztásban, és az első rácsodálkozást jelentették az angolszász és a magyar oktatásmódszertan különbségeire. Az Oxbridge egyetemek felvételi folyamatában döntő szerepet játszik a personal statement¹⁹. A Milestone Intézet olyan extrakurrikuláris tevékenységeket kínál (student society-k, például oxfordi vitakörök, gyakornokság, önkéntesség), ami az önéletrajzot az angolszász világban elvárt

---

¹⁹ A jelentkezők egy esszében fejtik ki a céljaikat, a szakválasztás személyes mozgatórugóit, ezzel bizonyítva elhivatottságukat, rátermettségüket.

tevékenységekkel dúsítja. Többen említették, hogy pótolhatatlan segítséget kaptak a 'personal statement' megírásában, és az angolszász esszéírás elsajátításában.

Motivációk, pull faktorok

Mi vonzza a magyar hallgatókat Angliába? Arra kértem a fókuszcsoportok résztvevőit, hogy három lapra írják le a számukra legfontosabb motivációs tényezőket, majd ebből bontottuk ki a beszélgetést. Három témakör mindegyik fókuszcsoportban megjelent, függetlenül a beszélgetés helyszínétől.

Az első témacsoportnak a *multikulturális társadalom* összefoglaló nevet adtam. Visszatekintve gimnazista korukra, a hallgatók számára fontos motivációs faktor volt az, hogy „világot lássanak”, és hogy személyesen megtapasztalják a „kulturális sokszínűséget”, multikulturalizmust. Az elbeszélésükben ennek a tapasztalatszerzésnek a színtere elsősorban az egyetem és az ott kötött barátságok. Ezt szemlélteti az alábbi részlet az Imperial College természettudományi alapképzéses hallgatóinak beszélgetéséből.

„Dalma: ... London különösképpen nagyon nemzetközi, az angolok sem extra angolok, hanem szerintem a korosztályunkban nagyon sok az, aki második generációs. Tehát hogy az angol barátaim is mondjuk, a szülei jöttek be ide Olaszországból, vagy Portugáliából, vagy akárhonnán.

Eszter: Meg itt nagyon vigyáznak arra az emberek, hogy ne legyen semmilyen vallási vagy nemzetiségi konfliktus. Egy jó példa erre, hogy az év elején van egy ilyen fresher's fair nevű hely, ahol az összes ilyen különböző, például cultural society-k is kivonulnak, és akkor kifejezetten nem rakják közel azokat a nációkat, akik között amúgy is háború van, mondjuk például a közel-keleti országok viszonylag távol vannak egymástól a teremben.

Dalma: Sőt, idén volt, akit nem is raktak be, mert másik terembe rakták, hogy nehoogy olyan konfliktus legyen.”

A hallgatók narratívájában a multikulturálisként, befogadóként jellemzett és megélt angliai társadalommal szemben a magyar társadalom negatív ellenpontként jelent meg. Az angliai tapasztalatokat tanulási, szocializációs folyamatként beszélték el,

amely révén „tágabb látókörre” tettek szert, és amelyek láthatóvá tették számukra a monokulturális magyar társadalom vélt hiányosságait. A multikulturális társadalom transzformatív tapasztalata egyfajta nagyköveti pozícióba helyezte a hazalátogatókat.

„...úgy érzem, hogy én már most nagyon sokat adtam vissza Magyarországnak. (...) ...például baromi sokat beszélgetek mind a családommal, mind a baráti körömben ilyen dolgokról, hogy a menekült az nem migráns, az, hogy multikulturalizmus, az fantasztikus, az, hogy itt ennyire sokféle ember van, ez baromi jó, és milyen szomorú, hogy Budapesten mindenki ugyanaz a fehér egyszínű ember, és hogy mennyivel több lenne az, hogyha ott is többféle kultúra lenne, többféle ember. És én erről direkt nagyon sokat beszélgetek a magyar barátaimmal is, és tudom, hogy ők, ha nem velem beszélnék, soha nem is gondolnának ilyenekre.” (Márk, természettudományi alapképzés, Cambridge)

„Szerintem az itt nehézség, hogy amikor hazamegy az ember, azután, hogy ennyi impulzus éri, és hirtelen visszamegy mondjuk egy hosszabb időre, például karácsonykor vagy nyáron, akkor észreveszi, hogy annyira – legalábbis nekem ez volt a tapasztalatom –, hogy nagyon megváltozott a gondolkodásom így a szüleimhez képest, és több világszemléleti vitákba keveredtem velük így ezzel kapcsolatban.

K: Milyen típusú világszemléleti vitákra gondolsz?

Hát anyáék szerintem egy viszonylag felvilágosult vidéki család, és ennek ellenére énnekem soha nem esett, soha nem jutott eszembe, hogy anyáék kevésbé... mondjuk problémájuk van a homoszexualitással, vagy problémáik vannak a különböző nációkkal, vagy így ilyen jellegű dolgok, hogy konzervatív szemlélet, mondjuk, azt tanúsítanak. És ahogy innen visszamentem, sokkal, még a legliberálisabb barátaim is sokkal konzervatívabbnak tűntek, hogy úgy sokkal inkább, nem tudom, ezt így a fejemben egy ilyen maradibb, kelet-európai hozzáállásnak gondolom így.” (Eszter, természettudományi alapképzés, Imperial College)

A második témacsoportot *színvonalnak* neveztem el. A hallgatók számára fontos vonzerőt jelentett az, hogy „világszínvonalú”, nagy

„presztízsű” egyetemen tanulhatnak.

„Nekünk olyan értelemben jó dolgunk van Cambridge-ben, Oxfordban, hogy ugye nagyon könnyen, nemcsak, hogy védhető, hanem a legtöbb embert az motiválja, hogy egy jó egyetemen tanuljon. Nem azért megy el Magyarországról, mert el akar menni Magyarországról, ő Oxfordban vagy Cambridge-ben szeretne tanulni azért, mert itt jó az oktatás. Bejut, és azért van itt, mert itt jó az oktatás, end of story, És akkor ezzel igazából meg lehet magyarázni, hogy én azért jöttem el, mert az oxfordi egyetem jobb, mint az ELTE.” (Gábor, természettudományi PhD, Oxford)

Olykor explicit, máskor implicit módon a gyengébb színvonalúnak tartott magyar egyetemekhez képest fogalmazták meg a különbséget.

„... ez még nem a legeslegjobb hely, ahol az ember valaha lehet, ezt érzem, így magamnak, nem tudom, de hogy úgy érzem, hogy ez már ugródeszka a legjobb helyekre. Ide már lelátsz az Oxbridge-ről mondjuk, a Corvinusra meg már nem látsz le, szóval, hogy úgy érzem, hogy azért ez már elég jó ahhoz, hogy így nem tudom, nemzetközileg elismert legyen.” (Judit, társadalomtudományi alapképzés, Sussex)

A természettudományos hallgatók számára az egyetemek közti színvonalkülönbség fontos mércéje az, hogy az angliai egyetemek lényegesen magasabb összegeket fordítanak kutatásra, az eszközbeszerzésre és a kísérletezésre, és korszerű laborokban dolgozhatnak.

„...az oktatás színvonala egyébként, maga az az anyag, amit leadnak [természettudományi szak] nem sokkal jobb vagy lényegesen különbözik attól, mint amit otthon az ELTE-n adnak le. Amiben ezek az egyetemek mégis jobbak, az az, hogy egyrészt a kutatásuk nagyon jó, kísérleteket kell csinálni. Otthon a kísérletezésre nincsen pénz, pénzhiány miatt nincs eszköz, itt pedig van, az egy nagy különbség. És ez igazából elviszi a hátán a dolgot, de a másik, amit a Máté is mondott és ebben nagyon igaza van szerintem, hogy nem is maga az anyag, ami különbözik, annyira igazából nem a tanításnak a módszere, mert szerintem az sem

igazán különbözik, hanem a mentalitás, amivel hozzáállnak, hogy nincs az, hogy akkor most, nem tudom, rossz napja volt a tanárnak, egyest kaptam, belekérdezett valamit, amit nem tudtam, de amúgy mindent tudtam, egyest kaptam, versenyezni kell, hogy bejussak az órára. Azért jöttem az egyetemre, hogy bejárjak az órára, most nekem akkor miért kell még azon is versenyeznem, hogy egyáltalán bejárhassak az órára? És azt érzem, hogy ezt otthon mindenki mondja, hogy rossz, itt pedig az, hogy ezek nincsenek, mindenki mondja, hogy jó, úgyhogy ez inkább egy ilyen, nem is tanítás-módszertani különbség, hanem inkább ilyen egyetemszervezési, módszertani különbség, különbözik, és itt lényegesen jobb, és emiatt sokkal hatékonyabban működik, mint otthon.” (Gábor, természettudományi PhD, Oxford)

Összehasonlítva a magyar és az angol egyetemek pedagógiai módszertanát, a társadalomtudományi szakokon tanuló hallgatók a tutorrendszer előnyeit, valamint az esszéírás és a kritikus gondolkodás tanítását emelték ki. Úgy érveltek, hogy az angol rendszer a magoltatóként jellemzett magyar egyetemmel szemben autonóm gondolkodásra neveli a hallgatókat. Marcell a tanulásban a szabadság és felelősségérzet új tapasztalatáról beszélt.

„... társadalomtudományoknál a megközelítés az annyira más, mint otthon! (...) ...nincsen szóbeli vizsga év végén vagy félévkor úgy általában, hanem esszéket kell írni. Ami azt jelenti, hogy hogy általában megint nem az van, hogy akkor adtak mondjuk egy tankönyvet, amit be kell magolni, meg kell jegyezni, és utána azt az ember visszaböfögi a tanárnak, aki általában azt a könyvet írta, hanem feladnak rengeteg különböző olvasmányt, vagy 3-4 hónapod és van egy témád, amiről egy esszét kell írni. De hogy akkora szabadságot adnak, hogy hogyan közelíted meg a témát, mit csinálsz vele, milyen szemszögből közelíted meg, tehát az egésznek igazából a szabadság az nálad van, illetve a felelősség is, mivel nagyobb a mozgástered, és szerintem ez egy elképesztő ugrás. Hogy a feladatmegoldás van központban, nem az információ mennyisége, mint otthon, hanem, hogy azzal az információval, ami az agyadban van, azzal mit kezdesz. És ez úgy látom, hogy ez hatalmas különbség az angliai és az otthoni

egyetemek között.” (Marcell, társadalomtudományi alapképzés, UCL)

„... nem feltétlenül az információt kell tudni, hanem egyfajta kritikus gondolkodást, egy elemzési képességet. És tényleg egy ilyen gondolkodási módszert próbálnak átadni, arról nem is beszélve, hogy nem tudom, szerintem mindenkinek rengeteg csoportmunkája van meg ilyenek. És ilyen szempontból sokkal inkább komolyan arról van szó, még [társadalomtudományi szak] is viszonylag nagy szabadság, hogy sokkal jobban tudj érvelni a saját álláspontod mellett, mint az, hogy amit állítasz, az feltétlenül helyes legyen.” (Ábel, társadalomtudományi alapképzés, UCL)

A harmadik, a *lehetőségek* témacsoport szorosan összefügg a színvonal szempontjával. Minden csoportban megemlítették a „nemzetközileg elismert”, „versenyképesebb diploma” vonzerejét, és a várhatóan szélesebb munkaerőpiaci lehetőségeket.

„Nem is feltétlenül a kinti tanulás, szerintem, ami Cambridge-nek és Oxfordnak, illetve még néhány ilyen nagyon jó egyetemnek, akár az Egyesült Királyságban, akárhol a világban nagy előnye, hanem az, hogy maga a név elviszi a hátán utána az embert, legalábbis az első néhány évben biztosan. (...) És ez szerintem olyan értelemben nem érthetetlen, hogy maga az egyetemeknek kiválasztási procedúrája garantálja a minőséget, tehát nyilván az oktatás minősége, ami miatt azt mondják, hogy hát, aki itt végzett, akkor az egyrészt sikerült, hogy bejusson, másrészt pedig el is végezte, hát akkor az nem olyan rossz, és akkor csinálja, amit szeretne csinálni – én szerintem ezt értettem a lehetőségek alatt.” (Gábor, természettudományi PhD, Oxford)

Az Imperial College természettudományi alapképzéses hallgatói is hasonlóan gondolkodtak.

„Samu: Hát szerintem ez sokkal több lehetőséget nyit meg, például itt [természettudományos szakon] hozzánk folyamatosan jönnek cégek prezentációkat tartani meg ilyesmi. Én például a múlt héten Southamptonban voltam egy olajfinomítóban, ami az

Exxonhoz tartozik, és ilyen tûrákat meg eseményeket szerveznek ott nálunk, tehát BP meg ilyesmi cégek szoktak hozzánk jönni.

Eszter: Meg szerintem maga az, hogyha például el szeretnénk menni, nem tudom, akárhova a világban, mondjuk akár Amerikába vagy Ausztráliába, hogyha azt látják a diplomán, hogy Imperial College, nagyobb az esélye annak, hogy ismerik, és hogyha ismerik és hallottak róla, hogy jó egyetem, akkor nagyobb az esély arra, hogy felvesznek.”

A fenti három témacsoporton kívül megjelentek más szempontok is a fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésekben, ezek jelentős része a magyar közélettel, köztisztviselőkkel szemben megfogalmazott kritika volt. Több UCL-es és LSE-s hallgató is fontos szempontként említette, hogy maguk mögött hagyassák Magyarországot, a magyarországi politikai közeget. Az UCL-es csoportban hosszabb vita bontakozott ki a kérdés kapcsán.

„Marcell (társadalomtudományi alapképzés): ... én azt éreztem, hogy olyan fullasztó volt a légkör otthon, hogy csak el... (...)

Dániel (természettudományi alapképzés): Hát egy kicsit igen, én annyiban érzem, hogy kezdtem néha úgy érezni magamat, hogy bizonyos nézeteimért engem a saját országom, meg a saját nemzetemnek a kormánya, akit megválasztott, ellenségnek tekint, és akkor hogy bízhatok benne, hogy ők majd megvédik az én érdekeimet? Ez nekem ott kicsit ellenszenves volt, és úgy voltam vele, hogy akkor most nézzük meg, hogy mi lenne, ha egy ideig nem próbálnék meg egy ilyen környezetben élni.

(...)

Marcell: Illetve én azt szeretném ehhez még hozzátenni, hogy az, amit otthon fullasztó légkörnek említettem, az szerintem ott is látszik, hogy itt nincsen minden, itt nem szól bele mindenbe a politika. Itt sem jó a helyzet, nem rózsás, satöbbi, de az ember azt érzi, hogy nem az egész élete e körül forog, míg otthon én egy csomószor, de lehet, hogy ez csak az én személyes élményem, akárhová néz az ember, a politika jön szembe.”

Dorottya sussexi hallgató, egy budapesti szakközépiskolába járt, ő a motivációit a magyar oktatási rendszerben szerzett negatív tapasztalataira vezette vissza.

„Nekem a középiskolás élményem borzasztó volt, ugye egy két tanítási nyelvű közgazdasági szakközépbe jártam, és pont abban az évben változtattak meg mindent, így az érettségi előtt pár hónappal, szóval nekem az egész emelt közgazdasági érettségi egy tiszta szétszórtság volt, és nálunk nem nagyon voltak tanárok, és semmilyen lehetőség nem volt, főleg azért nem, mert nem tudtuk, hogy mire kell felkészülni. Nekem igazából a középiskolás élmény volt az egyik ok, hogy miért nem akarok otthon továbbtanulni. És ez nekem még mindig egy nagyon, hát, nem haragszom, de azért eléggé rossz volt. (Dorotya, társadalomtudományi alapképzés, Sussex)

Többen a családi szocializációs mintának és a családi aspirációknak tudták be, hogy az útjuk külföldre vezetett. Zalán elbeszélése szerint egész iskolai pályafutása és családi szocializációja az angliai továbbtanulást készítette elő.

„... én már általános iskola végén nagyon elégedetlen voltam azzal, ami otthon történik így politikailag, jogilag, gazdaságilag. Ha megkérdeztem volna 13 éves magamat, nem nagyon tudott volna olyat mondani, amivel elégedett lettem volna, ez a lista azóta bővült, paradox módon talán. Én már úgy mentem gimnáziumba akkor, azért mentem a Karinthyba, mert ott van az az IB program²⁰, amire aztán végül nem mentem el, de eleve úgy mentem gimnáziumba, hogy ezt az opciót, ezt ne zárjuk be. Édesanyám is nagyon nyomta nekünk, hogy ez a mi életünk lehetősége, hogy itt az Európai Unió, lehet menni oda, ahova akarsz, menjél, fiam, vagy legalább a lehetőségét 14 évesen ne zárd le azzal, hogy akármelyik, Sztehlo Gábor vagy társaiba, ezek ilyen elég B kategóriás gimnáziumok, ahonnan nagyon kevés ember jut el bárhova. És akkor bekerültem a Karinthyba, és onnantól kezdve gyakorlatilag ez nagyon ritkán volt megkérdőjelezve, hogy én külföldre akarok menni, és aztán gyorsan tetek azért otthon mindenféle hatalmas emberek, hogy ne gondoljam meg magam.” (Zalán, társadalomtudományi alapképzés, LSE)

---

²⁰ Nemzetközi érettségit kínáló tagozat

Zalánhoz hasonlóan Oxfordban is többen említették, hogy a szüleik olyan lehetőséget láttak az ország uniós tagságában, ami saját maguknak nem adatott meg. Őket úgy nevelték, hogy a külföldi továbbtanulás magától értetődő legyen.

„... mindig csak olyan egyértelmű volt, szerintem már kb. általános iskola óta szinte így mondták, hogy igen, jó lesz, ha külföldre megyek, inkább ők is jönnek, amiatt nem kell aggódni (nevet), de hogy jó lesz máshol lenni.” (Sára, természettudományi alapképzés, Oxford)

A zalaegerszegi Eszternek viszont meg kellett küzdenie a családjá félelmeivel, ellenállásával.

„Nekem nagyon hosszú ideig kellett győzködnöm anyukámékat, hogy elfogadják, hogy ez egy remek lehetőség, mert szerintem Egerszegen ez kevésbé egy ilyen pozitív dolognak tekintett dolog, bocsánat, hogy külföldre menni, meg anyukámnak a szakommal is voltak problémái, hogy nem... Ő nagyon szerette volna, hogy orvos legyek..

Dalma közbevetése: *Tényleg, emlékszem, hogy az utolsó pillanatig hezitáltál...*

Igen, nagyon az utolsó pillanatig hezitáltam, de úgy döntöttem, hogy én innen többet tudok tenni a világért. És ez egy bő fél éves vita volt így ongoing anyukámmal, hogy de, ez egy remek lehetőség. És aztán őt meg is viselte, hogy kijöttem, de végül most már azt mondja, hogy büszke arra, hogy ezt csinálom.” (Eszter, természettudományi alapképzés, Imperial College)

Arról is beszélgettünk, hogy vajon milyen objektív, külső, illetve belső, személyiségbeli feltételei vannak annak, hogy valaki mobillá váljék. A többség úgy vélte, hogy elsősorban belső, motivációs faktorok („hozzaállás”) a meghatározóak, de szóba kerültek az objektív akadályok is. A londoni és sussexi diákok szerint elsősorban az aspiráció és az eltökéltség különbözteti meg a kint tanulókat az otthon maradóktól, a tanulmányi eredmények viszont nem meghatározóak.

„... én versenysportoltam kiskoromban, és mindig benne volt a természetemben, hogy én a legjobb és így top, top, top, szóval, hogy ez így egyetemválasztásnál is evidens volt.” (Anna, társadalomtudományi alapképzés, LSE)

Oxbridge természettudományos szakjain egyértelműen a nemzetközi versenyeredmények a meghatározóak, emellé csupán megfelelő nyelvtudás szükséges. A fókuszcsoportok többsége arra jutott, hogy a családok anyagi háttere nem meghatározó, hiszen az angol diákhitel bárki számára elérhető. A sussexiek számára azonban testközelibb tapasztalat volt az, hogy nem mindenki engedheti meg magának, hogy Angliába költözzön.

„Én a tudáson kívül, vagy ezektől elvonatkoztatva, mindenképpen a családi támogatást tenném gyakorlatilag az első helyre, mert voltak olyan osztálytársaim, akik mentek volna, de ezt a családjuk nem támogatta, szóval itt az egész történet meghalt igazából. És ezt értem arra is, hogy hogyan tudnak a szülők viszonyulni ahhoz, hogy ilyen messze legyen a gyerekük, vagy nyilvánvalóan az anyagi támogatás, szóval szerintem ez a legfontosabb ahhoz, hogy egyáltalán el lehessen indulni ezen az úton.” (Nóra, társadalomtudományi alapképzés, Sussex)

Az LSE-s és az UCL-es csoportban is szóba került, hogy a szülők támogatása annyiban meghatározó, hogy kedvezőtlenebb anyagi háttérrel nem lehetséges Londonban tanulni, sőt, talán Angliában se, az ismerőseik közül a kevésbé tehetősebbek inkább Dániába vagy Skóciába jelentkeztek, ahol nem kell tandíjat fizetni. Ennek ellenére a tandíjat finanszírozó diákhitelt mindegyik fókuszcsoportokban konszenzusosan „rettentő kedvező konstrukcióként” jellemezték (Eszter, Imperial College), amelynek nincsen kockázata („ebbe biztos, hogy nem fog senki csődbe menni.” – Eszter, Imperial College; „Az emberek nagyon nagy része soha nem fizeti vissza.” – Zalán, LSE), és amely nagyban megkönnyíti az angliai tanulmányokat. Egyetlen olyan hallgatóval találkoztam, aki azért nem vett fel diákhitelt, mert a szülei kifizették a tandíjat. Nagy-Britannia esetleges kilépése az Európai Unióból (Brexit) a már felvett tanulók tandíjának összegét és hitelfelvételét egyelőre nem érinti.

Zárásul

Az angliai magyar hallgatókról szóló kutatásnak egyelőre a kezdeti, feltáró szakaszában járunk. A migrációs hálózatok szakirodalmi szerinti a hálózatok idővel bővülnek, és egyre szélesebb körben válnak hozzáférhetővé. Jelenleg magas a migrációs hálózatokba való belépési küszöb, hiszen a magasabb státuszú egyetemre vagy igazán kiemelkedő tanulmányi teljesítmény révén, vagy az elitgimnáziumi felvételihez szükséges kulturális tőke, illetve az oktatási brókercégek szolgáltatásainak megvásárlásához szükséges anyagi befektetés révén lehet nagy valószínűséggel bejutni. Azonban a statisztikák szerint a Nagy-Britanniában továbbtanulók száma évről évre növekszik, és az angliai továbbtanuláshoz várhatóan egyre szélesebb körnek lesz hozzáférése. A mobilitási hálózatok meghatározzák, hogy a diákok milyen típusú egyetemre jutnak el. Míg a nemzetközi diákolimpián kiemelkedően szereplő diákok Oxbridge egyetemre kerülnek be, addig a brókercégek szolgáltatásait igénybe vevő, többnyire budapesti hallgatók a Russell Group egyetemeket célozzák meg, és közülük csupán egy szűkebb kör jut el az Oxbridge egyetemre. Megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy az egyetemi rangsorokon hátrébb sorolt egyetemre nagyobb eséllyel jutnak el olyanok, akik a társadalmi hálózatokon kívülről jutnak ki Angliába.

A diákok döntésükre visszatekintve a legfőbb motivációs faktorok között a multikulturális társadalom megtapasztalását, az egyetem magas színvonalát és a globális munkaerőpiaci lehetőségeket jelölték meg. Célzott kérdés nélkül is több csoportban említették, hogy a távozásuk egyik kiváltó oka a magyarországi „politikai légkör” volt. A kutatás további szakaszában érdemes lesz részletesebben elemezni a magyar kormányzati politikával, és általánosságban a politikai viszonyokkal kapcsolatos kritikai narratívákat a hallgatók mobilitási identitásnarratíváinak kontextusában.

A kutatás következő szakaszában egy célzott mintavétellel kiválasztott diákcsoportot és szüleiket kérnénk fel egyéni mélyinterjúra. A mélyinterjúk segítségével szeretnénk megismerni napjaink elit reprodukciós stratégiáit, és a magyar hallgatók, egy formálódó magyar gyökerű transznacionális elitcsoport

identitásnarratíváit²¹, különös tekintettel arra, hogy miként gondolkodnak a hazatérésről és a saját társadalmi felelősségükről. Emellett azt is szeretnénk feltérképezni, hogy az erősödő felsőoktatási mobilitási hullámra milyen válaszokat adnak a hazai középiskolák, illetve az oktatási mező piaci szereplői. A jelenleg kint tanuló diákokra a Brexit egyelőre nincs komoly hatással, de a jövő nagy kérdése, hogy átalakítja-e a tanulmányi migrációs dinamikákat Nagy-Britannia esetleges kilépése az Európai Unióból.

Felhasznált irodalom

Garai Orsolya – Kiss László: *Eurostudent V. Kutatási jelentés*. Budapest: Educatio Nonprofit Kft, 2014. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/eurostudent/eurostudent_kutatasi_jelentes2014.pdf (letöltés ideje: 2019. október 2.)

Golovics József: Elvándorlás a felsőoktatás szemszögéből. Helyzetkép és kormányzati válasz. In: Kováts Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede. 2008–2017*. Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, 2018. 171–182. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3302/1/MF_2008-2017.pdf (letöltés ideje: 2019. október 2.)

Kasza Georgina: *Helyzetkép a nemzetközi hallgatói mobilitásról*. É. és h.n. Elérhető: https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/Pages177_192_Kasza.pdf (letöltés ideje: 2019. október 2.)

---

21 Vö. Levitt, Peggy – Glick Schiller, Nina: Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society. *International Migration Review*, Volume 38, Issue 3. 2004. 1002-1039. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>

Kasza Georgina: A nemzetközi felsőoktatási mobilitás folyamatait meghatározó társadalmi-gazdasági változások, a mobilitás tendenciái. In: Kereszty Orsolya – Kovács Zsuzsa – Kraiciné Szokoly Mária (szerk.): *A felnőttek tanulásának és képzésének meghatározó trendjei*. Budapest: ELTE Eötvös kiadó, 2017. 67–84.

http://www.eltereader.hu/media/2017/10/Kereszty_Tanulmanyok_READER1.pdf (letöltés ideje: 2019. október 2.)

Langerné Rédei Mária: *A tanulmányi célú mozgás*. Budapest: Reg-Info kft, 2009. (letöltés ideje: 2019. október 2.)
http://real.mtak.hu/17142/1/0_redei_k%C3%B6nyv.pdf

Levitt, Peggy – Glick Schiller, Nina: Conceptualizing simultaneity: a transnational social field perspective on society. *International Migration Review*, Volume 38, Issue 3. 2004. 1002-1039.
<https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>

Massey, Douglas S. – Arango, Joaquin – Hugo, Graeme – Kouaouci, Ali – Pellegrino, Adela – Taylor, J. Edward: A nemzetközi migráció elméletei: áttekintés és értékelés. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája I*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium, 2007. 7–29.

Nyíró Zsanna: *Hol szeretnék továbbtanulni? – Harminc magyarországi állami gimnáziumban tanulók körében végzett adatfelvétel eredményei – 2015*. Budapest: MKIK GVI Kutatási Füzetek, 2015/3: <https://gvi.hu/kutatasaink/palyaorientacio> (letöltés ideje: 2019. október 2.)

Nyíró Zsanna: *A visegrádi országok diákjai osztrák, német és brit egyetemeken – 2002–2016*. Budapest: MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 2017a. (letöltés ideje: 2019. október 2.)
https://gvi.hu/files/researches/504/gimi_2017_elemzes_170427.pdf

Nyíró Zsanna: *Külföldi továbbtanulás a legjobb hazai gimnáziumok tanulói körében – 2017*. Budapest: MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 2017b. (letöltés ideje: 2019. október 2.)
https://gvi.hu/files/researches/514/gimi_2017_elemzes_170717.pdf

Polónyi István: A hazai felsőoktatás elmúlt 10 évének néhány gazdasági jellemzője. In: Kováts Gergely – Temesi József (szerk.): *A magyar felsőoktatás egy évtizede. 2008–2017*, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, 2018. 79–101. (letöltés ideje: 2019. október 2.) http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/3302/1/MF_2008-2017.pdf

Hivatkozott adatbázisok

UNESCO: <http://data.uis.unesco.org>

HESA: <https://www.iie.org/opendoors>; <https://www.hesa.ac.uk/>

UCAS: www.ucas.com

PAPP Z. ATTILA¹ – KOVÁCS ESZTER² – KOVÁTS
ANDRÁS³

Az új magyar diaszpóra intézményesülése

Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban

Bevezető

Becslések szerint az Egyesült Királyságban több tízezer magyar állampolgár él, akiknek zöme Magyarország EU-s csatlakozása után költözött oda. Pontos számot a migráció transznacionális jellege, a ki- és visszaköltözés dinamikája miatt nem lehet és nem is érdemes elvárni.⁴ A rendelkezésre álló statisztikai adatok erősen szórnak, az adatforrás jellegéből fakadóan a tényleges számot vagy túl-, vagy alulbecslik. A 2016-os Mikrocenzus adatfelvétel például 69 ezerre teszi a Nagy-Britanniában élő 15–64 éves magyar állampolgárok számát. A brit Nemzeti Statisztikai Hivatal (ONS) legfrissebb, 2018-as adatai szerint 82 ezer Magyarországon született személy él az Egyesült Királyságban, közülük csupán 17 ezren szerezték meg a brit

¹ A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos tanácsadója, a Miskolci Egyetem BTK ATTI egyetemi tanára. E-mail: pappz.attila@tk.mta.hu

² A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: Kovacs.Eszter@tk.mta.hu

³ A szerző a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: kovats.andras@tk.mta.hu

⁴ A különféle becslések áttekintését l. KSH: *Mikrocenzus 2016, No. 10. Nemzetközi vándorlás*. Budapest: KSH, 2018. Az angliai magyarok néhány szocio-demográfiai adatát, és sikerességének objektív és szubjektív értelmezési lehetőségeit l. Kováts, András – Papp, Attila Z.: Patterns of success Amongst Hungarians Living in UK. *Review of Sociology*, 26(4), 2016. 95–123.

állampolgárságot.⁵ 2008-ban ez a szám még csak 27 ezer volt, tehát tíz év alatt megháromszorozódott.⁶ A 2018-as ONS statisztikák további négyezer olyan magyar állampolgárt tartanak nyilván, akik már az Egyesült Királyságban születtek. Az Eurostat nemzeti adatközlésen alapuló adatai szerint 2018-ban 99 ezer magyar állampolgár élt az Egyesült Királyságban. A vonatkozó elemzések egyöntetűen arra utalnak, hogy az Egyesült Királyságba irányuló magyarországi migráció a 2008 utáni években jelentősen megugrott, 2014 körül tetőzött, de azután is erőteljes maradt.⁷

Jelen elemzés szempontjából is az a releváns, hogy az Egyesült Királyságban élő magyarok egyre inkább láthatóvá váltak, és a korábban jellemző fiatal, egyedülálló kivándorlók mellett megjelentek a családosok is, illetve több ezer gyermek született már az Egyesült-Királyságban élő magyar családokba. E társadalmi láthatóság egyik terepét a dinamikusan fejlődő hétvégi magyar iskolák jelentik, amelyek az egyre népesebb magyar közösség oktatási és kulturális szükségleteinek kielégítésére jelentek meg.

2018 és 2019 folyamán három alkalommal végeztünk terepmunkát az angliai magyarok körében. Kutatásunk célja az volt, hogy a hétvégi magyar iskolák példáján keresztül megragadjuk az új magyar diaszpóra intézményesülési folyamatát.⁸ Azért esett a választásunk a hétvégi magyar iskolákra, mert előzetes szakirodalmi/szakmai

⁵ L. Office for National Statistics – Population of the UK by country of birth and nationality (January 2018 to December 2018) (letöltés ideje: 2019. december 20) <https://www.ons.gov.uk/file?uri=%2fpeoplepopulationandcommunity%2fpopulationandmigration%2finternationalmigration%2fdatasets%2fpopulationoftheunitedkingdombycountryofbirthandnationality%2fjanuarytodecember2018/populationbycountryofbirthandnationalityjan18todec18.xls>

⁶ L. Office for National Statistics – Population of the UK by country of birth and nationality (January 2008 to December 2008) (letöltés ideje: 2019. december 20) <https://www.ons.gov.uk/file?uri=%2fpeoplepopulationandcommunity%2fpopulationandmigration%2finternationalmigration%2fdatasets%2fpopulationoftheunitedkingdombycountryofbirthandnationality%2fjanuarytodecember2008/populationbycountryofbirthandnationalityjan08todec08tcm774092571.xls>

⁷ Moreh, Chris: Hungarian Immigrants in the United Kingdom. In: Blaskó Zsuzsa – Fazekas Károly (szerk): *The Hungarian Labour Market 2016*. Budapest: Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, 2016. 69–72. old.

⁸ A kutatás az MTA KEP (MTA Kiválósági Együttműködési Projekt) Mobilitási Centrumában készült. A projekt vezetője Kovács Imre, jelen kutatási alprojekt vezetője Papp Z. Attila.

tájékozódásunk alapján kiderült, hogy az elmúlt évtizedben ezek száma megugrott (nem csak az Egyesült Királyságban, hanem más nyugat-európai országokban is), és ezáltal láthatóságuk is vélhetően növekedett. Ugyanakkor azt feltételeztük, hogy a hétvégi magyar iskolák által kialakított társadalmi tér egy olyan találkozási pont, ahol a magyar származású és migrációs folyamatokban érintett személyek társadalmi integrációs stratégiái, a kivándorlás/kiköltözés által a kibocsájtó közegegre való reflexiók, a nyelvi-kulturális identitás megélésnek és ápolásának készítése egyaránt valamilyen szintű intézményességbe csatornázódnak. Mivel zömében újonnan létrehozott képzési formákról van szó, azt is reméltük, hogy az intézményesség kezdeti szakaszához kapcsolódó sajátos narratívákat is sikerül beazonosítanunk.

A kutatás módszertana

Kutatásunk során 11 iskola képviselőivel készítettünk rögzített interjút (összesen 13-at, volt olyan iskola is, ahol többet), illetve részt vettünk a 2018 októberében Londonban, illetve a 2019 februárjában Manchesterben szervezett magyar iskolák találkozóján. Az interjúkat 2018 októberében és novemberében, valamint 2019 februárjában készítettük. Ezeket a vizsgált iskola azon vezetőivel készítettük, akik mind az oktatási-pedagógiai kérdésekben, mind pedig a szervezési, menedzselési kérdésekben kompetensek. Ezeket esetenként kiegészítettük az iskolában tanító pedagógusokkal készült interjúkkal, melyeket egy előre meghatározott tematika mentén, félig strukturált formában vettük föl. Az egyes beszélgetések időtartama 30 és 90 perc között váltakozott, jellemzően 50–60 percesek voltak. Terepmunkánk során továbbá több informális beszélgetést folytattunk más iskola képviselőivel, pedagógusokkal és szülőkkel is. Továbbá nem rögzítettük, de beszélgettünk a Balassi Intézet londoni munkatársaival, a londoni nagykövetség nemzetpolitikai referensével, részt vettünk a kisgyerekek és a szülők számára szervezett Ringató foglalkozáson és egyéb iskola melletti kulturális tevékenységeken. A terepmunka során végzett megfigyeléseink mindenképpen segítenek az iskola működésének és funkciójának megértésében, jelen tanulmányban szereplő elemzésünk azonban elsősorban a rögzített, és ezáltal elemezhetővé vált interjúkra épül. A beszélt nyelv sajátosságainak megfelelően legépelet interjúkat Atlas.ti programban

kódoltuk, majd pedig a kódok segítségével különféle tematikus elemzéseket végeztünk.

Hétvégi magyar iskolák – értelmezési keretek

A kutatásunk által célba vett társadalmi intézményeket legalább két nagyobb keretben is értelmezhetjük, annak függvényében, hogy a hangsúlyt a „magyar” vagy az „iskola” jellegére helyezzük. Ha az előbbi módon járunk el, a hétvégi magyar iskolák értelmezése a diaszpóratörténet, illetve a mindenkor magyar kormány diaszpórapolitikája által kijelölt keretekbe ágyazottan történhet. E keretben a magyar iskolák a különböző történeti hullámokban, korszakokban kivándorló magyar(országi) népesség által létrehozott intézményekhez, jellemzően az egyházhoz vagy cserkészethez kapcsolódóan működtek. A legnagyobb múltra az Egyesült Államokban működő iskolák tettek szert, ahol már a 19. század végén létrejöttek magyar nyelvet is oktató iskolák,⁹ a két világháború között pedig a református és katolikus egyházak heti, sőt – főleg a katolikusok – mindennapi iskolákat is fenntartottak. A II. világháború után, majd pedig az 1956-os kivándorlási hullámmal a cserkészlet megerősödött, a magyar iskolák pedig több helyen ezzel együttműködve, az anyanyelvópolást és a cserkészvizsgákat is szem előtt tartva egymást támogatva működtek. A rendszerváltás utáni kivándorlás e vonatkozásban magával hozta azt is, hogy új típusú, azaz akár a diaszpórintézményektől független intézmények, szerveződések is létrejöttek.¹⁰ Mivel a későbbiekben jelen elemzésünk szempontjából is releváns, fontos hozzátennünk még, hogy a magyar iskolákat már kialakulásuk pillanatában is egyfajta anyaországi figyelem követte, amelynek formái az évtizedek során a kéretlen gondoskodástól az érdemi szakmai együttműködésig többféle formát is ölthettek.

⁹ Fejős Zoltán: Az anyanyelvi oktatástól az etnikus kultúra átörökösítéséig (Magyar iskolaügy Amerikában 1890 és 1940 között). In: Juhász Gyula (szerk.): *Magyarságkutatás, 1990–1991*. Budapest: A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 1991.

¹⁰ Németh Szilvia: Hétvégi magyar iskolák az USA-ban – 2008 (Interjú és dokumentumelemzés). In: Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008. 264-297.

A hétvégi magyar iskolák diaszpóratörténeti, vagy általánosabban a diaszpóralogikában való leírását és értelmezését más befogadó országok és helyszínek vonatkozásában is megtalálhatjuk. Gardosi például a kanadai iskolákról közölt elemzést, amelyben az iskolák kulturális örökség megőrzésének funkcióját emelte ki, és meghatározónak tartja az iskolák fenntartásában a szülők, illetve a harmadik, negyedik generációs kivándorlók támogatását is.¹¹ Palotai, Szabó és Jarbjaka 2017-es elemzésünkben az ausztráliai magyar iskolák identitásmegőrző funkcióját hangsúlyozták ki, amelyben támogatást nyújthatnak a helyi, de magyarországi szervezetek és intézmények, illetve az e-learning alapú oktatási feltételek is.¹² Palotai, Wetzl és Jarbjaka 2019-es írásukban összehasonlító igénnyel az ausztrál (Adelaide), észak-amerikai (Cleveland) és braziliai (Sao Paulo) képzésekről igyekeznek képet adni, és kiemelik azt, hogy az iskolák nyelvtanítás általi identitásátadása a fiatalabb generációk irányába is lehet sikeres, főleg akkor, ha mindezt olyan diaszpóraszervezetek is támogatják, amelyek szintén a kultúra átadásában érdekeltek. Megjegyzik azt is, e három helyszín egyik közös vonása az is, hogy a nyelvtanulás kimeneti vizsgával is zárul, és talán ez is hozzájárul sikerességükhöz.¹³ Szentkirályi Endre a clevelandi hétvégi magyar iskolákról, a magyar nyelvű képzési kezdeményezésekről helytörténeti igénnyel írt, és jelzi, hogy az iskolák, a cserkészettel és más diaszpóraszervezetekkel együtt ma is életképesek.¹⁴

Az Egyesült Királyságban 1978-ban jött létre a Londoni Magyar Iskola (LMI), amely a mai napig is folyamatosan működik. A református egyház mellett már 1948 óta működtek magyar nyelvű

11 Gardosi, Rita: Teaching Hungarian as Heritage Language in North America. In: Trifonas, Pericles Peter – Aravossitas, Themistoklis (eds.): *Handbook of Research and Practice in Heritage Language Education*. Cham: Springer International Publishing AG, 2018.

12 Palotai, Jenő – Szabó, Ágnes – Jarbjaka, Ákos: The Identity Preserving Efforts of the Hungarian Diaspora in Australia Through the Example of the Hungarian Community School in Adelaide. *Civil Szemle*, 14/3, 2017. 87–103.

13 Palotai, Jenő – Wetzl, Viktor – Jarbjaka, Ákos: Identity Preservation and Hungarian Language Education in Diaspora Communities. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 12, 2019. DOI: 10.5195/ahae.2019.353

14 Szentkirályi Endre: *Hungarians in Cleveland 1951–2011: Then and Now. Doktori (PhD) Értekezés*. Debreceni Egyetem, BTK, 2013.

képzések, de ezek nem voltak folyamatosak, és átfogó leírásukról sincs tudomásunk. Egy frissebb írás a Manchesterben működő képzést elemzi, és az iskola identitásmegőrzésében játszott szerepe mellett, részletesen foglalkozik a hétvégi magyar iskolák általánosítható kihívásaival és fejlesztési lehetőségeivel is.¹⁵ E tanulmány mondhatni átvezet oda, hogy az iskolák működésének értelmezését a diaszpórológiát meghaladó módon is végiggondolhassuk.

Ha a hétvégi/vasárnapi magyar iskolákra, mint képzési formákra tekintünk, akkor egyrészt ezen oktatási forma általános sajátosságait kell megértenünk, másrészt pedig feltehetjük azt a kérdést is, hogy e képzési forma mitől magyar, azaz a magyar diaszpórában működő intézményeknek van-e valamiféle differentia specificája. A hétvégi iskolákra egységes definíciót nem könnyű adni, mivel változatos időkeretben, valamint szakmai és szervezeti módon működnek, illetve eltérő funkciókkal is rendelkeznek. Az angol szakirodalom „supplementary school” (kiegészítő iskola) gyűjtőfogalommal illeti ezeket, és tágabb értelemben véve – talán a magyarban elterjedt tanodafogalomhoz közelítve – a formális oktatási rendszeren kívül működő képzési formákat értik alatta. Egyik elterjedt definíció szerint ezek az iskolák alulról szerveződő, önfenntartó képzések összessége,¹⁶ míg egy másik szerint ezeket a képzéseket önkéntesek szervezik olyan gyerekek és fiatalok számára, akik közös etnolingvisztikai gyökerekkel rendelkeznek.¹⁷ Általánosabban úgy is fogalmazhatunk, e kiegészítő jellegű képzések olyan, az iskolarendszeren kívül különféle etnikai közösségek által működtetett iskolák, amelyeknek célja vagy valamely tantárgy és/vagy az anyanyelv oktatása, illetve különféle kulturális tevékenységek

¹⁵ Pávai Gyopár – Rakitai Réka: Anyanyelvünk megélése Manchesterben. Betekintés a Zsigmond Király Magyar Kulturális Klub és Iskola életébe. *Anyanyelv-pedagógia*, 2017. 1. 80–88.

¹⁶ Mirza, Safia H – Reay, Diane: Spaces and Places of Black Educational Desire: Rethinking Black Supplementary Schools as a New Social Movement. *Sociology*, Vol. 34. No. 3., 2000. 521–544.

¹⁷ Archer, Louis – Francis, Becky: Challenging Classes. Exploring the Role of Social Class within the Identities and Achievement of British Chinese Pupils. *Sociology* Vol 40, 2006. 29–49.

biztosítása.¹⁸ Egyes szerzők a vallási oktatást felvállaló képzéseket is e körbe sorolják, de ez nem egységesen elfogadott cél.¹⁹

Angliában e mainstreamen kívüli képzési formák szakmai támogatása céljából 2006-ban országos jellegű szakmai szervezetet is létrehozta (National Resource Center for Supplementary Education - NRCSE)²⁰. A szervezet célja, hogy támogassa az ebben a képzési formában résztvevő oktatók és vezetők továbbképzését, és a közös minimum, a standardizált célok felállítása által minőségbiztosítási rendszer kialakítása. A szervezet együttműködik olyan önkormányzatokkal is, amelyek területén hétvégi vagy kiegészítő iskolák működnek, hiszen e képzéseket a helyi önkormányzatok is támogathatják. A hétvégi, kiegészítő iskolák pontos számát nem lehet tudni, de becslések szerint 3-5000-re tehető számuk Anglia-szerte. E becslés azért sem egyszerű, mert maga az angol elnevezés is többféle lehet: a már említett kiegészítő iskolán (*supplementary school*) kívül használatos a kiegészítő oktatás, a vasárnapi iskola (*Sunday schools*), a szombati iskola (*Saturday schools*), a közösségi iskola (*community school*), a komplementer oktatás (*complementary school*), az anyanyelvoktató iskola (*mother-tongue schools*, *heritage language school*). Sőt ezek különféle variációi is használatosak, mint például a közösségi anyanyelvoktatás (*community mother-tongue provision*) vagy a közösségi kiegészítő iskola megnevezés (*supplementary community schools*) stb. Hogy még színesebb legyen a paletta, a közösségi megalapozás sem egyértelműen lezárt, mert léteznek olyan képződmények is, amelyek nem csak egy, hanem több etnikai közösséget szolgálnak ki különféle iskolán kívüli képzésekkel (*single community after school programmes*, *mixed-community after-school programmes*).²¹

Az elnevezések önmagukban már bizonyos jellemzőket és működési sajátosságokat emelnek ki, ám érdemes e képzési formákat

¹⁸ Ramalingam, Vidhya – Griffith, Phoebe: *Saturday for Success. How Supplementary Education Can Support Pupils from All Backgrounds to Flourish*. London: Institute for Public Policy Research, 2015.

¹⁹ Maylor et al.: *Impact Of Supplementary Schools On Pupils' Attainment: An Investigation Into What Factors Contribute To Educational Improvements*. London Metropolitan University, 2010.

²⁰ <https://www.supplementaryeducation.org.uk/about-nrcse/> (letöltés ideje: 2019. november 20)

²¹ Ramalingam – Griffith, 2015.

céljuk szerint tipologizálni. A legelterjedtebb talán az *anyanyelvcentrikus* vagy *kultúraátadó típus*, amelynek vállalt küldetése egy etnikai csoport vagy közösség sajátos nyelvi-kulturális értékeinek az átadása. Az Egyesült Királyságban a közép-kelet-európai népek, például a magyar, lengyel, ukrán anyanyelvén kívül a hindi, török, mandarin kínai, arab, ír stb. nyelvek átadására szakosodott iskolák is működnek. A második típust az *eredménynövelő iskolák* teszik ki: ezek azok a képzési formák, amelyeknek vállalt célja az, hogy a gyerekek iskolarendszerű képzésen belüli teljesítményét támogassák. Ezek leginkább azon közösségek esetében működnek, amelyeknek fiataljai rendszerint alulteljesítenek a formális oktatásban (például az afro-karibi térségből érkezők). A harmadik típust azon *mainstream-ellenes iskolák* képezik, amelyek a hivatalos oktatási rendszerben tapasztalt értékek ellenében tevékenykednek. Ennek sokféle oka lehet: vagy az iskolarendszerben tapasztalt diszkrimináció, a fehér felsőbbrendűség kompenzálása, vagy akár a hivatalos iskola teljes elutasítása is, továbbá az otthontanulás különféle formáinak biztosítása. Éppen ezen utóbbi típus léte vezet el oda, hogy magát a „kiegészítő” (supplementary vagy komplementer) jellegét is megkérdőjelezhetik, hiszen ha egy intézmény valami ellenében jött létre, akkor azt nem kiegészíti, hanem egy új dolgot kíván létrehozni.²²

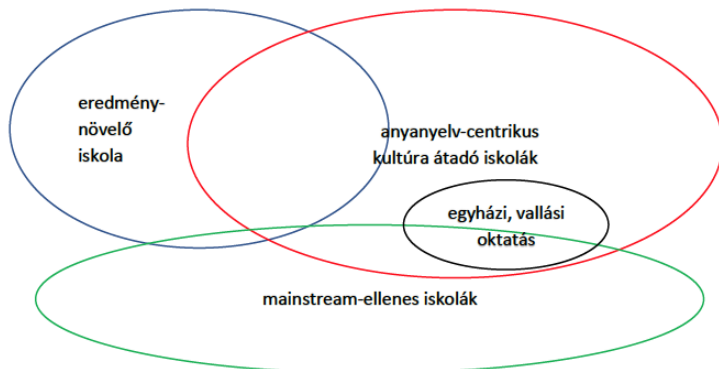
E típusok nyilván nem függetlenek egymástól, többféle átfedés is lehetséges közöttük (lásd az 1. ábrát), illetve alkategóriákat is fel lehet még állítani. Akadnak szerzők, akik az első típusba sorolt intézményeket is külön két csoportként kezelik, és megkülönböztetik a tisztán csak az anyanyelv oktatásával foglalkozó iskolákat azoktól, amelyek egy adott etnikai csoporttal kapcsolatos történeti és kulturális vonatkozásokra helyezik a hangsúlyt.²³ Sőt, itt újra különbséget tehetünk azon iskolák között, amelyek e kulturális és történeti ismeretek átadását éppen az Európa-centrikusság megkérdőjelezése vagy akár a vallási hit jegyében teszik, illetve azok, amelyek bizonyos

²² Simon, Amanda: *Supplementary Schools and Ethnic Minorities Communities. A Social Positioning Perspectives*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

²³ Hall, Kathy A. et al.: 'This is Our School': provision, purpose and pedagogy of supplementary schooling in Leeds and Oslo. *British Educational Research Journal*, Vol. 28. No. 3., 2002. 399–418. DOI: 10.1080/0141192022013746 7

kulturális tevékenységek (népzene, néptánc vagy akár a sport) által igyekeznek kultúráközvetítő funkciót ellátni.

1. ábra: Hétféligi, kiegészítő iskolák típusai
(forrás: Maylor et al. 2010. 31.)²⁴

A hétféligi iskolák főbb jellemzői az Egyesült Királyságban

Hétféligi, kiegészítő jellegű iskolák már a 19. században létrejöttek az Egyesült Királyságban: elsőként az orosz bevándorlók, majd pedig zsidók, lengyelek és olaszok által működtetett iskolákat hozták létre, a század végére pedig kínai iskolák is léteztek. Ezek célja elsősorban a nyelv és kultúra átadása volt.²⁵ A 20. század közepétől, a II. világháború után ezen oktatási forma mondhatni mozgalommá szerveződött elsősorban a fekete bevándorló népesség miatt, amely a mainstream oktatási rendszer hiányosságaira és az érzékelt diszkriminációra válaszul egyre több iskolát és nyomásgyakorló csoportot hozott létre.²⁶ Jelenleg a legtöbb kiegészítő iskolát a karibi

²⁴ Az eredeti ábrához képest kis módosítást hajtottunk végre: a mainstream-ellenes iskolák kis mértékben átfedésben vannak az eredménynövelő iskolákkal. Ennek oka az, hogy a mainstream-ellenesség forrása az iskolai eredmények növelése iránti igény is lehet.

²⁵ Simon, 2018. 50–51.

²⁶ Tomlinson, Sally: Home, School, and Community. In: Craft, Maurice (ed.): *Education and Cultural Pluralism*. Oxon – New York: Routledge, 2017. 143–160.

bevándorlók, valamint a pakisztáni és indiai közösségek tartják fenn. Témánk szempontjából fontos megemlíteni, hogy bizonyos, főleg dél-európai országokból (például Görögországból, Törökországból, Olaszországból, Portugáliából) származó diaszpórák esetében az anyaország évtizedek óta szintén igyekszik támogatást nyújtani az anyanyelvű képzések fenntartásához.²⁷

Mivel nincs naprakész statisztikai adatbázis a hétvégi iskolákról (láttuk, az Egyesült Királyság vonatkozásában is 3000–5000 körülre teszik a számukat), nem meglepő, hogy teljesen átfogó elemzést sem találni. Ennek ellenére viszont bizonyos városok (például Manchester, Birmingham, Leeds) vonatkozásában, azaz lokális jelleggel készültek teljességre törekvő elemzések vagy esettanulmányok, amelyek gyakran nem csak az intézményvezetői, oktatói perspektívát, hanem a diákok és szülők véleményét is megjelentik.²⁸

A magyar hétvégi iskolák szempontjából manapság fontos szerepet betöltő Manchester²⁹ vonatkozásában készült átfogó jelentés³⁰ így azt hangsúlyozza ki, hogy az önkéntességi alapon működő kiegészítő iskolák főbb kihívásai a finanszírozás, a használható taneszközök hiánya, a megfelelő oktatási helyszín biztosítása, a pedagógusok/oktatók fluktuációja és időgazdálkodása, azaz az önkéntes munka jellege alapján az órákra való felkészülés ideje korlátozott. Továbbá azt is megállapítják, hogy a kisebb méretű iskolák esetlegesebben működnek, a nagyobbak sztenderdizáltabbak. A szülők és pedagógusok vonatkozásában az elköteleződést hangsúlyozzák ki, ami mintegy pótolja a szakképzettség hiányát, és ezáltal szoros diák-tanár kapcsolatok alakulnak ki. A gyerekek szempontjából azt emelik ki, hogy rendszerint pozitívan viszonyulnak a képzési formákhoz, és tudatában vannak annak is, hogy az angolon kívüli nyelvismeret új lehetőségeket is hordoz. Az elemzés összességében pozitívan értékeli a kiegészítő iskolákat, és amellett érvelnek, hogy ezek pusztán léte hozzájárul a város sokszínűségéhez, erősíti a társadalmi szolidaritást is.³¹

²⁷ The Linguistic Minorities Project: Bilingualism and Mother Tongue Teaching in England. In: In. Craft, Maurice (ed.): *Education and Cultural Pluralism*. Oxon – New York: Routledge, 2017. 95–116.

²⁸ Maylor et al., 2010.; Simon, 2018.; Hall et al., 2002.

²⁹ Pávai – Rakitai, 2017.

³⁰ Maylor et al., 2010.

³¹ Maylor et al., 2010.

Egy másik, Leeds és Oslo összehasonlító vizsgálatára épülő tanulmány³² az önkéntességre épülő hétvégi iskolák közös jellemzőiként azt emeli ki, hogy a helyi önkormányzattól kevés támogatást kapnak, az oktatási helyszínek esetlegesek, és zömében olyan képzetlen pedagógusok oktatnak, akik nem rendelkeznek kétnyelvi kompetenciákkal. Ez az elemzés is kihangsúlyozza a szülői és általában a közösségi elköteleződést és szolidaritást. Az oktatásszervezés szempontjából megemlítik, hogy az életkor és a képességek, helyenként pedig a nemek szerint csoportbontás történik, a képzés során az oktatók pedig merev fegyelmezettséget várnak el, amelynek következtében a gyerek-tanár kapcsolat jobbára formális. Az általuk vizsgált iskolák zöme kulturális-nyelvi örökségátadásban érdekelt, ezért a tanterv a nemzeti büszkeség erősítését, illetve az ehhez szükséges ismeretek átadására fókuszál. Ugyanakkor a szerzők azt is megállapítják, a társadalom fősodra nem eléggé nyitott a kisebbségi igények felé, mindkét ország az asszimilációt célzó nyelvpolitikát használ, amelyben a fő elvárás az államnyelv elsajátítása. Ezért a társadalom – annak ellenére, hogy a hivatalos jogi és oktatási dokumentumokban a pluralizmust, a multikulturalizmust és a diverzitást elismeri – kissé gyanakodva tekint e nyelvi másságot is hordozó intézményekre.³³

Hétvégi magyar iskolák az Egyesült Királyságban

Az Egyesült Királyságban 23 hétvégi magyar iskola működik, ezek zöme 2010–2012 között alakult.³⁴ Mint említettük már, a legrégebben létrehozott iskola az Angliai Református Egyház Vasárnapi Iskolája, amely ugyan 1948-ban jött létre, de aktívan csak

³² Hall et al., 2002.

³³ Példaként említik azt is, hogy Norvégiában nincsenek elérhető források az anyanyelv vagy a kétnyelvűség oktatására, de vannak pályázati lehetőségek a vallásos oktatásra. Ezt a gyerekek igényeinek *teologizálódásaként* értelmezik. L. Hall et al., 415.

³⁴ Az iskolák (nem teljes) listáját l. itt: illetve itt: <https://maosz.org.uk/iskolak/>, <http://www.london.balassintezet.hu/hu/oktatas/magyar-nyelvoctatas-nagy-britanniaban/>, valamint itt is: <https://www.angliaikisokos.com/magyar-ovodak-es-iskolak-angliaban/>. Tudomásunk szerint iskolák működnek még Brightonban, Birminghamban, Newportban, Edinborough-ban, Aberdeen-ben, Londonban is (MAKI). Az iskolák listáját és néhány alapadatát l. a Mellékletben.

2006-tól működik.³⁵ A Londoni Magyar Iskola 1978-ban alakult, jelenleg LMI+ néven működik. Iskolák azonban még a közelmúltban is jöttek létre, ilyen például a Londonban frissen létrehozott MAKI is. Területi szempontból jobbra Dél-Angliába, London környékére koncentrálódnak a hétvégi iskolák, de egyre több nyílt más régiókban is. Észak-Anglia első magyar iskolája Manchesterben jött létre, majd Közép-Anglián belül Birminghamben és Chesterben alapítottak iskolákat.³⁶ Szakértők és saját tereptapasztalataink alapján is azonban több ilyen iskola is működhetne, mivel több helyen is jelezték, hogy várólistákat kénytelenek összeállítani a befogadó kapacitás hiánya miatt.

A magyar hétvégi iskolák feltételezhető módon a kultúraátadó típusba tartoznak, de kutatási kérdésként megfogalmazhatjuk, hogy vajon a többi típusal mutatnak-e hasonlóságot, esetleg vannak-e olyan működési sajátosságaik, amelyek megkülönböztetik az eddig vázolt képzési formáktól? E kérdések megválaszolása céljából jelen elemzésben a hétvégi magyar iskolák főbb jellemzőinek, illetve az iskolák működtetésében érdekelt szereplők motivációinak rövid leírására vállalkozunk.

Az iskolák működési sajátosságait a két nagyobb elméleti kerethez (az iskola mint diaszpórintézmény, és az iskola mint kiegészítő képzési intézmény) rendelhető tematikus háló segítségével mutatjuk be. Az ábrákon (2. és 3. ábrák³⁷) a főbb szereplők nagy betűvel szerepelnek, amelyekhez adott színnel a sajátos tematizációk társulnak. Mivel vannak olyan kódok (tematizációk), amelyek több szereplőhöz kapcsolódhatnak, ezeket külön jelöltük: vagy egyaránt fehér alapon hagytuk (ha két szereplőhöz kapcsolódnak), vagy rózsaszín színnel jelöltük, ha igazi csomópontként funkcionálnak, azaz három vagy négy szereplőhöz is társulhatnak. Ezen utóbbiak képezik – az adott paradigmában legalábbis – az iskola működésének értelmezésével kapcsolatos főbb kihívásokat, dimenziókat.

A hétvégi magyar iskolák mint supplementary school-ok

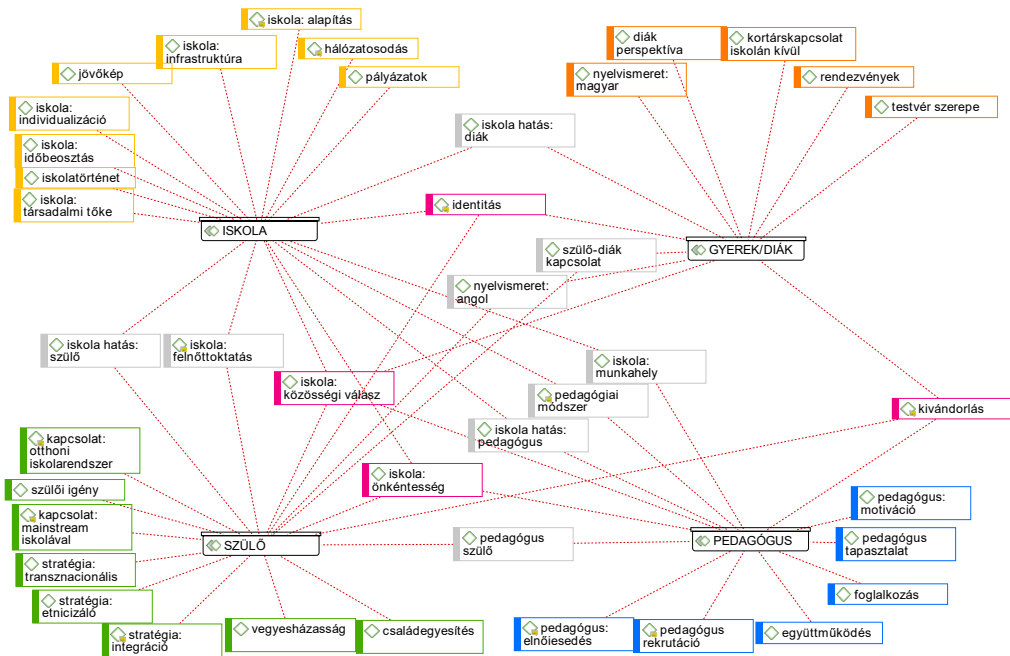
³⁵ Katona Luca: Magyar iskolák Britanniában. *HUNLAP – londoni magyar fiatalok lapja*. VI. évf. 1. Évszám nélkül. 13-16.

³⁶ Pávai – Rakitai, 2017.

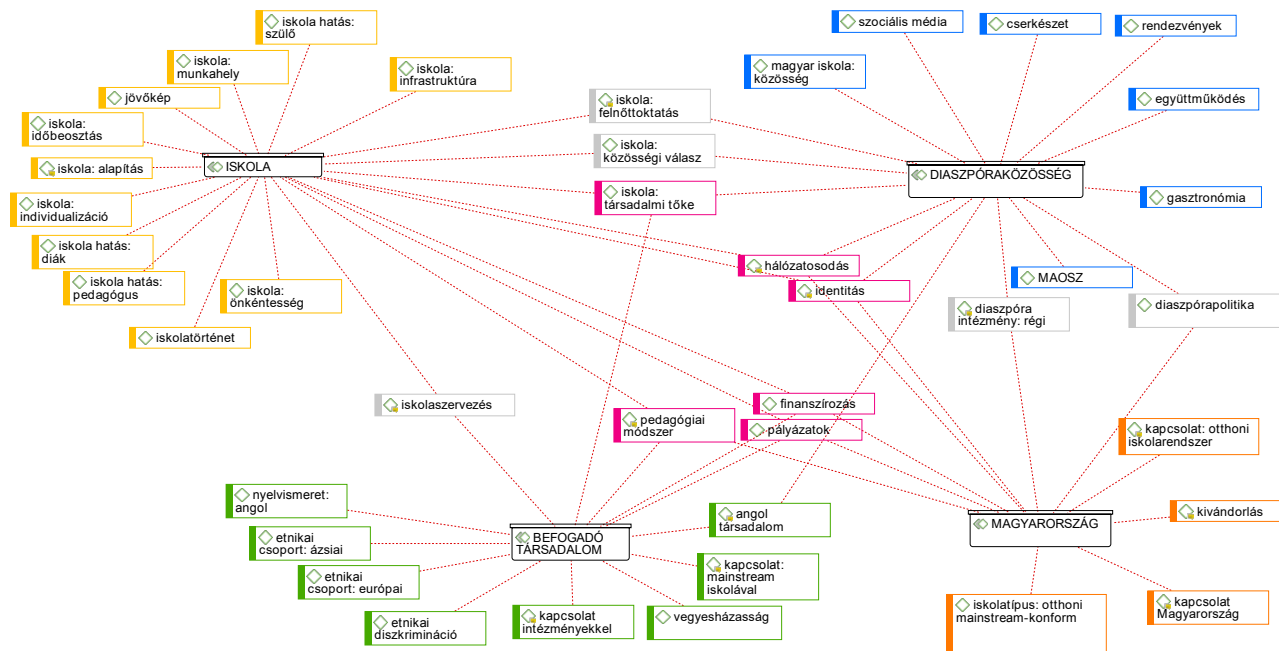
³⁷ A két ábrát valójában egy ábrába is belesűríthettük volna, de a két paradigma jobb szemléltetése miatt, illetve az áttekinthetőség kedvéért két részre szedtük szét.

Ha a magyar hétvégi iskolákra úgy tekintünk, mint az Egyesült Királyságban létező etnikai *supplementary school* megjelenési formájára, akkor az iskolához kapcsolódó fontosabb szereplőkkel kapcsolatos tematizációkat szükséges sorba vennünk. Ezek a szereplők, maga az intézmény (az iskola), a pedagógusok, a szülők és nem utolsósorban a célcsoportot képező gyerekek, diákok. (lásd 2 ábra). E paradigmában központi témaként azonosítható az iskola mint közösségi válasz, az iskola mint az önkéntesség terepe, az identitás termelése és a kivándorlás narratívája. A hétvégi magyar iskolákat viszont elgondolhatjuk a diaszpóra (transznacionális) kontextusában is, és ebben az esetben az iskola világát kapcsolatba kell hoznunk a befogadó társadalom sajátosságaival, a Magyarországgal kapcsolatos tematizációkkal és természetesen magának a diaszpóráközösségnek az értékelésével is. E logikában központi témaként szintén megjelenik az identitás, de emellett az iskolák hálózatosodása és társadalmi tőkeként való értelmezése, illetve az alkalmazott pedagógiai módszerekkel kapcsolatos tematizációk is felértékelődnek. Ugyanakkor lényeges e kontextusban az iskolák fenntartásáról, valamint a befogadó társadalomhoz és a Magyarországhoz is kapcsolódó pályázati rendszerekről is szót ejtenünk.

2. ábra: A hétvégi magyar iskolák mint supplementary school-ok (tematikus háló)

3. ábra: A hétféle magyar iskolák mint diaszpórintézmények (tematikus háló)

Az iskolával kapcsolatos tematizációk alapján megfogalmazhatjuk, hogy ezek rendszerint hétvégén működnek, és zömében a nemrégii alapításuk során egyaránt jelen volt egyfajta közösségi, kulturális igény, ám valamilyen egyéni motiváció is. Általánosan elmondható, a legtöbb működtető (intézményvezető, pedagógus) egyben szülő is, aki saját gyermeke számára (is) szeretné a magyar nyelvű iskolát és/vagy közeget biztosítani. Számos interjúalany számolt be arról, hogy miután gyereke bekerült az angol oktatási rendszerbe, a gyerek magyar nyelvhasználata visszaszorult. Gyakori az is, hogy a gyerekek otthon angolul akarnak részt venni a magyar nyelvű beszélgetésekben. A hétvégi magyar iskola ebben a helyzetben egy olyan közeget jelent, ahol a magyar nyelv kiléphet az otthoni keretek közül: a gyerekek megtapasztalják, hogy a családon kívüli világban is van helye a magyar nyelvnek.

A személyes, általában a saját gyerek magyar identitásával kapcsolatos motivációk mellett fontos megemlíteni az iskolák alapításához kötődő racionális megfontolásokat. Az egyik ilyen megfontolás az angliai szociális ellátórendszerhez való korlátozottabb hozzáférésre vezethető vissza. Angliában a bölcsődei és óvodai ellátás szinte teljes mértékben piaci alapú szolgáltatás, és ezáltal kifejezetten költséges is. Emiatt nem ritka, hogy a szülők kreatív megoldásokat keresnek a gyerekfelügyeletre. Gyakori, hogy néhány szülő felváltva vigyáz egymás gyerekeire. Ebben a kontextusban a magyar iskolák, amelyek legtöbbször az óvodás korosztálynak is tartanak foglalkozásokat, ilyen értelemben értelmezhetőek úgy is, mint a piaci szolgáltatásoknál jóval kedvezőbb áron gyermekfelügyeletet kínáló intézmények. Noha ez az értelmezés önmagában nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, az egyéb motivációk mellett a magyar iskolák megfizethetősége is érvényes szempont. Tény az is, hogy két interjúhelyszínen is az egymás gyerekeire vigyázó szülői társaságból nőtt ki magát az iskola ötlete.

Az angliai hétvégi magyar iskolák vizsgálatakor az egyik szembetűnő jellegzetesség, hogy az alapítók és a működtetők körében igen erőteljes női dominancia figyelhető meg. Ehhez kapcsolódóan fontos röviden utalni egy tipikus női migrációs útvonalra, az általunk követő migrációként azonosított jelenségre. A követő migráció azt a gyakori munkavállalási célú migrációs mintázatot jelenti, amikor először csak a pár férfi tagja vándorol ki, majd amikor a férfi már stabil munkaviszonnyal és kedvező egzisztenciális kilátásokkal

rendelkezik, a nő is utána megy. Az ilyen migrációs útvonalon külföldre kerülő nők gyakran nem tudnak – vagy nem akarnak – az eredeti szakmájukban elhelyezkedni. Általában azért alakul ez így, mert a pár férfi tagjának munkalehetőségei határozzák meg az új élethelyzetet, ami esetenként azt is lehetővé teszi, hogy egykeresős családmodellre rendezkedjen be a pár. Gyakori azonban az is, hogy a követő migrációval külföldre kerülő nő otthon megszerzett képesítését a fogadó országban hivatalosan nem ismerik el, de az is, hogy a nő szakmájának megfelelő munkába kerülésének nyelvi akadályai vannak. A kutatás során a hétvégi iskolák vezetésében résztvevő nők közül többen követő migrációs útvonalon kerültek Angliába. Egy másik tipikus migrációs mintázat is kirajzolódott az interjúkból: az eredetileg rövidtávú tanulmányi vagy munkavállalási célú migráció, amely párválasztási okok miatt fordult át kitelepülésbe.

Az iskolaalapítások motivációi között meg kell még említeni a „kritikai alapú” iskolaszervezést is. Néhány interjúalanyunk arról számolt be, hogy egyes iskolákat azért alapítottak meg, mert a szülők vagy a tanárok egy része elégedetlen volt azzal a magyar iskolával, ahova gyerekei korábban jártak, vagy ahol ők maguk korábban tanítottak. Az elégedetlenség tárgya lényegében az iskola profilja volt. Volt, aki túlságosan szigorúnak tartotta a korábbi iskolát, és ezért az általa alapított intézményben a közösségi eseményekre és a játékoságra helyezi a hangsúlyt. Ugyanakkor ennek ellentéte is előfordult, azaz a szervezettebb oktatási kereteket, tanmenetet hiányolták, és az újonnan alapított iskola éppen ezért „iskolásabb” profilt választott magának. Ez a kritikai szemléletű iskolaalapítási hullám azt is eredményezte, hogy a jelenleg működő angliai magyar iskolák földrajzi eloszlása igencsak egyenetlen. Míg Londonban és környékén hét iskola is található, és azok közül némelyik pár 10 km-en belül helyezkedik el egymástól, addig északabbra már csak a nagyobb városokban működik egy-egy iskola.

Ezek alapján úgy is fogalmazhatunk, hogy az iskola egyéni és kollektív igényeket egyaránt kielégít: az iskola segíti az individualizációt, ugyanakkor közösséget teremt és társadalmi tőkét is jelent. Főleg a diaszpóraparadigmában (lásd 2. ábra) fontos kiemelni, hogy az iskola célcsoportja sok esetben nem csak a gyerekek, hanem a felnőttek is: a vegyes házasságban élő gyerekek szülei közül igyekeznek speciálisan megszólítani a nem magyar szülőket is, akik

számára magyarnyelv-kurzusokat szerveznek. Ezáltal az iskola valójában a diaszpóráközösség határainak tágítására tesz kísérletet.

A nem vegyesházasságban élő szülők egy része még nem döntötte el egyértelműen, hogy az Egyesült Királyságban marad-e, ezért az iskolával szemben az otthoni mainstream iskolával rokon elvárásokat is megfogalmaz. Sőt, az sem ritka, ha otthoni látogatása során a gyereket beülteti valamelyik hazai iskolába. Ugyanakkor az angol mainstream iskolába való integráció is szerepet játszik: ugyan explicite nem fogalmazódott meg alanyainknál az, hogy a hétvégi magyar iskola hozzájárulhat a mainstream iskolai teljesítményekhez,³⁸ az azonban előfordult, hogy a mainstream iskolaválasztással kapcsolatos költözés kihatott a hétvégi iskola választására. Természetesen a szülők sem egységesek a kivándorlás percepciója és értelmezése során, és három markánsabb stratégia bontakozott ki. Az etnicista stratégiát valló szülők a magyar iskolában a magyar jelleget tartják fontosnak, és a biztonságot nyújtó nemzeti-kulturális tudáskészlet kialakítását várják el. Ezzel párhuzamosan az angol társadalomban való integrációjuk felemás, nem utolsó sorban az angol nyelvtudás megfelelő birtoklásának hiánya miatt. Egy másik szülői stratégiát integracionistának nevezhetünk, ők azok, akik nyitottak a befogadó társadalom irányába is, és tudatában vannak annak, hogy a magyar iskola által hordozott értékek fontosak ugyan, de nem kizáró jellegűek: fontos a magyar nyelvismeret, a kultúra, a néptánc is, de a gyerekeknek a mainstream iskolában is maximálisan helyt kell állnia. A harmadik szülői stratégiát transznacionalistának nevezhetjük, ezek azok a szülők, akik jelenlegi helyzetüket is egy állandó mozgás részeként értelmezik: ők valójában nem „kivándoroltak”, hanem „kiköltöztek”, és mint ilyenek, bármikor tovább költözhetnek, akár haza Magyarországra is. Számukra a magyar iskola, a kulturális hagyományok megőrzése pragmatikus okokból is fontos, e tudáskészletet ugyanis bármikor használni, kamatoztatni lehet.

³⁸ Egy angliai kutatás éppen azt mutatta ki statisztikailag is, ti. hogy a hétvégi iskolák erősítik a tanulás iránti motivációit, valamint a mainstream iskolában való matematikai teljesítményt, I. Strand, Steve: Surveying the view of pupils attending supplementary schools in England. *Educational Research*, Vol. 49. No. 1., 2007. 1–19.

Az iskolára a gyerekek, diákok – a pedagógusok elmesélése alapján³⁹ – sajátos perspektívából néznek: nem csak a szülőknek, de nekik maguknak is erőfeszítéseket kell tenniük a hétvégi részvételeken, ezért az iskola elfogadása nem minden esetben maximális. A részvétel fő célja a magyar nyelv ismerete és az írás-olvasási képességek kialakítása, ám ennek során figyelemmel kell lenni a korosztályi sajátosságokra is. Interjúalanyaink egységesen állították azt, hogy minél nagyobb korbá ér a gyerek, annál nehezebb „bent tartani” az iskolában, rendszerint 12–14 éves kor után már inkább kivételnek számít az iskolai tevékenységeken való részvétel. A kortárscsoport hatása, valamint a mainstream iskolai kötelezettségek eleve a magyar iskola ellenében hatnak, az esetleges sportolási lehetőségek kihasználása pedig szintén hétvégére esik, így még nehezebb biztosítani a magyar iskolában való részvételt.⁴⁰ De ez nem általánosítható, ugyanis több iskolai vezető is arról számolt be, tudatosan készülnek arra, hogy a nagyobb generációkat is bent tudják tartani: az LMI+-ban például iskolai újságot készítenek a nagyobbak, Manchesterben pedig különféle digitális projektekkel jobban odakötik a fiatalokat.

A hétvégi magyar iskola mint diaszpóra intézmény

A diaszpóraparadigmában (3. ábra) a befogadó társadalom és anyaország szerepét, valamint magának a diaszpóráközösség sajátosságait kell röviden áttekintenünk a hétvégi magyar iskolák szempontjából. A befogadó társadalommal kapcsolatos attitűdöket a szülői stratégiák során szemrevételeztük, itt most két másik fontos aspektust kell megemlítenünk: a hétvégi magyar iskolák az angol társadalom multikulturális jellegét erősítik, és mint ilyenek, más európai vagy ázsiai, karibi stb. bevándorló népesség kiegészítő jellegű iskolái mellett léteznek. A befogadó társadalom valójában azt a jogi keretet biztosítja, amelyben a magyar iskoláknak működniük lehetséges. A legtöbb iskola jótékonyági szervezetként (*charity*,

³⁹ Kutatásunk során gyerekektől származó közvetlen véleményeket nem vizsgáltunk, ez egy újabb kutatási terület lehetne a későbbiekben.

⁴⁰ Ez más diaszpóra közösségekben is tapasztalható, l. például az ausztráliai magyar iskolákról szóló elemzéseket: Palotai – Szabó – Jarjabka, 2017., Palotai – Wetzl – Jarjabka, 2019.

charitable organization) működik, a pedagógusok pedig önkéntességi alapon végzik munkájukat. A helyi hatóságok, hivatalok, intézmények elvileg forrásokat tesznek elérhetővé ezen képzések fenntartására is, igaz, interjúalanyaink szerint a magyarok relatív kis mértékben vették igénybe ezeket. Ugyanakkor az iskolavezetők társadalmi kapcsolatai, intézményekkel való együttműködése segíthet bizonyos problémák (például az infrastruktúra biztosítása) kezelésében vagy szakmai megoldások közös keresésében is:

Az önkormányzat tart főt olyat, amiben az összes hétvégi iskola benne van, tehát a szuahélitől az indiaiig, minden. És velük szoktunk abszolút kapcsolatban lenni. Van egy másik társaság, egy indiai férfi alapította, az igazából a női vezetőket fogja össze. Nagyon sok közösségi vezető nőt és kelet-európaiakat főleg. Szóval, velük is van egy ilyen kapcsolatunk. És ezen kívül pedig a térségben az összes [magyar] intézménnyel és közösséggel összehangoljuk az összes programot, hogy ne üssék egymást a nagy rendezvények. (9. sz. interjú)

A diaszpóráközösségeken belül megkülönböztethetjük a „régit” és az „új” diaszpóráintézményeket: az előbbi korábbi kivándorlási hullámokhoz kapcsolódó intézményeket jelent (egyházak, cserkészlet és egyéb, főleg 56-os kivándorlók által alapított szervezetek), míg a hétvégi magyar iskolák zöme új intézményeknek számítanak. Noha a régi és az újonnan alapított intézmények tudnak egymásról, érdemi helyi együttműködésről ritkán számoltak be alanyaink. Kivételnek számít a MAOSZ (a Magyarok Angliai Országos Szövetsége), amely ernyőszervezetként szoros kapcsolatban áll a magyar iskolákkal, és egyik fő feladata a magyar iskolák és közösségek támogatása.⁴¹ A szervezet többek között olyan oktatási pályázatokat közvetít, amelyeket a magyar állam vagy a Rákóczi Szövetség támogat, így mondhatni a magyar diaszpórapolitikai mező kiemelkedő angliai aktora.

A diaszpóráközösség nagy mértékben ma már interneten, az online világban él, és ez érvényes az iskolákra is. A szociális média az

⁴¹ A szervezet feladatainak leírását és tevékenységét ld. honlapjukon: <https://maosz.org.uk>. Megjegyzendő, terepmunkánk során szerettünk volna az egyesület képviselőjével is interjút készíteni, de sajnos nem sikerült.

iskolák találkozási felülete, ugyanakkor olyan lehetőség is, amely a tanulók, pedagógusok rekrutációjában, a tananyagok elérésében és fejlesztésében, illetve az iskola tényleges működésében nagy szerepet játszik. Az iskolák zárt és nyílt Facebook-csoportokkal rendelkeznek, naprakész információkat tesznek közzé tevékenységükről, amelyeknek végső célja az, hogy online erősítsék az offline közösségeket is. Az offline diaszpóráközösség meghatározó eleme a magyar termékek fogyasztása, forgalmazása, amely az iskolák szintjén a büfék működtetését is jelenti. A büfé fenntartása közösségi relevanciával bír, és a nemzeti identitás, a kulturális kötődések gasztronomizálódását is jelenti.

Diaszpórákeretben az anyaország szerepe megkerülhetetlen, hiszen nélküle valójában nincsen diaszpóra. Bármennyire is közhelyszerű, de tény, az anyaország ideiglenes vagy végleges elhagyása teremt meg azt az alapot, amely által a diaszpóráközösségek létrejöhetnek. A jelenlegi hivatalos diaszpórástratégia a célcsoport megtartására és érdekeltté tételére helyezi a hangsúlyt. Ezt a diaszpórápolitikák tipológiai rendszerében⁴² kapacitásbővítőnek nevezhetjük, amely arra koncentrálna, hogy szimbolikus eszközökkel, identitáserősítő és értékmegővő, örökségesítő eszközökkel megszólítsa a diaszpóráközösségeket.⁴³

Érdekes arra a jelenségre rávilágítani, hogy miközben a jelenlegi magyar diaszpórápolitika mind retorikájában, mind támogatási formáiban (akár a diaszpóra közösségi revitalizációját szolgáló Kőrösi Csoma Sándor programra, akár a hagyaték- és gyűteményvédelmet szolgáló Mikes Kelemen programra gondolunk) hangsúlyosan az úgynevezett „régii” diaszpórát szólítja meg, addig az „új” diaszpóra kapcsán a vonatkozó stratégiai dokumentum igen szűkszavú.⁴⁴ Ugyanakkor a különböző diaszpórápolitikai programok gyakorlati

42 L. erről részletesebben Gamlen, Alan: *Diaspora Engagement Policies: What Are They, and What Kinds of States Use Them?* University of Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, Working Paper No.32. 2006.

43 Kovács, Eszter: Direct and indirect political remittances of the transnational engagement of Hungarian kin-minorities and diaspora communities, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2019. DOI: 10.1080/1369183X.2018.1554315.

44 Magyar diaszpórápolitika. Stratégiai irányok. Budapest: Miniszterelnökség, Nemzetpolitikai Államtitkárság, 2016. https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/03/03-magyar_diaszpórápolitika-stratégiai-irányok.pdf (letöltés ideje: 2019. december 20)

megvalósítása akarva-akaratlanul kiterjed az „új” diaszpóra alakulóban lévő intézményeire is, mindenekelőtt az általunk is vizsgált hétvégi iskolákra. A diaszpórapolitika ugyanis kiemelt területként kezeli a hétvégi magyar iskolák fejlesztését, amelynek két fő irányát vázolja fel a stratégiai dokumentum: a magyarországi mainstream iskolába való átjárhatóságot, illetve a befogadó országon belül a magyar nyelv érettségi tárgyként való elismertetését.⁴⁵ A magyar diaszpórapolitikából levezett támogatási formák megjelennek az iskolák életében is, a pályázati források különféle programok kivitelezését, módszertani csomagok alkalmazását, vagy az oktatási helyszínek helyiségeinek bérlését tették lehetővé. Több helyszínen is a Kőrösi Csoma Sándor (KCSP) ösztöndíjasokkal folytatott sikeres együttműködésekről számoltak be, akik vagy pályázatok előkészítésével, vagy akár az oktatási tevékenységekbe való bekapcsolódással támogatták a helyi hétvégi iskolákat. Interjúalanyaink beszámoltak arról, hogy a KCSP ösztöndíjas hivatalos fogadószervezete ugyan egy „rég” diaszpóraszervezet, de az ösztöndíjas feladatai kiterjednek az „új” diaszpóra által alapított hétvégi iskolában való segédkezésre is.

Jó a kapcsolatunk velük [nemzetpolitikai államtitkársággal]. Rendszeresen meglátogatnak minket. És leülnek, és beszélünk a problémákról, és nagyon támogatják az ötleteinket. Tehát én azt veszem észre, hogy nem tudom, hogy működik a többi államtitkárság, de ők nagyon dolgoznak azon, ami az ő feladatuk. Ami egy nagyon pozitív csalódás volt nekem, mert nem tudtam, hogy mire számítsak. És betartják az ígéreteiket, tehát amit megígérnek, abba elkezdenek dolgozni. Úgyhogy ők abszolút, amiben tudnak, kapcsolatokkal vagy ötletekkel segítenek és támogatnak. (9. sz. interjú)

Foglalkozásokon mindenféleképp részt vesz a KCSP-s. Mindig hozzátesz, legalább is nálunk a mi csoportunkhoz mindig hozzáteszi a tudását. Mivel nekünk ingyen volt a helyiségünk, mindig tudtunk neki biztosítani helyet: volt néptáncos, segített az egyik KCSP-s a mazsorettoktatásban, amikor elkezdjük. A jelenlegi KCSP-s játékos foglalkozásokat tart. Tehát mindig

⁴⁵ Uo.

valami pluszt csinál ő. (...) Nekem például az ünnepkor, március 15-ét csináltuk együtt, abban is segített. (11. sz. interjú)

Az anyaországi diaszpórapolitikának és annak percepciójának óhatatlanul is van egy beépített feszültsége: a közösségekre való tudatos anyaországi odafigyelés mögött valójában azok az intézmények és társadalmi folyamatok állnak, amelyeknek léte közvetlenül vagy közvetetten meghatározta az egyének szintjén a kivándorlást – legalábbis az első generációs kivándorlók között. E belső feszültség okán nem meglepő, hogy a magyar állami támogatások, pályázati lehetőségek megítélése ugyan többnyire pozitívan rezonált alanyainknál, de találkozni kritikus hangokkal is.

Egy pár évvel ezelőtt megalapították a Balassi Intézetet, illetve a Londoni Magyar Iskola nagyon erőteljesen jelen volt ugye a szigeten, illetve ilyen különböző diaszpórákat hoztak létre. Nálunk is próbálkoztak, tehát nekünk is lett volna rá lehetőségünk, csak én nem... tehát, mi nem pályáztunk. Olyan adatokat kellett volna beszolgáltatni, meg olyan nézeteket kellett volna vallani, ami az értékrendünkkel nem volt azonos, és akkor így megbeszéltük a többiekkel, hogy az, hogy mi feladjuk az elveinket, az egy tankönyvcsomaggal, meg bizonyos összeggel nem megvásárolható. És akkor így inkább mi nem pályáztunk. (4. sz. interjú)

A magyar diaszpórapolitika hétvégi iskolákkal kapcsolatos fejlesztési koncepciójával összhangban 2017 után szervezik meg Budapesten a Hétvégi Magyar Iskolák Találkozóját.⁴⁶ 2019 februárjában volt a második ilyen nagyszabású találkozó, azonban előzményekként tekinthetünk azokra a Balassi Intézet által lebonyolított továbbképző programokra is, amelyeket

⁴⁶ Magyar Diaszpóra Tanács 2019-i Zárónyilatkozata többek között leszögezi: „Üdvözlük a 2017-ben Budapesten elindított Hétvégi Magyar Iskolák Találkozójának folytatását, mely egyre nagyobb népszerűségnek örvend, valamint egyedülálló lehetőséget biztosít a diaszpórában működő hétvégi magyar iskolák vezetői számára az információcserére, továbbá a gyermekfoglalkoztató intézmények, szervezetek közötti szakmai együttműködések kialakítására.” https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/11/mdt-ix-zaronyilatkozat_20191114.pdf. (letöltés ideje: 2019. december 20)

Magyarországon és külföldön már 2011 óta szerveznek.⁴⁷ Mindezzel összhangban a már említett MAOSZ a magyar nagykövetséggel és a Londoni Magyar Kulturális Központtal közösen – alanyaink szerint sikeres – országos oktatási konferenciát szervezett 2018 októberében Londonban,⁴⁸ amelyet ily módon egy felülről irányított hálózatosodásnak nevezhetünk.⁴⁹ A hálózatosodás azonban ezen eseményektől függetlenül alulról már a korábbi években is elkezdődött Manchesterben,⁵⁰ de más helyeken is. Kérdés, hogy a későbbiekben ezek a lokális, országos és akár globális kezdeményezések szinergikusan fognak-e működni, tudják-e egymást erősíteni, hogy igazi, azaz tudástranszfert lehetővé tévő hálózatként működjenek? Tény, a hálózatosodás általában is az iskolai fejlesztés egyik kiemelt, innovatív eszköze lehet,⁵¹ a hétvégi iskolák képviselői pedig a különféle alkalmakon megtapasztalták az együttműködés, illetve a mások gyakorlatának behatóbb megismerése általi hatékonyabb működés lehetőségét. Igaz, ahogy egyik alanyunk is jelezte, a részvétel logisztikai feltételein lehetne még javítani:

Ezekről a továbbképzésekről egyébként az lenne a nagyon jó, hogyha lenne rá egy picivel több pénz, és akkor lenne például gyerekfelügyelet, mert sokan azért nem tudnak menni, merthogy hova rakja a gyerekeket addig, amíg ő ott van. És egyébként ezt most föl is fogják használni a tanárok, akik mennek, én tudom, hogy ők már beszélnek egymás között, hogy akkor ők le fognak ülni és átbeszélnek, hogy ki hogy tanít. Pont erre, hogy megosszák, hogy mi az, ami jól működik. Ez egy jó alkalom azonkívül, hogy

⁴⁷ Magyar Diaszpórapolitika, 2016. 42.

⁴⁸ <https://maosz.org.uk/hetvegi-magyar-iskolak-orszagos-konferenciaja-2018/>; <https://maosz.org.uk/hetvegi-magyar-iskolak-ii-orszagos-oktatasi-konferenciaja-2019-2/> (letöltés ideje: 2019. december 26)

⁴⁹ Egyik háttérbeszélgetésünk alapján, e hálózatosodás mintáját az ausztráliai hétvégi magyar iskolák pedagógusainak szerveződése (AMPE – Ausztráliai Magyar Pedagógusok Egyesülete) adta. Ld. <http://ampe.com.au>. Hasonló szakmai, hálózati együttműködés tapasztalható az Egyesült Államokban is, lásd az Amerikai Magyar Iskolák Találkozásának (AMIT) honlapját: <http://amit-ny.org/index.html>.

⁵⁰ Pávai – Rakitai, 2017. 87.

⁵¹ Mourshed, Mona – Chijoke, Chinezi – Barber, Michael: *How the world's most improved school systems keep getting better*. McKinsey Company, 2010.

továbbképzés, persze. Úgyhogy ezek nagyon jók, ezekből kéne szerintem több. Igazából azt senki nem várja el, hogy a magyar állam kérdezgesse tőlünk, hogy hogy vagyunk, meg küldözgessen nekünk tanítási anyagokat (...) Szerintem van rá azért hajlandóság. Nem mindenki hajlandó, de aki nem hajlandó, azt végül is felesleges is összehozni másokkal, mert nem fogja megosztani, amit szeretne csinálni. De szerintem nem ez a fő akadálya annak, hogy mi hálózatként tudjunk működni, hanem inkább ezek az egyéb logisztikai dolgok körülötte, amik hogyha adottak lennének, akkor sokkal nagyobb mozgás lenne afelé, hogy nyissunk egymás felé, és csináljuk együtt a dolgokat. (8. sz. interjú)

Teljesen nagyon jó kapcsolatok lettek, meg szerintem, amiről szólnia kell az ilyen közösségnek, az alulról való szerveződés, hogy azóta például létrejött a Facebookon egy zárt csoport, ahol csak a magyar iskolák vezetői vannak, és ott megy a kommunikáció mindenféle téren. Segítségnyújtás, segítségkérésben, mindenben. (14. sz. interjú)

A hálózatosodásra épülő együttműködések továbbá lehetővé teszik egymás bevált gyakorlatainak megismerését, de ugyanakkor segíthet a párhuzamosságok beazonosításában és adott esetben kiküszöbölésében is. Az iskolák pusztán térbeli eloszlása alapján, de alanyaink szerint is a hétvégi iskolák egyik kihívása, hogy helyenként „túl közel” vannak egymáshoz.⁵² Ez általánosabban tekintve a diaszpóráközösség erőforrásainak felaprózódását is jelentheti, és ez kockázatokat is hordoz magában. Az igazi hálózati működés által elméletileg sikerülhet a közelség és párhuzamosság kezelése is:

Régóta működünk együtt bizonyos kérdésekben, de ilyen [szakmai konferenciaszerű] kérdésekben kevésbé. Hát, úgy látom, hogy kár, mert ezen kívül van vagy 3-4 projekt, ami üti egymást. Hogy jó lenne ezeket összehangolni valahogy, és valahogy elérni azt, hogy

⁵² A manchesteri, 2019 februárjában szervezett workshopon az iskolákat érintő főbb kihívásokként a résztvevők ezeket azonosították: 1. az iskolák túl közel vannak egymáshoz; 2. pénzühiány; 3. megfelelő tananyag; 4. megfelelő helyszín; 5. rendszeresség.

ezt lehessen együtt csinálni, mert ez így borzasztó. Én értem a koncepciót, hogy nem lehet egyik civil szervezetet megtámogatni hivatalosan jobban, mint a többi, és esélyt kell adni mindenkinek. De annak szerintem semmi értelme, hogy párhuzamosan ugyanazt csináljuk. Adott esetben nekünk, mondjuk jobb, most mondok valamit, jobb az informatikusunk programja, amit megvásárolt. Használhatnák ők is, miért kell külön dolgozni ugyanazon, miközben lehetne együtt jobbat csinálni. (9. sz. interjú)

A hétvégi magyar iskolák funkciói

Láthattuk, mindkét elméleti keretben az iskola identitástermelő funkciója kiemelkedik. Ez valójában nem meglepő, hiszen a kiegészítő/hétfégi iskolákról több szerző is úgy beszél, mint az identitás megélésének közösségi helyszínéről, és mint ilyen, a gyerekek számára, de a közösség egészének is biztonságos helyszínéként, sőt határteremtő intézményeként tételeződik.⁵³ A magyar hétfégi iskolák is az identitás keretét és kontextusát adják, azaz a közös értelemadás helyszínévé válnak, mondhatni szigetek a migráció tengerében. Mindez egyben nyelvi és szimbolikus performanszá válik: a felnőttek közösségi élménye kibontakozhat, miközben a gyerekek kortárs csoportokban élhetnek meg a mainstream iskolától eltérő tapasztalatokat.

A közösség szerintem az nagyon fontos. Valamint, hogy magyarul beszélni többet halljon a gyerek, hogy tudjon magyarul olvasni, írni a jövőben. A néptánc, az nagyon fontos a magyar kultúra... meg mondjuk a büfé is, az nálunk elég jelentős. Persze legfontosabb a közösség, hogy a gyerek jól érezze magát a közösségben. (...) Ha a gyerek ott nem érzi jól magát, nem talál barátokra, nem találja meg, amiért ő szeret oda járni, nincs motivációja, egy idő után a szülő nem fogja hozni. (1. számú interjú)

⁵³ Simon, 2018., I. még Conteh, Jean – Brock, Avril: ‘Safe spaces’? Sites of bilingualism for young learners in home, school and community. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2010. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/13670050.2010.486850>

Én mindig azt mondom, hogy én nem tanítok, mi nem tanítunk, hanem identitást formálunk. Gyomlálunk. Tehát, hogy nem gyomlálunk, nem gyomlálunk, mert nincs mit még náluk még gyomlálni..., nem is erről van szó, hanem inkább azt akartam mondani, hogy így előkészítjük a táptalajt, amibe majd ha behullnak azok a kis magok (...) akkor az majd ki tudjon nőni, s fel tudjon nőni benne, hogy legyen magyar identitástudata, és büszke legyen arra, s vállalja fel, hogy ő magyar is. Mert hogy sokan vegyes házasságban vannak (6. sz. interjú)

Igen, alig várják, hogy szünet legyen. Hogy bandáznak, hogy rohangálnak, hogy ez nagyon jó, hogy most már vannak magyar barátaik, és azért szeretnek járni, mert utána majd együtt fognak játszani, meg minden. (...) Korábban ez főleg vegyes házasságokból származó gyerekeknek volt az iskolája. Tehát, teljesen más volt az igény. Akkor inkább így a közösségi programokra mentek, a kultúra megismerésére, de nem voltak ilyen szigorú elvárások az írás, meg az olvasás oktatására. És most, ha megnézzük az összetételt, azt tudom mondani, nagyobb részt magyar családok magyar gyermekei járnak. (2. sz. interjú)

Mivel relatív friss kiköltözőkről/kivándorlókról van szó, a magyar iskolákba való bekapcsolódás az új diaszpóra létrejövésének, kialakulásának csatornája is. E diaszporizálódási folyamatban az identitás másokkal közösen történő megélése gyakran újszerű élmény, hiszen a felnőttek, szülők nagy része először kerül úgy kisebbségi helyzetbe, hogy reflektálnia kell nemzeti identitására, magyarságtudatának pusztá létére, amely az otthoni, magyarországi közegben természetes spontaneitásában létezett. Sőt, a nemzeti identitás megéléséhez kapcsolódó tevékenységek politikai konnotációja más lehet az anyaországban, mint az új diaszpóra társadalmi környezetében, ezért a szülőknek – ahogy egyik alanyunk elmesélte – bizonyos otthoni előítéleteket is le kell dolgoznia:

Tényleg jó érzés így az embernek a hagyományainkat ápolni, tehát érdekes ez, hogy az ember sokszor magyarábbnak érzi magát külföldön. (12. sz. interjú)

És nagyon érdekes dolog, mert ugye most az én lányaim, amúgy miközben beszélgetünk, éppen néptáncolnak. Ami, mint Magyarországon és budapesti, belvárosi értelmiségiként vagy valami hasonlóként ez számomra egy ilyen nagy szemöldökfelhúzás lenne, merthogy otthon ezt a dolgot valamilyen szintű jobboldali, széljobboldali, nacionalista, bármilyen hasonló vödörbe tesszük, és azt ott tároljuk. Csinálja, aki akarja, ameddig a négy fal között történik, addig ezzel nincs is semmi baj. Csak kötelező ne legyen. És itt meg, itt meg ugye az identitás és a kultúra megőrzésének ez az egyik alapeleme, hogy a gyerekeim, azok hetente egyszer vagy kéthetente egyszer ilyen-olyan népviseletbe öltöznek, amiket Hollókőn évente egyszer vesznek elő. (7. sz. interjú)

Megjegyzendő, az identitás meg- vagy átélése szempontjából különbséget tehetünk a Magyarországról és a határon túli területekről kivándorolt szülők/pedagógusok között, hiszen utóbbiak már rendelkeznek olyan kisebbségi élettapasztalattal, többnyelvű világban való élésből származó kompetenciákkal, amelyeket az új diaszporikus környezetben tudnak kamatoztatni. Talán nem véletlen az sem, hogy több iskola vezetője határon túli régiókból származik:

Kulturális szempontból így, hogy van ez a magyar közösség, egy kicsit úgy érzem magam, mint hogyha újra Erdélyben lennék és magyar kisebbséggel együtt. Tehát ez nekem egy otthonos közeg. (9. sz. interjú)

Mint láttuk, az angol szakirodalomban sincs egységes definíció e kiegészítő iskolákra vonatkozóan, de a különféle leírások külön kitérnek az iskola céljára és működési rendjére. A magyar nyelven működő iskolák esetében már a bejáratott név is magában rejtja a működési módot, hiszen „hétvégi” vagy „vasárnapi” iskoláknak nevezzük, ami mintegy jelzi, hogy jobbára a szülők szabadidejére eső időintervallumában, a hivatalos iskolaidőn kívül működő képződményekről van szó. Talán ezzel összefüggésben az is kijelenthető, a magyar hétvégi iskolák nem kifejezetten az angol mainstream iskola kiegészítői, vállalt céljuk ugyanis nem az iskolai eredményesség növelése, ugyanis nem tanítanak diszciplináris

tárgyakat. Igaz, helyenként azonban igény merült fel a hazai, magyarországi mainstream iskolához való igazodáshoz, és ezért elvárás mutatkozott bizonyos tárgyak tanítására is. A mainstreamnek való megfelelés tehát éppen a hazai, a kinstate-mainstream-et jelenti. Ez megmutatkozik abban is, hogy a hazai állam odafigyel ezekre az intézményekre (vö. felülről generált hálózatosodás, pályázati rendszer), másrészt pedig jelzi a relatív új kivándorlók/kiköltözők habitusát is: sok szülő esetében ugyanis még nem teljesen eldöntött a végleges kivándorlás vs. hazaköltözés dilemmája, ezért nem akarnak teljesen „leszakadni” az otthoni iskolarendszerről, amelyet az éppen a terepmunka idején is zajló Brexit körüli bizonytalanságok még inkább erősítettek.

A szülők nem tudják, hogy visszamennek-e vagy nem. Tehát volt olyan gyerekünk, akinek apukája megbízatást kapott, és itt volt egy évig, és ugye hát nem.. írták ki az iskolából, hanem azt az egy évet magántanulóként, jelesre vizsgázott. Tehát tényleg mindent meg tudtunk adni. Viszont van olyan gyerekünk is, akinek a szülei tudják, hogy nem fognak visszamenni Magyarországra, viszont a nagymama lelki egészsége érdekében folytatta a kisfiú a magyar tanulmányait, mert ott a családnak volt fontos az, hogy a magyar bizonyítvány meglegyen. De egyre jobban egyébként.. tehát egyre jobban ellehetetlenítik ezt a magántanulói státuszt. (4. sz. interjú)

Az előbbi interjúrészletben említett „nagymama lelki egészsége” motívum nem csak pusztán egészségi aspektust jelöl, hanem a kiköltözéssel és kivándorlással együtt járó, a kulturális örökség egyéni fenntartásával kapcsolatos lelki terhek létére is utal. Volt olyan iskolavezető, aki célként fogalmazta meg a kivándorláshoz kapcsolódó lelki terhek kompenzálását, és sikerként könyvelte el azt is, ha a gyerek nem mondja már azt, ‘stupid Hungarian’. E kontextusban az iskola inkább egyfajta lelkigondozó funkciót tölt be. A gyerekek vegyes nyelvi környezetben élnek, és vélhetően ezt nem emésztik meg mindig könnyen, a többnyelvűség, illetve a nyelvek eltérő társadalmi státusa zavart is okozhat: a mainstream iskola nyelve egyre inkább felértékelődik, a magyar nyelv pedig szűkebb használatra szorul, vegyes házasság esetén lehet, csak éppen a hétvégi

iskola idejére. Kérdés, a magyar iskola segít avagy nem a többnyelvűségből fakadó feszültség kezelésében. A hétvégi iskola ugyan fontos a szülőnek, közösségi funkciót is betölt, de kérdés, milyen mértékben tudnak egyensúlyt teremteni az iskola és a családi élet között.⁵⁴ E kérdés még hangsúlyosabban felmerül a pedagógus-szülők körében.

Olyan gyereket is ismerek, aki csak azért nem beszél magyarul, pedig tényleg azt csinálják a szülők is, én tudom, személyesen, családi barátok vagyunk, hogy magyarul beszélnek hozzá, ő meg angolul válaszol. És mondom, nem hiszem el, s közbe most muszáj elhinnem, mert az én fiam is ezt csinálja. Ezért ez a mi feladatunk itt, ebben a tanodában, hogy legalább én odaviszem a gyereket, ha nem is mond semmit magyarul, majd lehet, megszólal egyszer. Vagy de ott van, legalább hallja. Ott van, olyanok között, legalább. Egy idő után hátha nem fogja azt mondani, hogy stupid Hungarians, meg ilyenek. Tehát, már ez nekem egy siker. (6. sz. interjú)

A magyar iskolák nyelv- és kultúraátadó funkcióján, illetve az ehhez kapcsolódó nemzeti identitás fenntartásán kívül a közösségi élet és a társadalmi kapcsolatok biztosítása is célként jelenik meg. A közösség léte látens módon összefügghet az előbb említett pszichológiai vonatkozásokkal is, főleg a migráció már említett jellegzetes gender vonatkozásában: az iskolavezetők között több nőt találni, akiknek migrációs életútja valójában a házastársnak köszönhető. Miközben a férjnek/élettársnak már van munkahelye az Egyesült Királyságban, a feleség élete gyakran a gyereknevelésre szorítkozik. E perspektívából a magyar iskola körül kialakult közösség a társadalmi kapcsolatok megerősítésének „női” eszköze is. Ez egyébként nem kizárólag magyar sajátosság, hiszen más kiegészítő, hétvégi iskolák esetében is megállapítást nyert, hogy az

⁵⁴ E kontextusban talán könnyen értelmezhetjük a Ringató tevékenységeket, amelyek gyakorlatilag a gyerekekkel való fizikai kontaktust is erősítik. Résztvevő megfigyelésünk során feltűnő, hogy a Ringató vezetője gyakorlatilag arra biztatja az anyukákat és/vagy a nagymamákat, hogy simogassák a babát, pusziadják meg bátran stb. Mindezt magyar mondókéak és népzene kíséretében. Mindennek óhatatlanul lelki funkciója van, a gyerek-(nagy)szülő kapcsolatot erősíti anyanyelvi kontextusban.

iskola körüli „női világ” érzelmi tőkét mozgósít, amely által észrevétlenül épülnek ki olyan hálózatok és kapcsolatok, amelyekben az érzelmi képességek is számítanak.⁵⁵

Így kezdődött a mi iskolás életünk, hogy mi jártunk oda vasárnaponként templomba, de szombaton elmentünk a magyar iskolába, ami kéthetente volt. Iszonyatosan messze volt, nagyon sokat utaztam, meg metrózni kellett három gyerekkel, de nekem az volt az a kapocs, ami ahhoz kellett, hogy mondjuk, ne örüljek meg konkrétan. Tehát, hogy nem volt nekem itten társaságom, csak a gyerekekkel beszélgettem, a férjemmel. Tehát, hogy jó volt ez az áldozat. (2. sz. interjú)

A hétfégi magyar iskolák valójában nem léteznek általában a diaszpóráközösség, de a lokális közösségek nélkül sem. Sőt, már-már az is felmerül, az iskola milyen mértékben legyen iskola, azaz információátadó (vagy információ megkedveltető) intézmény, és milyen mértékben legyen „csak” közösség, klub. Alanyaink véleménye alapján abban talán nincs konszenzus, hogy milyen módszerekkel oktassanak, azaz milyen mértékben érdemes a poroszok, diszciplináris megközelítésű iskolajelleget megőrizni, de abban egységesek, hogy szülői-, gyerek- és pedagógusközösség nélkül nem tudnának működni, és nem tudnák az iskola identitásformáló erejét növelni. A hétfégi iskolák „iskolajellege” körüli viták módszertani kérdéseket feszegetnek, amelyekben mintegy ütközik az otthonról hozott, diszciplináris tudásátadásra épülő beállítódás az angol mainstream iskola más módszertani alapokon való felépítésével, a projektszemlélettel, amelyben a hangsúly a tanuláson, a gyerek bevonásán, és nem a (frontális) tanításon van. Míg a szülők egy része azt várja el a hétfégi iskolától, hogy az otthoni iskolarendszerrel kompatibilis legyen, és ezért diszciplináris alapozottságú lexikális tudásátadás is történjen, a pedagógusok egy része amellett érvel, hogy a hagyományos, frontális módszerekkel nem lehet, ráadásul hétfégén, az angliai oktatási modellhez hozzászokott gyerekek figyelmét lekötöni. Sőt, pedagógus-szülők

⁵⁵ Mirza – Reay, 2000.

esetében az új módszerek igenlése a kivándorlással kapcsolatos döntések (utólagos) legitimációját is hordozza.

Tanulunk Magyarország domborzatáról, tájegységeiről, vizeiről. Erre van igény. A szülők azt szeretnék, hogy ha elhozzák a hétvégén a gyereket valahova, akkor ott tanuljanak valamit. Merthogy ilyen rajzolatás, klubjellegű dolgok megvannak az angol iskolában. (1. sz. interjú)

Én valamiért olyan ember vagyok, hogy ha egyszer eljöttem már Magyarországról, ahol (...) az oktatás is nagyon frontális és kevésbé bevonó, és felmerült, biztos, hogy nekem is azt a tanmenetet kellene követnem és átgondolnom, ami már itt kiveszöfélben van? Érdemes tehát egy olyan osztályt futtatnom, amilyen elől a saját gyerekeimet elhoztam? (...) Lehet, hogyha azt követném, amit ők itt csinálnak az angol iskolákban, csak angolul, lehet, hogy azt érdemesebb lenne magyar nyelvre adaptálni. (7. sz. interjú)

Összegzés

A tanulmányban az angliai magyar hétvégi iskolák működését igyekeztünk bemutatni, mivel azt gondoljuk, ezek az intézmények egy kialakuló diaszpóráközösség fontos eszközeinek számítanak. A hétvégi iskolák értelmezését azonban nem csak ún. diaszpóraparadigmában, hanem az angolszász világban ismert kiegészítő jellegű iskolák (supplementary school) keretében is értelmezhetjük. Központi kérdésünk mindkét paradigmában valójában az, hogy a magyar eset milyen mértékben tekinthető sajátosnak. Diaszpóraparadigmában szembeűnő az anyaország aktív szerepvállalása. A szakirodalomban ugyan ez nem ismeretlen, főleg a dél-európai országok vonatkozásában, de mégis az látszik a magyar esetből, hogy egyre több magyarországi közpénzből támogatott program épül be az amúgy önkéntes alapon, tagdíjából létrehozott és működő iskolákba. Az anyaország szerepe ráadásul a szakmai programok és a felülről irányított hálózatosodás generálásában is megmutatkozik.

A hétfégi iskolákat kiegészítő iskolákként értelmezve azok több jellegzetessége is rokon tulajdonságokat mutat más etnikai hétfégi iskolákkal: önkéntes alapon működik, és elsődrendű funkciója az etnikai/nemzeti identitás és elköteleződés termelése, illetve az anyanyelv elsajátítása teszik ki. Ebben az iskolai világban a nők szerepe – a pedagógusok és a szülők vonatkozásában – egyaránt markánsabb. A magyar nyelvi közeg erősítése mellett a hétfégi magyar iskoláknak természetesen fontos a klasszikus „iskolai” aspektusa is. Interjúalanyaink számára fontos motivációként jelentkezett az, hogy bizonyos ismereteket átadjanak a gyerekeknek. Az iskolák oktatási profilja ezért elsősorban a magyar nyelven való írás- és olvasáskészségre, valamint a magyar történelmi és kulturális ismeretekre koncentrál.

Ugyanakkor megállapítottuk azt is, hogy a magyar iskolák szakmai profiljáról szóló viták átvezettek ahhoz a kérdéshez is, mennyiben tekinthetők ezek az intézmények „iskoláknak”, és mennyiben szólnak inkább arról, hogy az új diaszpóra számára egy közösségi találkozási felületet biztosítsanak. Míg a módszertani elvárások eltérnek a szülők és pedagógusok között, abban egység mutatkozik, hogy az iskolának közösséget kell teremtenie. Ezért az iskola nem csak tudásátadó, hanem olyan kulturális közösségteremtő intézmény is, amely a diaszpóra intézményesülését serkenti.

A szakirodalomban háromféle iskolatípust azonosítanak: anyanyelvcentrikus, eredménynövelő és mainstream-ellenes. A magyar hétfégi iskolák elsősorban az anyanyelvcentrikus, kultúraátadó típusba sorolhatók, és manifeszt módon nem találkoznunk a szakirodalomból ismert eredménynövelő jellegzetességekkel. Ennek ellenére a mainstream-konform jelleg jelen van, de ez elsősorban az anyaországi oktatási rendszerrel kapcsolatosan mutatkozik meg. Ennek okát éppen abban láttuk, hogy mivel egy most formálódó diaszpóráközösséggel van dolgunk, sok szülő számára még nem eldöntött a végleges kivándorlás vs. hazatérés dilemmája. És szintén az új diaszpórástátusból vezethető le az is, hogy a mainstream-ellenesség nem a befogadó társadalom iskolarendszerével szemben, hanem az otthoni iskolai világgal szemben is értelmeződhet.

Összességében végezve azt emelnénk ki, hogy a hétfégi magyar iskolák manifeszt funkciói (az identitás megőrzése, az anyanyelv elsajátítása, a közösségépítés) mellett látens funkciói is vannak, mint például a közösséghez tartozás pszichológiai igényei, a gyerekek

oktatáshoz való viszonyának támogatása, a kétnyelvűség tudatosítása, a társadalmi tőke növelése a befogadó társadalomba való integráció céljából.

Felhasznált irodalom

Archer, Louis – Francis, Becky: Challenging Classes. Exploring the Role of Social Class within the Identities and Achievement of British Chinese Pupils. *Sociology*, Vol 40, 2006. 29–49.

Conteh, Jean – Brock, Avril: ‘Safe spaces’? Sites of bilingualism for young learners in home, school and community. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2010. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/13670050.2010.486850>

Fejős Zoltán: Az anyanyelvi oktatástól az etnikus kultúra átörökösítéséig (Magyar iskolaügy Amerikában 1890 és 1940 között). In: Juhász Gyula (szerk.): *Magyarságkutatás, 1990-1991*. Budapest: A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, 1991.

Gamlen, Alan: *Diaspora Engagement Policies: What Are They, and What Kinds of States Use Them?* University of Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, Working Paper No.32. 2006.

Gardosi, Rita: Teaching Hungarian as Heritage Language in North America. In: Trifonas, Pericles Peter – Aravossitas, Themistoklis (eds.): *Handbook of Research and Practice in Heritage Language Education*. Cham: Springer International Publishing AG, 2018.

Hall, Kathy A. et al.: This is Our School’: provision, purpose and pedagogy of supplementary schooling in Leeds and Oslo. *British Educational Research Journal*, Vol. 28. No. 3., 2002. 399–418. DOI: 10.1080/0141192022013746 7

Katona Luca: Magyar iskolák Britanniában. *HUNLAP – londoni magyar fiatalok lapja*. VI. évf. 1. Évszám nélkül. 13–16.

- Kovács, Eszter: Direct and indirect political remittances of the transnational engagement of Hungarian kin-minorities and diaspora communities, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2019. DOI: 10.1080/1369183X.2018.1554315.
- Kovács, András – Papp, Attila Z.: Patterns of success Amongst Hungarians Living in UK. *Review of Sociology*, 26(4), 2016. 95–123.
- KSH: *Mikrocenzus 2016, No. 10. Nemzetközi vándorlás*. Budapest: KSH, 2018.
- Magyar diaszpórapolitika. Stratégiai irányok. Budapest: Miniszterelnökség, Nemzetpolitikai Államtitkárság, 2016. https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/03/03-magyar_diaszporapolitika-strategiai-iranyok.pdf.
- Maylor et al.: *Impact Of Supplementary Schools On Pupils' Attainment: An Investigation Into What Factors Contribute To Educational Improvments*. London Metropolitan University, 2010.
- Mirza, Safia H. – Reay, Diane: Spaces and Places of Black Educational Desire: Rethinking Black Supplementary Schools as a New Social Movement. *Sociology*, Vol. 34. No. 3., 2000. 521-544.
- Mourshed, Mona – Chijoke, Chinezi – Barber, Michael: *How the world's most improved school systems keep getting better*. McKinsey Company, 2010.
- Németh Szilvia: Hétfélig magyar iskolák az USA-ban – 2008 (Interjú és dokumentumelemzés). In: Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 2008. 264-297.
- Palotai, Jenő – Szabó, Ágnes – Jarjabka, Ákos: The Identity Preserving Efforts of the Hungarian Diaspora in Australia Through the Example of the Hungarian Community School in Adelaide. *Civil Szemle* 14/3, 2017. 87–103.

Palotai, Jenő – Wetzl, Viktor – Jarjabka, Ákos: Identity Preservation and Hungarian Language Education in Diaspora Communities. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 12, 2019. DOI: 10.5195/ahca.2019.353

Pávai Gyopár – Rakitai Réka: Anyanyelvünk megélése Manchesterben. Betekintés a Zsigmond Király Magyar Kulturális Klub és Iskola életébe. *Anyanyelv-pedagógia*, 2017. 1. 80–88.

Ramalingam, Vidhya – Griffith, Phoebe: *Saturday for Success. How Supplementary Education Can Support Pupils from All Backgrounds to Flourish*. London: Institute for Public Policy Research, 2015.

Simon, Amanda: *Supplementary Schools and Ethnic Minorities Communities. A Social Positioning Perspectives*. London: Palgrave Macmillan, 2018.

Strand, Steve: Surveying the view of pupils attending supplementary schools in England. *Educational Research*, Vol. 49. No. 1., 2007. 1–19.

Szentkirályi Endre: *Hungarians in Cleveland 1951–2011: Then and Now. Doktori (PhD) Értekezés*. Debreceni Egyetem, BTK, 2013.

The Linguistic Minorities Project: Bilingualism and Mother Tongue Teaching in England. In: In. Craft, Maurice (ed.): *Education and Cultural Pluralism*. Oxon – New York: Routledge, 2017. 95–116.

Tomlinson, Sally: Home, School, and Community. In. Craft, Maurice (ed.): *Education and Cultural Pluralism*. Oxon – New York: Routledge, 2017. 143–160.

HONLAPOK

<https://www.angliaikisokos.com/magyar-ovodak-es-iskolak-angliaban/>

https://bgazrt.hu/wp-content/uploads/2019/11/mdt-ix-zaronyilatkozat_20191114.pdf.

<https://maosz.org.uk/hetvegi-magyar-iskolak-orszagos-konferenciaja-2018/>

<https://maosz.org.uk/hetvegi-magyar-iskolak-ii-orszagos-oktatasi-konferenciaja-2019-2/>

<http://ampe.com.au>.

<http://amit-ny.org/index.html>

<https://www.supplementaryeducation.org.uk/about-nrcse/>

<https://maosz.org.uk>

<http://www.london.balassiintezet.hu/hu/oktatas/magyar-nyelvoktatas-nagy-britanniaban/>

<https://www.ons.gov.uk>

Melléklet: Az Egyesült Királyságban működő iskolák

Iskola neve	Település	Alakul ás éve	Csoportok száma	Korosztály	Internetes elérhetőség és/vagy forrás
Londoni Magyar Iskola+	London	1987	23	0–18 és felnőttek	http://magyariskola.org.uk/ ; Katona, é.n.
Maki Magyar Klub és Iskola	London	2018	5	1–12 évesek	https://makisulilondon.wixsite.com/maki
Mosoly Magyar Ovi-Suli	London	2006	7	0–14 és felnőttek	https://magyarovisuli.co.uk/ ; Katona, é.n.
Angliai Református Egyház Vasárnapi Iskolája	London	2006	1		http://reflondon.hu/vasarnapi-iskola/ ; Katona, é.n.
Paprika Aberdeeni Magyar Játszóház	Aberdeen	2015	1		Katona, é.n.
Magyar Iskola Edinburgh	Edinburgh	2018	2	6–12 évesek	https://www.facebook.com/MagyarSuliEdinburgh/
Zsigmond Király Magyar Kulturális Klub és Iskola	Manchester	2014	7	0–14 és felnőttek	https://www.facebook.com/ZSKHCC/ ; Katona, é.n.
Szóló Szőlő Chesteri Magyar Gyerektanoda	Chester	2015	2	4–10 évesek	saját interjú; Katona, é.n.
Birminghami Magyar Tanoda	Birmingham	2016	2	tanoda és felnőttek	https://www.facebook.com/birminghamiskola/

Iskola neve	Település	Alakul ás éve	Csoportok száma	Korosztály	Internetes elérhetőség és/vagy forrás
Coventry Magyar Tanoda és Közösség	Coventry	2015	4	0–8 évesek	https://www.comat.org.uk/ ; Katona, é.n.
Magyar Iskola Cambridge	Cambridge	2012	9	0–12 és felnőttek	https://magyariskolacambridge.wordpress.com/ ; Katona, é.n.
Magyar Iskola Oxford	Oxford	2015	3	0–10 és felnőttek	https://www.facebook.com/magyariskolaoxford/ ; Katona, é.n.
St Albans-i Magyar Iskola	St. Albans	2012	10	0–14 és felnőttek	https://www.hungarianschool.co.uk/ ; Katona, é.n.
Newporti Magyar Tanoda és Kulturális Közösség	Newport	2014	3		https://www.facebook.com/Newporti-Magyar-Kulturális-Közösség-2483454781688623/
Bristoli Kisiskola	Bristol	2010	5	0-tól	https://bristolikisiskola.org.uk/iskolankrol/ ; Katona, é.n.
Montágh Imre Southendi Magyar Iskola	Southend	2015	3		https://www.facebook.com/hungarianschoolsouthend/
Readingi Magyar Iskola	Reading	2011	4	0–14	https://www.facebook.com/ReadingiMagyarIskola/ ; Katona, é.n.

Iskola neve	Település	Alakul ás éve	Csoportok száma	Korosztály	Internetes elérhetőség és/vagy forrás
BHCA Basingstoke-i Magyar Ovi-Suli	Basingstoke	2011	4	0–14	https://www.facebook.com/groups/471219222910382/ ; Katona, é.n.
Magyar Iskola Woking	Woking	2011	7	0–10	https://www.facebook.com/groups/magyariskolawoking/948261001881266/ ; Katona, é.n.
Guildfordi Magyar Tanoda és Játzóház	Guildford	2009	6	0–14	http://www.hcaguildford.org.uk/f-oldal.html ; Katona, é.n.
Napsugár Magyar Iskola és Óvoda	Poole		2	2–12 évesek	https://www.angliaikisokos.com/magyar-ovodak-es-iskolak-angliaban/
Southamptoni Magyar Iskola	Southampton	2009	2		http://www.magyariskola.co.uk/ ; Katona, é.n.
Csiga-Biga Tanoda Brighton	Brighton	2012	2	4–10 évesek	https://www.facebook.com/groups/286611318068516/ saját interjú

KULCSÁR BEÁTA*

Szerepek változó uralmi helyzetekben: Vaiszlovich Emil ábrázolása magyar és román szövegekben

Az alábbiakban olyan, főként a két világháború közt keletkezett és a nemzetépítés, a közösségi identitáserősítés ambíciójához köthető szövegeket elemzek, melyeknek fókuszában Vaiszlovich Emil (1868–1944) nagyváradi szállodatulajdonos, a helyi gazdasági elit egyik kiemelkedő tagja áll. Karakterének, státuszának és incidenseinek köszönhetően ugyanis a publicisták érdeklődést mutattak iránta, és különböző csoportok reprezentánsaként, különböző szerepekben ábrázolták. Célom ennek a szerepkészletnek a feltárása, valamint a szövegépítkezés vizsgálata. Fő kérdésem az, hogy miképpen használták fel Vaiszlovichot a szerzők a közösségi védelem folyamatában.

A szövegek építkezését, a szerzőknek a főszereplőre vonatkozó „narratívikus projektjét” számos tényező befolyásolja, többek között a kiválasztott személy teljesítménye, életeseményei, továbbá a politikai, társadalmi, normatív viszonyok és az ezekben bekövetkező változások. A változás szövegformáló ereje azt jelenti, hogy amint módosulás következik be a környezetben, változnak az igények és a célok is, ez pedig a szövegek megújulásához és új narratívák megjelenéséhez vezet.¹ A nyilvános elbeszélések és a kontextus

---

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos segédmunkatársa. kulcsarbeata@hotmail.com. A tanulmány az NKFIH 128 151. sz. pályázat támogatásával készült.

¹ A történetek változása „a történeteket fenntartó kognitív, ideológiai és társadalmi kontextus változásának jele”. L. Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok*. Kolozsvár: Komp-Press, 2002. 258.

között azonban kölcsönhatás van: a narratívák ugyanis nemcsak magukon hordozzák a környezet és változásának „lenyomatait”, de maguk is hatást gyakorolnak környezetükre, például azáltal, hogy normákat erősítenek, ideológiákat terjesztenek vagy szolidaritásokat alakítanak ki.² Vagyis amellett, hogy reprezentálják, formálják is a fennálló viszonyokat. A szövegeknek ez a jól ismert képessége ösztönözte tulajdonképpen a szerzőket, vagy legalábbis egy részüket arra, hogy a nyilvánosságban megszólaljanak, és Vaiszlovich magatartásához, incidenseihez kommentárokat fűzzenek.

Tanulmányom elején az 1920 előtti narratívák sajátosságait tárgyalom röviden, majd az 1920 utáni szövegeket elemzem, mindenekelőtt azokat, melyek a politikai viszonyok változásához, az impériumváltáshoz is kapcsolhatók. A Vaiszlovichról szóló textusok tartalmát ugyanis nagyban befolyásolta az új uralmi helyzet, magyar oldalon a kisebbségi státusz, román oldalon a domináns pozíció létrejötte. De pontosan hogyan is hatottak az új viszonyok a szövegekre? A kisebbségi helyzet, különösen akkor, ha a kisebbség tagjainak jogai, lehetőségei korlátozottak, bizonyos automatizmusokat, immunreakciókat hoz működésbe. A kisebbség határokat termel: megkülönbözteti magát, és elhatárolódik a többségtől, annak csoportjaitól. Ennek több módja van. Intézményeket hoz létre, a kisebbséget védő politikai, társadalmi, gazdasági cselekvéseket hajt végre. Emellett mentális szinten is védekezik: a kisebbségi identitást értékként tételezi és védelmezi.³ Meghatározza és hangsúlyozza a kisebbség szempontjából fontos tulajdonságokat, magatartási mintákat. Számba veszi, és tudatosítani igyekszik a kisebbség által előállított értékeket, eredményeket. A jövőre vonatkozó és a kisebbség viszonyait javító programok kidolgozására törekszik. A múltra néha példaként hivatkozik, és a jelen valósága elől elvonulási lehetőségeket, menekülési utakat keres. Figyelemmel övezi, értékeli és instrumentalizálja azokat az egyéneket, akiken keresztül az immunizálás (összetartás- és identitásérsítés, közösségépítés) megvalósítható. Az új uralmi helyzetben azonban nemcsak a kisebbség, de a domináns pozícióba kerülő többségi

---

² A történetek társadalomformáló képességéhez l. Keszeg, 2002. 257–258. és 281.

³ Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságutadat Dunabogdányban*. Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001. 128–129.

nemzet is kihívásokkal (az új területek integrációja, térfoglalás, egységes nemzetállam megteremtése stb.) nézett szembe. Elitje szintén a határok meghúzására, a közösség építésére, az identitás erősítésére törekedett, mellyel a hatalom stabilizálását, a dominancia érvényesítését célozta meg.

A fentiekben tárgyalt kisebbségi és többségi késztetések, törekvések hatással voltak a nyilvánosságban megjelent, Vaiszlovichról szóló, politikai tartalmú narratívákra is. A sajtónyilvánossággal rendelkező elitek ugyanis mindkét oldalon felismerték, hogy személyiségének, botránynak köszönhetően, Vaiszlovich Emilen keresztül „immunizáló” munka, közösségi védelem végezhető. Ezért időről időre bemutatták a vele történeteket, kommentárokat fűztek nyilatkozataihoz és tetteihez, alakját igényeiknek megfelelően instrumentalizálták a szövegekben. A kommentárok több szinten (emocionális, tudati, normatív) is hasznosultak: elégedettségérzetet keltettek, kötelékeket erősítő kollektív élményeket biztosítottak, nemzeti cselekvési stratégiákat terjesztettek, közösségi emberideált és normákat közvetítettek az olvasók számára.

A kisebbségi oldalon keletkezett textusok alapján Vaiszlovich a magyar közösség „erős szerkezeteként”, nemzetépítő informális aktorként tűnik fel, akinek az a feladata, hogy incidensei és az azokat tárgyaló szövegek révén a kisebbségi intézmények közösségépítő tevékenységét egészítse ki, és hogy a toposzokból, történetekből, érvekből álló „kulturális szimbolikus burok” részeként a kisebbség pozícióját erősítse.⁴ A román nyelvű szövegekből látható, hogy Vaiszlovich a többségiek oldalán is nemzetépítővé vált abban az értelemben, hogy incidenseivel indokot teremtett a román nemzetépítő értelmiségnek a megszólalásra, a román nemzeti identitás erősítését célzó szövegek megalkotására. Az alakjához köthető közösségi védelmet a magyar és a román szerzők elsősorban olyan szövegeken keresztül valósították meg, melyek a főszereplő szimbolikus konfliktusait, a hatóságokkal való összeütközéseit mutatták be és kommentálták. Elképzelhető azonban, hogy Vaiszlovich Emil

---

⁴ A kisebbségi társadalom „erős szerkezetéhez” és a „kulturális szimbolikus burok”-hoz l. Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*. Pozsony, 2004. 31–32, 35.

nemcsak szimbolikus konfliktusai révén, de vállalkozóként, gazdasági tevékenysége által is a magyar kisebbség erős szerkezete lett.

Persze adódik a kérdés, hogy kik a szerzők, kikhez tartoznak ezek a szövegek? Az 1920 előtti időszakban leginkább a polgári értékek iránt elkötelezett újságírók, értelmiségiek csoportjának véleményéről beszélhetünk. 1920 után valamivel egyértelműbb, hogy milyen szerzői csoportokról van szó, ugyanakkor kétséges, hogy az elemzett szövegeket a magyar nemzeti kisebbség vagy a többségi román nemzet mint egységes csoportok állították elő. Feltételezhető ugyanis, hogy a nagycsoporton belül több felfogás és beszédmód is létezett Vaiszlovichról, vagyis alakjához több „interpretív közösség” is kapcsolódott.⁵ Tehát helyénvalóbb azt állítani, hogy a szövegeket olyan egyének írták, akik egy-egy meghatározó vagy éppenséggel a domináns interpretív közösséghez tartoztak. Nem végeztem vizsgálatokat arra vonatkozóan, hogy az alábbi interpretációk, a részüket képező Vaiszlovich-percepciók mennyire voltak elterjedtek, és mennyire tükrözték a közvélekedést (ha egyáltalán volt ilyen Vaiszlovichsal kapcsolatban).

Az alábbiakban elemzett magyar és román nyelvű szövegek elsősorban publicisztikák, tudósítások, tárcák, nem rendelkeznek a szépirodalomra jellemző narratív komplexitással. 1920 után nőtt a sajtó jelentősége, hiszen fontos szerepet kapott az újonnan jött nagy kihívásokban, azaz a nemzetépítésben és a kisebbségvédelemben. A határvidéken a nagyváradi román publicisták negyedik hatalmi ágként, nemzeti intézményként vagy fegyverként beszéltek róla, és úgy gondolták, hogy a román pozíciók stabilizálásában, a románosítás folyamatában rendkívüli a fontossága.⁶ Az elemzés során a kritikai diskurzusanalízis (CDA) és a diszkurzív politológia eszköztárából is merítettem elemzési ötleteket. A kritikai diskurzusanalízis célkitűzéseivel azonban nem ragaszkodtam – a CDA képviselői

---

⁵ Az interpretív közösséget (Stanley Fish) olyan individuumok alkotják, akik adott „objektumokat” (tényeket, eseményeket, tárgyakat, szövegeket) azonos módon értelmeznek. Ők egy adott jelenségnek az értelmezése által látszanak egy közösséghez tartozni, életvitelük, szociális helyzetük, mentalitásuk, térbeli helyzetük eltérő lehet. L. Keszeg Vilmos: *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE, 2011. 42.

⁶ *Cele trei Crișuri*, Mai 1926, 65–66.; *Cosînzeana*, 21. Martie 1926, 122.; *Vestul României*, 10 August 1923, 1.; *Infrățirea Românească*, 1 Decembrie 1931, 26. *Gazeta de Vest*, 1 Februarie 1931, 3.

ugyanis egy vertikálisan elképzelt társadalmi szerkezetből (elnyomók–elnyomottak) indulnak ki, és a hatalmon lévők egyenlőtlenségeket újratermelő hatalomépítési gyakorlatait mutatják be. Nem az a célom, hogy az aránytalanságokat bizonyítsam, és hogy a dominanciára törekvő román politikai, értelmiségi eliteket leplezzem le. Inkább kiindulópontként kezelem az egyenlőtlenségeket és azt, hogy a többségi nemzet radikális etnicista beszédmódot használó politikai–értelmiségi elitje ezeknek az egyenlőtlenségeknek a fenntartására törekedett. Célom inkább az, hogy a Vaiszlovichra osztott szerepkészletet tárjam fel, és ennek révén a narratívikus nemzetépítést vizsgáljam.⁷

Vaiszlovich Emil és Gyula

Vaiszlovich Emil 1868-ban született izraelita családban, Steiner Fanni és Weiszlovits Adolf, sikeres nagyváradi temetkezési vállalkozó fiaként.⁸ A vállalatot a legidősebb fiú, Lajos örökölte, aki még életében a cég társtulajdonosa lett. Emil a Bihar megyei földbérlők sikerei láttán vagy apja javaslatára a gazdász pálya felé fordult. A premontrei gimnáziumi tanulmányokat követően a Debreceni Mezőgazdasági Akadémián tanult, majd a század utolsó évtizedében a Csáky család Bihar-megyei birtokain lett földbérlő. Vaiszlovich Emil életútja összefonódott a nála két évvel idősebb bátyjával, Gyulával: együtt béreltek földet (2710 holdat), mindketten virilisz tagjai voltak a megyei, majd a városi törvényhatósági bizottságnak, egyesületek tagságában is feltűntek. A

---

⁷ A két világháború közötti erdélyi/romániai nemzeti diskurzusok, narratívák elemzésének természetesen van előzménye. Egrý Gábor a „nemzetről vagy a nemzettel való beszéd” sajátosságait, motívumait, érvelési technikáit az „egyszerű emberek” „valódi, mindennapi közegében” elemezte. L. Egrý Gábor: *Étnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehországban 1918–1944*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2015, főként 361–399. Én inkább az értelmiség szövegeit, a nyilvánosságban megjelenő nemzetépítő narratíváinak gyakorlatait, identitáspolitikai elképzeléseit vizsgálom.

⁸ Az apjukkal való rossz viszonyuk miatt, Emil és Gyula egyelőre ismeretlen időpontban és körülmények között nevet változtattak. Vaiszlovichként írták alá nevüket: Serviciul Judeţean Al Arhivelor Naţionale, Bihor (Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Levéltára), Fond 85, inv. 137 Casina Naţională Bihor (Bihar Megyei Kaszinó), dosar 34, 1902, 25., dosar 36, 1904, 29.

két férfi magatartásában a „nemesi férfibeállítódás”⁹ magatartáselemei tükröződtek, az utókor emlékezetében részben „rátarti magyar urakként”, a „dzsentrinél is dzsentribb” figurákként maradtak meg.¹⁰ A földbérletre alapozott vállalkozásuk azonban nem volt túl sikeres, és a századelőn visszatértek Nagyváradra. A bér gazdaságban eltöltött évek azonban bizonyára hozzájárultak önismeretük fejlődéséhez, saját képességeik, korlátaik megtapasztalásához, és egy új, hozzájuk jobban illeszkedő vállalkozás kigondolásához.¹¹

A hazatérést követő egy évtized bizonytalanságban telhetett, az adatok nem utalnak kiemelkedő gazdasági teljesítményre, közéleti pozíciókra és aktív társadalmi életre. Ennek ellenére a fivérek időről időre a sajtótudósítások fókuszába kerültek, ami főként az apjukkal és legidősebb testvérükkel való elmérgesedő, főként vagyoni ellentétekre visszavezethető viszonyukkal, az ebből következő nyilvános botrányokkal, utcai incidenseikkel magyarázható. A testvéreket a sajtónyelvűség és az igazságszolgáltatás mellett a kaszinó választmánya is szankcionálta, kizárták őket a kaszinó tagságából.¹² Az életpálya szakmai és mindennapi dimenziója a század első évtizedében szinte teljesen elvész a szemünk elől, nem látni az esetleges lassú építkezés epizódjait, szinte csak a Vaiszlovichok „incidentológiája” elevenedik meg előttünk. Végül több körülménynek köszönhetően sikerült életüknek új, a korábnál sikeresebb irányt szabniuk.

A fivérek – vélhetőleg örökségként – megszerezték a belvárosban, a Fő utca elején lévő Bethlen-kúriát,¹³ melynek emeletén 60 szobás szállodát alakítottak ki, homlokzatát megújították, az épület udvarát parkosították. A Park Szállót 1915-ben nyitották meg a közönség

⁹ Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon, 2003. 65.

¹⁰ L. ehhez például: Dutka Ákos: *A Holnap városa. Regényes korrajz a nagyváradi A Holnap születésének idejéről*. Összeáll. Károly Márta. [Budapest:] Palatinus, 2000. 40–43.

¹¹ A testvérek 1918 előtti életútjához l. Kulcsár Beáta: Utak és buktatók: egy nagyváradi izraelita testvérpár mobilitási kísérletei a 19. század végén. In: Gecsényi Lajos (főszerk.) – Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: MFE, 2019. 62–76.

¹² Kulcsár Beáta: Büntetés és kizárás a Bihar megyei és Nagyváradi Nemzeti Kaszinóban. *Korall*, 2018. 71. 48–68.

¹³ További kutatásokat igényel a birtokbavétel pontos körülményeinek megállapítása.

előtt. A háztulajdonos-bérbeadói és a szállodaipari tevékenységből származó bevételeik a két Vaiszlovichot viszonylag rövid időn belül a gazdasági elitbe emelték, 1911 és 1918 között végig tagjai voltak a város törvényhatósági bizottságának.¹⁴

Dolgos, külön polgár

A Park Szálló megnyitása után, de még az impériumváltás előtt keletkezett narratívákban a szerzők kedvezően nyilatkoztak a fivérekről. Érdeklődést tanúsítottak irántuk, és pozitív elemekkel gazdagították „tulajdonságprofiljukat”. Az egyik újságíró szerint, bár tőkés vállalkozók voltak, még őriztek valamit a céhmester gondos kézimunkáját dicsérő archaikus iparos normából, ugyanis amit lehetett, saját műhelyükben tervezték és készítették el.¹⁵ Egy másik szerző szerint Gyulára jellemző volt az esztétikum iránti rajongás, a „néppártiság”, az emberi jogok iránti elkötelezettség.¹⁶

A szövegek azonban mindenekelőtt szorgalmukat és nem mindennapi vonásaikat emelték ki: megjelent a Vaiszlovichok dolgos és külön polgárok szerepében való ábrázolása. Méltatták tetteikességüket, az üzlethelyiségeket, a szállót és annak udvarát.¹⁷ Az 1919-ben elhunyt Gyula sírja fölött gyászbeszédet mondó rabbi a dolgozó polgárság mintaképeként jellemezte a férfit.¹⁸ Egy másik publicista könnyed stílusú elbeszélése ugyan hangsúlyozta a Vaiszlovich testvérek erőfeszítésekkel teli, dolgos, munkás életét, a testvérek személyében elsősorban az érdekes, külön polgárt állította a fókuszba. Ennek megfelelően a fivérek meghökkentő vonásaira, már-már abszurdításba hajló magatartásukra terelte a figyelmet. Többek között a rend és a kontroll iránti roppant erős, az ügymenetet

---

¹⁴ L. a *Nagyvárad Város Hivatalos Közlönyének* év elejei számaiban közzétett listákat.

¹⁵ *Nagyvárad Napló*, 1915. július 4. 5.

¹⁶ Kecskeméti Lipót: *Halotti beszédek*. Oradea: Kecskeméti Andor, 1937. 50–52.

¹⁷ Egyikük szerint a háború nehéz éveiben is lendülettel, „páratlan energiával”, a jövőre szegezett tekintettel tevékenykedtek. L. Vasárnapi levél azokról, akik a háború alatt is dolgoznak. *Nagyvárad Napló*, 1915. július 4. 5.

¹⁸ Kecskeméti, 1937. 50–52. Egyelőre tisztázatlanok Gyula halálának (1919. szeptember 6.) körülményei.

is akadályozó vágyukra,¹⁹ vagy a korban és később is sokat emlegetett, megmosolyogtató, emblematikus szállodai etikára.²⁰ A publicista egyúttal a fivérek személyiségének megkülönböztető „esszenciáját” is kutatta, amit végül az örökös lázadásban, az éppen regnáló viszonyokkal szembeni folytonos ellenkezésben, tehát valójában a különködésben talált meg.²¹ Az írás másik megkülönböztető vonása, hogy itt már megjelent a velük kapcsolatban oly gyakran használt anekdotikus elbeszélési mód, abszurdításba hajló tetteik komikus, de nem gunyoros ábrázolása. A komikumnak ez a formája oldotta a főszereplők vitatható magatartása által okozott feszültséget, kisebbitette annak komolyságát, és még rokonszenvet is keltett irántuk.

Összességében a szerzők az értelmezés új lehetőségeit kínálták fel: egyfelől a pozitív olvasatot, másfelől a dolgos és különc polgárokról szóló képet. A két ábrázolás látszólag teljesen más logikát követett, hiszen míg az egyik (dolgos polgár) inkább a „normálist”, a mindenki által megvalósíthatót hangsúlyozta, addig a másik (különc polgár) az individuálisra, az eltérőre helyezte a fókuszot. Mindazonáltal a két narratíva nem került konfliktusba egymással, a vonások könnyűszerrel fuzionáltak, olvadtak össze egyetlen karakterben, a dolgos különcök képzetében. A hosszabb, portréjellegű szövegek általában erre a dualításra (dolgos–különc) épültek, a fókusz iránya azonban változhatott.

De mitől olyanok a szövegek, amilyenek? Jellegük elsősorban a fivérek jobb teljesítményével magyarázható: amint a Vaiszlovichok úriemberekhez méltó magatartást tanúsítottak, és gazdasági téren kiemelkedő eredményeket produkáltak, pozitívabb lett a megítélésük. A teljesítményért cserébe környezetük „elfelejtette” korábbi botrányait, és elfogadta különc magatartásukat. A változás azonban a makropolitikai folyamatokkal is összefüggésbe hozható. A világháború, a megszállás valamiféle elmozdulást okozott a normatív rendben, a zűrzavarban felértékelődhetnek bizonyos tulajdonságok: a

---

¹⁹ „[...] a vendéglőt csak azért nem tudták bérletbe adni, mert a legteljesebb felügyeletet, ellenőrzést s előírást kötötték ki maguknak étel, ital és kiszolgálás kifogástalansága tekintetében.”

²⁰ „[...] éjjel is ellenőrizték, hogy szállodájukban szerelmespárok ne verhessenek fészket, különösen Gyula mester volt e részben kijátszhatatlan [...]. Ő volt az, aki a gyanús párokat külön helyezte el [...]”

²¹ *Váradi Hét*, 1919. január 20. 7–9.

szorgalom, a teremtő munka. Azok a szerzők, akik a dolgozók polgárok szerepében láttatták őket, mintát, normát közvetítettek a szélesebb közönségnek, a fivéreket a társadalmi rend erősítésére használták fel. A különbségükre fókuszáló írások inkább szórakoztató funkciót láttak el, de a helyi identitást, a lokális hiteket („Nagyvárad társadalmi sokszínű”) is erősíteni lehetett velük.

A tárgyak szépségének szerelmese

A dolgozók-különc polgár képére épülő pozitív ábrázolás 1920 után is kimutatható, a képzet ismétlődése pedig arra utal, hogy létrejött egy, a Vaiszlovichokhoz kapcsolódó stabil interpretív közösség. Az impériumváltás azonban új helyzetet teremtett, ami óhatatlanul alakított a szövegeken: új tematikák, új szövegtípusok, Vaiszlovich Emil instrumentalizálásának új eljárásai jelentek meg.

A szövegek egyik típusában a dolgozók-különc férfi narratíváját a szépség iránt elkötelezett férfi képzete egészítette ki. Ez jellemző például Halmay Árpád írására, aki amellett, hogy a szokásos dualitásra épített, a Park Szálló különleges miliójére, tulajdonosának igényességére hívta fel a figyelmet. A szerző egyik benyomása az volt, hogy a szálloda belső tere a jelen viszonyait, a kint zajló folyamatokat opponálja.²²

Bodnár Mária írása még inkább megragadja a tárgyak szépségének „szerelmét” a tulajdonos alakjában. A szövegben Bodnár a különleges tárgyakban, a szállodás „nagyvilágból szerzett emlékeiben”: az eredeti, kézzel hímzett, kínai tűfestésű selyem falvédők, asztalterítők, a parkettet ellepő bokharák, az eredeti imaszőnyegek, a stilizált bútordarabok, a csodálatos nipppek, a falon lévő képek, a „lilán erezett lótuszú” csillár és az indiai „tropheumok” látványában gyönyörködik. Meggyőződése, hogy a tárgyak, a belső terek nem a gazdagság fitogtatására szolgálnak, hanem Vaiszlovich ízlését, esztétikai érzékét fejezik ki. Ebben a világban azonban nemcsak a szép tárgyak képviselnek értéket, hanem a könyvek is: a könyvespolcokon „felbecsülhetetlen kötetű művek” sorakoznak, a szállodás leveleket, könyveket, versesköteteket őriz kulcsra zárható

---

²² „Valahol messze, kint, úgy gondolom, nagy a jajgatás most, de idebent minden idegszál külön-külön és együtt megnyugszik [...]” *Nagyvárad Napló*, 1933. szeptember 2. 3.

szekrényében. Bodnárnak alapvetően az volt a benyomása, hogy Vaiszlovich maga mögött hagyta a világot, és a „szépség asylumába” vonult vissza. Nyugalmat, szépséget magában hordozó szállója és lakása pedig szigetként ékelődik a zűrzavaros valóságba: „Mint, ahogy vannak emberek, akik elvonulnak az erdőkbe, barlangokba egy eszméért, egy elvért – legyen annak az eszmének, elvnek neve bármi – remeteéletet élni – úgy él ő is magános, elkülönült életet otthonában, a szépség asylumában. Pedig hogy forrong, zakatol, üvölt, hörög és gyilkol körülötte a város érverése!” Hogy ez egy elkülönült világ, annak más jele is van: az előszobában lévő zenélőóra „[...] magyar harci indulókat perget.” A szerzőt végül az óra „harangszavú ütése” zökkenti vissza a valóságba, az óra eszméleti rá arra, hogy egy külön világ látogatója volt.²³ Bodnár szövegében Vaiszlovich nemcsak jó ízlésű férfi, de öntudatos, egyenes tartású „különleges karakter” is, „görnyedni nem tudó gerinccel”. Ez nem egyedi eljárás, az öntudatosság, akárcsak a hajlíthatatlanság, a bátor önfelvállalás, az igazságkeresés iránti hajlam hangsúlyozása jellemző volt a róla szóló, 1920 utáni szövegekre.

A fenti narratívákban már érzékelhető a kontextusban történő változás (impériumváltás) hatása. Bizonyos vonások – öntudatosság, gerinccesség – kiemelése legalább részben az erdélyi magyarság két világháború közötti helyzetével magyarázható: körülményeik között felértékelődtek ezek a tulajdonságok. Az új viszonyokkal hozható kapcsolatba a jelenkritika, a válság által jellemzett kortárs viszonyoknak a Park külön univerzumával, a nyugodt, szép, magyaros „oázissal” való ütköztetése, és a szerzőnek a szálloda világában való elmerülése (kontraprezentizmus). Az új makropolitikai helyzet azonban ennél sokkal látványosabban formálta azokat a román nyelvű szövegeket, melyek a nemzetellenes magyar zsidó, a nemzetellenes magyar kisebbségi vagy a nemzetellenes magyar úr szerepében láttatták Vaiszlovichot. Ezek a narratívák egy döntően más interpretív közösséghez tartoztak, melynek tagjai abból indultak ki, hogy Vaiszlovich ellenfele az új viszonyoknak és a románságnak, kerékkötője a román nemzetépítésnek. Textusaikban nyíltan manifesztálódott a politikai cél és üzenet.

---

²³ „Gingalang: idáig elhal minden, ami rossz, a tapétás ajtók mit sem engednek be a város vásári orgiájából, s ami beszivárog, megöli azt a szépség.” Bodnár Mária: *Vizit a Parkban. Szabadság*, 1934. február 11. 8.

A nemzetellenes magyar zsidó

Az 1923. október 10-én a nagyváradi *Vestul României*ben²⁴ megjelent egy írás, mely Vaiszlovich Emil nem sokkal korábbi incidenseit és az azokat tárgyaló hadbíróvási eljárást kommentálta. A szerző Vaiszlovichot negatív színben tüntette fel, és az eljárás tárgyát képező ügyeit – azt, hogy nem fogadta el bérlőként a lakáshivatal által kijelölt Stupariut, hogy a szállóban megforduló román tisztekkel konfliktusba, a Petrescu nevű román tiszttel tettelegességig fajuló összeütközésbe keveredett – románellenességgel magyarázta.²⁵ Két nap múlva ugyanitt egy újabb írást publikáltak róla, mely a szállodás magyarbarátságát, „dacos sovinizmusát”,²⁶ arroganciáját, konfliktusos magatartását ostromozta a korábnál jóval ingerültebb hangnemben. Nem véletlenül: a korábbi cikk megírása óta eltelt időszakban Vaiszlovich olyan vallomást tett a kolozsvári bíróságon, amely felzaklatta a nagyváradi román értelmiséget, vagy legalábbis annak egy részét. Ugyanis Vaiszlovich a bíró előtt identitásnyilatkozatot tett, hangsúlyozva, hogy ő magyar, és amennyiben zsidó vallása akadályt képezne abban, hogy magyar lehessen, inkább lemondana zsidóságáról. A cikk lényegében az eset miatti indulatos méltatlankodás és számonkérés.²⁷

Ebben a két írásban tehát negatív tulajdonságprofilot kap a főszereplő: bajkeverő (Petrescura is ő rántott fegyvert), élősködő-hálátlan („eddig jól megélt Románia javaiból”), durva természetű, arrogáns, sovinizta és románellenes, azok közé tartozik, akik a fennálló politikai viszonyokat nem fogadják el. A második írás szerzője azonban leszögezte, hogy leginkább az zavarja, hogy Vaiszlovich a magyarokhoz, a numerus clausus és Horthy kormányzó országához kötődik. A szerző a szállodás identitásnyilatkozatát

---

²⁴ A 1923–1924 közt hetente három alkalommal megjelenő *Vestul României*t Ștefan Mărcuș, a volt operaénekes és rendőrprefektus alapította. A lapban rendszerint szélsőséges, antiszemita írásokat közöltek.

²⁵ Proprietarul hotelului Parc. *Vestul României*, 10 Octombrie 1923, 2. A legsúlyosabb ügy a Petrescuval történő, fegyverhasználatot implicáló verekedés volt. Valószínűsíthető, hogy az ügyet 1930-ban zárták le, Vaiszlovich felmentésével. *Budapesti Hírlap*, 1930. április 2. 15.

²⁶ A román cikkek citátumait saját fordításomban közlöm.

²⁷ Cazul Emil Vaiszlovich – o atitudine caracteristică. *Vestul României*, 12 Octombrie 1923, 1.

Kecskeméti Lipót rabbi korábbi, hasonló tartalmú deklarációjával állította párhuzamba, és úgy vélte, hogy Vaiszlovich „második” (al doilea) azon zsidók sorában, akiknek magyarságuk fontosabb zsidóságuknál. Hozzátette, jó lenne, ha az „öntudatos” zsidóság elhatárolódna tőlük. Több kérdés is felmerül a szöveggel kapcsolatban: ki(k) a szövegek szerzője (szerzői), kit szólítanak meg, mi a céljuk, és kire vonatkozik a kritikájuk? Továbbá milyen diskurzuszstratégiákat állítanak csatarendbe?

A szerzők az instrumentalizálás folyamatában csak negatív tulajdonságokkal ruházzák fel Vaiszlovichot, és a szándékok szabad tulajdonítása révén tetteit ugyanazzal: a románellenességgel magyarázzák. Egyszerű személyiséget, a politikai célnak megfelelő negatív portrét szerkesztenek. A szövegekre tehát jellemző az aszimmetrikus értékszerkezet alkalmazása, mely az egyik oldalon az értéktelítést, a másikon az értékmegvonást teszi lehetővé. A szövegek mitikus politikai világában tehát a jó és a rossz küzd egymással.²⁸ A jó oldalt természetesen Petrescu és a többségi nemzet képviseli.²⁹

A másik diskurzuszstratégia az, hogy Vaiszlovichot csoporttagként ábrázolják. Ez főként a második szövegben érhető tetten, ahol a magyar tudatú nagyváradi zsidóság reprezentánsa. Ráadásul a magatartása „karakterisztikus”: a csoportot jellemzi (generalizálás). Emiatt a csoport ugyanazokkal a negatív tulajdonságokkal rendelkezik, mint Vaiszlovich, és az egész csoport konfrontatív színben tűnik fel. Továbbá Kecskeméti, Vaiszlovich és a szintén támadott magyar nyelvű „zsidó sajtó” képviselőinek identitását teljesen azonosnak tünteti fel a szerző (homogenizálás), az egységfront megjelenítésével a veszélyérzetet fokozza. A csoport legfőbb reprezentánsa, prototipikus alakja azonban Kecskeméti Lipót rabbi: ő az első a zsidó vallású sovinizta magyarok sorában. Kecskeméti Lipót „elsőségét” mások is kiemelték a két világháború

---

²⁸ A mitikus megközelítéshez lásd: Edelman, Murray: Metafora és nyelvi formák a politikában. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegátalakítások a politikában: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. 212–231.

²⁹ A kisebbség mint veszély a román többségre és a kisebbségiek mint a román többség elnyomói (a románok elnyomásának aktualizálása) a diskurzusokban I. Egry, 2015. 366–367.

közti időszakban.³⁰ A csoporttagként való megjelenítést a román fél esetében is érvényesíti: a megtámadott Petrescu a román nemzet képviselője. Akárcsak a szerző, aki nemcsak a szerkesztőség, de valójában az egész többségi román nemzet nevében beszél.³¹ A történeteket tehát a makrocsoportok szintjén értelmezi, és így az eset nemzetek ügyévé emelkedik. A fenti diskurzusztratégiák lényegében egyszerűsítési eljárások, amelyek révén a szerzők az olvasó számára világos, letisztult ellenségképet konstruálnak.

Ha azonban a helyzet úgy kívánja, a szerző lemond a homogenizálásról, és kifejezetten hangsúlyoz bizonyos törésvonalakat (szeparáció): a magyar tudatú, kötődésű zsidók mellett ugyanis ott vannak az „öntudatos” zsidók (evreimea conștientă). Az utóbbi csoport tagjai elutasították a magyarság iránti lojalitást, és a zsidó identitást választották. Ezzel az eljárással egy lehetséges alternatívára (a zsidó identitásra) hívja fel a figyelmet. A magyar tudatú, kötődésű zsidóság leminősítése egyébként nem egyedi eljárás, az erdélyi zsidóságról folytatott diskurzusok egyikének tekinthető. A szerzők egy része szerint a fő összeesküvő valójában a magyarság, amely machinációival magához köti és kihasználja az erdélyi zsidóságot.³² Az is előfordult, hogy azt feltételezték, a magyarok „terrorral” érik el céljaikat a zsidóknál,³³ illetve azt használják ki, hogy a zsidóknak büntudatuk van,³⁴ és rossz adottságokkal rendelkeznek (hiján vannak az objektivitásnak, a jó helyzetfelismerő

---

³⁰ A lapban később egy újságíró azt állította, hogy a magyar sovinizmusnak három központja van: Nagyvárad, Kolozsvár és Temesvár, alapját pedig a zsidók jelentik. Szerinte a magyar sovinizsma „mozgalom” vallási vezetője Kecskeméti Lipót. *Vestul României*, 10 Februarie 1924, 3.

³¹ Hogy a szerző egy csoport nevében beszél, az abból is kiderül, hogy többes szám első személyben fogalmaz („nu vrem”, „voim”, „vedem” etc.)

³² George Bota (tankerületi főigazgató) például azt állította, hogy magyar „gazdáik” csak eszközként használják a zsidókat. *Vestul României*, 17 Februarie 1924, 1. Egy másik újságíró szerint is a magyarok csak használják a valójában megvetett, elmagyarosított zsidókat. *Gazeta de Vest*, 9 Iulie 1931, 4. Bota a zsidó–magyar kötelékeket tárgyalja, ostorozza itt: *Vestul României*, 17 Februarie 1924, 1. Uo. 14 Novembrie 1923, 1. Uo. 16 Decembrie 1923, 1. etc.

³³ *Gazeta de Vest*, 9 Aprilie 1931, 3.

³⁴ Az újságíró szerint Kecskeméti Lipót a tanácsköztársaság fennállása idején kompromittálódott zsidóságot akarja rehabilitálni a magyar közvélemény előtt. *Vestul României*, 10 Februarie 1924, 3.

képességnek, az érzelmek rabjai, tudatlanok stb.)³⁵ Esetleg arról lehet szó, hogy haszonlesők, és nem érzelmi, kulturális alapon, hanem érdekből kötődnek a magyarsághoz.³⁶ A sajtónyilvánosságban megjelent szövegek azt is láttatják, hogy kifejlődött egy olyan antiszemitizmus, melynek alapja a magyarellenesség volt. George Bota az asszimilánsok („kaftános magyarok”) magyarbarátságával indokolta saját zsidóellenességét; kifejtette, hogy amennyiben a zsidók megőriznék zsidó jellegüket, az ő antiszemitizmusa is okafogyottá válna.³⁷ Ebben a diskurzusban az identitásválasztás egyszerű racionális döntésként tételeződött.

Visszatérve a vizsgált szövegre, hogy Vaiszlovichot (és személyében a magyar tudatú zsidóságot) teljes mértékben kompromittálja, a gyűlöletbeszéd egyik legfélelmetesebb fegyverét is beveti: olyan személlyel állítja párhuzamba, akit széles körben a legfőbb ellenségként tartanak számon. Hiszen azt állítja, hogy Vaiszlovich magyar „sovinizmusával” Horthy Miklós érdekeit szolgálja. Horthy negatív megítélése minden vele kapcsolatba kerülő jelenséget áthat, alakjának felidézése révén a „működésbe hozott” indulatok Vaiszlovich ellen fordíthatók (érzelemátvitel). Ez korántsem volt egyedi eljárás, az ellenségkonstruálás során gyakran bevették. A nagyváradi rabbikat egy helyen George Bota egyenesen horthystáknak nevezte.³⁸

A fenti szövegek elsősorban a románságnak szóltak, és a nemzetépítéshez kapcsolódtak. A szerzők megosztották indulataikat az olvasókkal, akik közül többen egyetérthettek a felháborodott sorokkal. Az indulatok közös „tapasztalata” az összetartozás érzetét növelte. A publicisták emellett – a különböző diskurzusstratégiák révén – határozott ellenségképet kínáltak fel közönségüknek. Világosan megmutatták, ki az ellenség és miért. A szövegekben

³⁵ Például *Gazeta de Vest*, 21 Ianuarie 1931, 3.; *Vestul României*, 17 August 1923, 2.

³⁶ Például *Vestul României*, 14 Noiembrie 1923, 1. *Gazeta de Vest*, 21 Ianuarie 1931, 3. *Gazeta de Vest*, 5 Mai 1931, 5. stb.

³⁷ „»Kaftános magyarok« – ez minden antiszemitizmusunk titka, mert ha kaftános zsidók volnának, semmit sem szólnánk ellenük. Mint ahogy egy román sem haragszik meg, ha »bocskoros románnak« hívják.” Ungurii cu caftan. *Vestul României*, 17 Februarie 1924, 1.

³⁸ „horthyfili Fuchs și Kecskeméti”: *Vestul României*, 21 Septembrie 1923, 2. A román szövegekben Horthy viszonylag gyakori viszonyítási pont volt.

implicite benne van az is, hogy időszerű lenne egy, az ellenséges folyamatokkal szembehelyezkedő széleskörű társadalmi-politikai akció. A másik megszólított tábor az „öntudatos zsidóság” volt, amelynek képviselőitől elhatárolódást kért a szerző; identitásukat pedig alternatívaként ajánlotta fel a magyartudatú zsidóknak. Vaiszlovich alakját, incidenseit tehát leginkább arra használták fel, hogy politikai üzeneteket közvetítsenek, hogy „érzékenyítsék” a románságot a nemzeti ügy iránt, és hogy fokozzák ellenállásukat az ellenséggel (a magyarsággal, a magyarság iránt lojális zsidósággal) szemben.

A nemzetellenes magyar

A Vaiszlovichot románellenesnek láttató szövegek körében létezett egy másik narratíva is, melyben a magyar kisebbség képviselőjeként jelenítették meg a szállodást. Jó példa erre az az írás, mely 1934. június 10-én jelent meg a *Gazeta de Vestben*.³⁹ Az írás előzménye Vaiszlovich május 10-i incidense volt. Ekkor – tehát a hősök napján és a függetlenség nemzeti ünnepén – a szállodás elutasította a román nemzeti lobogó kihelyezését. Tettét azzal magyarázta, hogy nincs olyan törvény, amely előírná, hogy ezen a napon ki kell tüzni a trikolórt, és azzal érvelt, hogy neki ez nem ünnep, a háborúban elesett katonákat nem hősöknek, hanem áldozatoknak tartja. A hadbíróság bűnösnek találta izgatás vétségében, és egy hónapi elzárással, valamint 50.000 lej pénzbüntetéssel sújtotta.⁴⁰ A szöveg szerzője Alter Scotus (álnév) volt,⁴¹ akinek szemlélete jól tükrözte a lap elveit. Ez a szöveg már összetettebb szerkezetű volt, mint az előzőek.

Mondanivalóját Vaiszlovich zászlóincidenséből bontja ki a szerző. Szerinte az történt, hogy Vaiszlovich elutasította a román nemzeti lobogó kihelyezését, majd a „szokásos vakmerőségével és szemtelenségével” azt mondta a hatóságoknak, hogy nincs olyan törvény, mely őt arra kötelezné, hogy lobogózzon. A szerző így

---

³⁹ A *Gazeta de Vestre* – az egyetlen, hosszú időn keresztül fennálló nagyváradi román napilapra – szintén jellemző volt a magyar- és a zsidóellenesség. A napilapot 1929–1936 közt adták ki, a későbbiekben *Noua Gazeta de Vest* néven jelent meg (1936–1940).

⁴⁰ *Gazeta de Vest*, 1934. június 10.; *Szabadság*, 1934. szeptember 20. 3–4.

⁴¹ Alter Scotus a *Gazeta de Vest* szerkesztője, Petre A. Gheorghie lehetett.

csattan fel: „Íme, mennyire szemtelenek Románia kisebbségi polgárai”! Az írás a „kávéházi” román jogászok és a hatóságok konfliktusát is bemutatja. Állítólag a letartóztatás idején az Astoria kávézóban⁴² tartózkodó román jogászok beleköttek a Vaiszlovichcsal szemben intézkedni akaró hatóságokba. A jogászok a helyszínen „nagy bölcsességükkel” kifejtették a karhatalom képviselőinek, hogy bizony nincs olyan törvény, mely a tulajdonost a nemzeti lobogó kihelyezésére kötelezné. Az újságíró szerint „felettébb különös”, ahogy a román értelmiség (az ügyvédek) a többségi nemzetet sértő kisebbséghez viszonyul. A szerző emellett Alexandru Veres mezőpeterdi román lakos esetét is elmesélte, akivel szemben a magyar hatóságok drasztikusan és jogtalanul léptek fel: állítólag börtönbe vetették pusztán azért, mert román ortodox papot kért a mezőpeterdi románság számára. A felháborodottság hangján elmesélt magyarországi esetet példaként állította a Vaiszlovichcsal szemben határozatlanul fellépő román hatóságok elé.

Az írás fő elemei a szerző javaslatai. Szerinte Romániában a magyar kisebbség a vallásgyakorlás terén teljes szabadságot élvez, szemben a magyarországi románokkal. A román igazságszolgáltatás képviselőinek azt javasolta, hogy adják fel „toleranciájukat” a kisebbséggel szemben, és a magyarországihoz hasonló súlyos büntetésekkel sújtásák a kisebbségieket. Vagyis arra buzdított, hogy ítélezéskor nemzeti identitásukat helyezték a szakmai követelmények fölé. Emellett a jogászoknak azt tanácsolta, hogy ne okoskodjanak, és gondolják újra a kisebbségekhez fűződő viszonyukat. Valamint követelte, hogy a „román körök” a mezőpeterdi eset miatt nemzetközi fórumokon kritizálják Magyarországot.⁴³

Hogy Alter Scotus aggályainak mik a mélyebb összefüggései, egy másik írásából derül ki. Néhány hónappal később a román jogásztársadalom küldetéséről publikált írást, és álláspontját vitapontként ajánlotta fel a Romániai Ügyvédek Szövetsége esedékes nagyváradi kongresszusának. A cikk megírására a Vaiszlovich-ügy és az eset kapcsán nyilatkozó jogászok állásfoglalása készítette, vissza is

---

⁴² A Park Szállót és annak szállodai kávézóját vélhetőleg összetévesztette az Astoriáéval.

⁴³ Alter Scotus: *Barbaria din Ungaria trebuie înfiertă*. *Gazeta de Vest*, 10 Iunie 1934, 3.

utalt cikkében az esetre. Ebben a szövegben a szerző kijelentette, hogy az ügyvédeknek a nemzetet/hazát kell elsősorban szem előtt tartaniuk (akárcsak a bírácoknak). Vagyis bizonyos esetekben, amikor a nemzet érdeke úgy kívánja, el kell utasítaniuk a védelmet (jelen esetben Vaiszlovichét). Emellett úgy vélte, hogy az értelmiségnek, mindenekelőtt a jogászoknak és az újságíróknak kulcsszerepük van Nagyvárad és a határvidék románosításában.⁴⁴ Alter Scotus tehát azért ütközött meg annyira a jogászok közbeavatkozásán, mert az volt a meggyőződése, hogy az efféle viselkedés, különösen a határvidéken, nagyon romboló, ártalmas magatartás. A szerző tehát mind a bírák, mind az ügyvédek esetében arra jutott, hogy a szakmaiságnál vannak fontosabb, magasztosabb szempontok. Ezért Vaiszlovich tettét nem a jog, a törvény oldaláról, hanem a nemzeti érdek perspektívájából kell megítélni, és onnan nézve a szállodás bizony bűnös. Vaiszlovich és a hozzá hasonlók megbüntetése tehát a nemzet érdeke.

Alter Scotust tehát a nemzetépítés kihívása foglalkoztatta, és a Vaiszlovich- esetet a revízióellenes diskurzus és a románság belső megújulására vonatkozó viták terében helyezte el. A Vaiszlovich-üggyel kritizálni tudta a kisebbséget, a román értelmiséget és Magyarországot is. A megszólított olvasóközönség elsősorban a „nemzeti közömbösség” (Tara Zahra) által jellemzett románság volt, amelyben tudatosítani igyekezett, hogy ki és miért az ellensége. A korábban elemzett szövegekhez képest újdonság, hogy a szerző „cselekvési programot” is felkínált a románságnak, főként a román értelmiségnek. Ennek részeként a „jó román” is definiálta: a jó román az, aki antirevizionista és a nemzetépítést mindennél fontosabbnak tartja. Ebben az írásában nem jelenik meg a zsidókérdés, az antiszemita tartalom.⁴⁵

Az 1923. évi tudósításban kimutatott diskurzuseljárásoknak szinte mindegyikét használja a szerző. Vaiszlovich Emilt mint individuumot teljesen eltünteteti, és a csoport (a nemzetellenes kisebbségi magyarság) tagjaként ábrázolja őt. A generalizálás is kimutatható: Vaiszlovich „szemtelen” magatartását kiterjeszti az egész kisebbségre („Látják, hogy milyen szemtelenek a romániai kisebbségek, és ennek ellenére

---

⁴⁴ Alter Scotus: Despre datoriile avocatului și interesele naționale. *Gazeta de Vest*, 6 Septembrie 1934, 3.

⁴⁵ Más szövegeiből tudjuk, hogy felfogása szerint a jó román a zsidóval is bizalmatlan. Alter Scotus: Numerus clausus în școlile din Ungaria. *Gazeta de Vest*, 28 August 1931, 3.

nem kapnak verést és nem dobják őket tömlőcbe!”). Az aszimmetrikus értékszerkezet itt is érvényesül, a jó oldalt értelemszerűen a toleráns, civilizációs értékek védelmében fellépő, az arcátlansággal és a barbársággal küzdő többségi nemzet testesíti meg.⁴⁶ Vaiszlovichhoz értelemszerűen csak negatív tulajdonságokat (sértő, vakmerő és szemtelen) kapcsol, ráadásul botrányos magatartáselemei nem eseti jellegűek, hanem egy „szokványos” magatartás tartozékaiként repetitív módon jelentkeznek. A szerző szerint ugyanis Vaiszlovich „a szokásos” vakmerőségével és szemtelenségével adott válaszokat a hatóságnak. A negatív oldalon Magyarország is ott áll, és esetében is megjelenik a rekurzív jelleg, a szerző szerint ugyanis a mezőpeterdi esetben igazságtalanul és jogszerűtlenül eljáró Magyarország a „mindenkori” Magyarországgal egyenlő. A repetitív jelleg azt akadályozza meg, hogy az olvasó késztetést érezzen a „bűnök” megbocsátására. A tagadás és a megfordítás diskurzustratégiája akkor érhető tetten, amikor elhallgatja, hogy Romániában a kisebbségekkel szemben diszkrimináció van. Ellenkezőleg: Románia a tolerancia országa, és igazságtalanság éppen a románsággal szemben történik, Vaiszlovich és a magyarországi hatóságok botrányos magatartása révén. A szövegben további diskurzustratégiák is kimutathatóak, de azok már nem kapcsolódnak szorosan a szállodához.⁴⁷

Az 1923. és az 1934. évi incidensekhez kapcsolódó jelentésadó, határkijelölő szövegek tartalmait egy összetett politikai univerzum részeként is felfoghatjuk. Ebben a rendszerben Magyarország a külső ellenség, Vaiszlovich pedig valamelyik kisebbség (magyar, zsidómagyar) képviselőjében a belső. A magyar tudatú, a magyarok iránt lojális zsidókkal szembeállított „öntudatos” zsidók (1923), és a „felelőtlen” román bírák és ügyvédek (1934) csupán ellenfelek, akik sajátos nézetekkel, határokkal rendelkeznek. Az ő bűneik nem megbocsáthatatlanok, nekik még van esélyük arra, hogy szövetségeseikként vegyenek részt a – beszélő által elgondolt – nemzetépítő munkában. Vaiszlovichnak és csoportjának – amennyiben nem változtatnak magatartásukon – viszont esélyük sincs

---

⁴⁶A tolerancia azonban sajátos értelmezést kap, csak addig a pontig fogadható el, amíg az ellenség nem tud hasznot húzni belőle.

⁴⁷Ilyen például a méltányosságra való hivatkozás, mely a drákói szigor elfogadtatására irányuló retorikai eszköz.

a „feloldozásra”.⁴⁸ Az ellenségképzés fenti retorikai stratégiái elég ismertek, az ellenségkonstruáló gondolati sémák, témák, eljárások viszonylag szűk körének elemei.

A nemzetellenes magyar úr és huszár

A Vaiszlovichot románellenes negatív szerepekbe helyező narratívák körében volt egy kevésbé agresszív verzió. A politikailag mérsékelt nagyváradi élclap, a *Vulturul Ardelean* hasábjain az 1930-as évek második felében rendszeresen közöltek olyan satirikus epizódokat, melyeknek centrális alakja Vaiszlovich és az ő titokzatos fehér lova volt. Ez a ló ugrált örömeiben akkor, amikor Savu Marta ügyvéd a görögkatolikus akadémia tanára lett,⁴⁹ és ez a ló lesz az, amellyel ugyanez a Savu Marta, a „román huszár” egy versenyen el fog indulni.⁵⁰ Egy vele készült képzeletbeli interjúban Savu Marta büszkén mesélte, hogy ő a magyar hadseregben vitéz (viteaz) volt, és bizony jól állt neki a piros huszárnadrág és a huszársapka.⁵¹

Egy másik tudósításban „Dr. Cula Darabant”, a nagykárolyi polgármester vételi ajánlatot küldött Nagyváradra Vaiszlovich kancájáért, egyúttal egy pár csizmát, sarkantyút, huszárnadrágot és huszársapkát is rendelt ugyaninnen.⁵² De konkurenciája akadt, mert Vasilicá, a Monarchia erdélyi román kiskatonája, rossz románsággal írt, magyar szavaktól hemzsegető üzenetei egyikében azt írta a szüleinek, hogy azt tervezi, megveszi Savu Martától Vaiszlovich fehér lovát, és elmegy vele Nagykárolyba, hogy annak polgármestere, Darabant megtanítsa őt lovagolni.⁵³ A tetejébe’ Horthy Miklóst is bekapcsolták a történetbe, egy adott pillanatban ugyanis arról értesülünk, hogy a pápa a románok iránti szeretete jeleként

---

⁴⁸ A fogalmakhoz (politikai ellenség, ellenfél, szövetség) l. Szabó Márton: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politikai tudásról és a politika nyelvéről*. Budapest: Scientia Humana, 1998. és Szabó Márton: *A politikai idegen*. Budapest: L'Harmattan, 2003. Továbbá Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris – Pallas – Attraktor, 2002.

⁴⁹ *Vulturul Ardelean*, 15 Martie 1939, 7.

⁵⁰ *Vulturul Ardelean*, 1–15 Octombrie 1938, 10.

⁵¹ *Vulturul Ardelean*, 1–15 Octombrie 1938, 6.

⁵² *Vulturul Ardelean*, 1 August 1939, 3.

⁵³ *Vulturul Ardelean*, 1 Iunie 1936, 5.

aranypatkókat adott át a hozzá látogató Horthy Miklósnak. A magyarok pedig diplomáciai úton felvették a kapcsolatot az ügyvéd huszárral, hogy rávegyék, adja el Vaiszlovich kancáját a kormányzónak, mint az európai kancák közül a legalkalmasabbat arra, hogy az aranypatkókkal megpatkolják.⁵⁴

Ezeknek a satirikus epizódoknak több szereplője is van: Vaiszlovich, a nagykárolyi polgármester, Horthy Miklós, továbbá Savu Marta és Vasiličă. Vasiličával szemben Savu Marta valóságos személy volt, ügyvédi praxissal.⁵⁵ A főszereplő azonban mégis Vaiszlovich: ő és a kancája az, akire mindenki figyel a kiskatonától kezdve egészen a magyar diplomáciáig. Az epizódok természetesen nemcsak szórakoztattak, de kritikát is közvetítettek. Vaiszlovich jelen esetben a magyar úri középosztály sztereotip alakja, aki a hozzá kapcsolt különböző szimbólumokkal (ló, lóverseny, huszáregyenruha, aranypatkók) gúny tárgyát képezi. A bírálatot a román szereplők sem ússzák meg, a retrográdnak tekintett magyar úri világhoz, szimbólumokhoz hasonló románok képviselőit: Vasiličát és Savu Martát is kicsúfolja a szerző. Ezek a szövegek főként a románságnak szóltak, és a román öntudatot, a hasonulni nem akaró román képét népszerűsítették köreiben. Nem világos, hogy mi igaz a vádakból, hogy Savu Marta mennyire mélyen integrálódott a magyar életvilágba. Mindenesetre ezek a szövegek sejtetik, hogy a nagyváradi románság megosztott volt mentalitás, identitás és szokások tekintetében, és hogy a nemzetiesítő román elitek munkáját a „régii világhoz” igazodó akkulturációs gyakorlatok lassították. Ezeket a cikkeket egyébként nagy valószínűséggel a *Vulturul Ardelean* szellemességéről, kiemelkedő írói képességeiről ismert szerkesztője, Iustin Ardelean ügyvéd írta.⁵⁶ Az ő szövegei is határkijelölő

---

⁵⁴ *Vulturul Ardelean*, 1 Ianuarie 1937, 3.

⁵⁵ A bihari születésű Savu Marta Nagyváradon, Kolozsváron és Pesten tanult. Görögkatolikusként az egyházban világi pozíciót foglalt el. Az I. világháborúban a Monarchia hadseregében harcolt. Az impériumváltást követően ügyvédként tevékenykedett, és a görögkatolikus egyesület (AGRU) vezetője lett. Tripon, Aurel [ed]: *Monografia Almanach al Crișanei. Județul Bihor*. Oradea, 1936. 452.; Fehér Dezső (szerk.): *Bihor–Biharmegye, Oradea–Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve*. Nagyvárad: Sonnenfeld, 1933–1937. 398–399. Nem tudni, hogy személyesen is ismerte-e Vaiszlovichot.

⁵⁶ Az Arad megyében született Iustin Ardelean Nagyváradon és Budapesten tanult. A háborúban a Monarchia katonájaként harcolt. Ügyvédi irodáját Nagyváradon

narratívák, de kérdés, hogy vajon a magyarbarát románok esetében hol húzta meg a határt (ellenségek? ellenfelek? idegenek?).

A szövegekben több, korábban már tárgyalt diskurzuszstratégia is kimutatható, például a csoporttagként való megjelenítés vagy a Horthyval való párhuzamba állítás. Vannak azonban különbségek is: a poláris beszéd itt nem annyira éles, de azért itt is világos, ki az ellenlábás. Ezekben a szövegekben egy új technika is megjelenik: a komikum, a gúny, ami bár oldja a kritizált cselekvés komolyságát, stigmatizál, és ellenségképet konstruál.

Egy további diskurzuseljárás akkor válik igazán szembetűnővé, ha a *Gazeta de Vestben* publikált szöveget (1934) és a *Vulturul Ardeleanban* megjelent textusokat (1936–1939) együtt elemezzük. Az 1934. évi szöveg szerzője Magyarországot barbárnak nevezi, amivel Románia civilizáltságát állítja szembe. A barbárságot a szerző egyéb fordulatokkal is hangsúlyozza. A magyarországi románság például a „tortúra rezsimjé”-ben él, ahol „üldözik” és szinte inkvizíciós módszerekkel kínozzák (a mezőpeterdi áldozatot „vérfakadásig bántalmazták, majd láncra verték, és tömlőcbe hajították”, vagyis úgy jártak el, mint a kegyetlen középkori földesurak). A magyarság barbárságára való hivatkozás nem volt újkeletű, akárcsak az ázsiai eredet pejoratív értelmezése, a 19. századig nyúlik vissza,⁵⁷ és használata elég gyakori volt a két világháború közti időszakban.⁵⁸ A *Gazeta de Vestben* megjelent írás szókincse, a magyarországi állapotok leírása a kíméletlen középkori földesúr,⁵⁹ a *Vulturul Ardeleanban* publikált cikkek pedig a lovas/lovashuszar képét is felidéztek, ezeket a román értelmiség már korábban is használta a

---

nyitotta meg. Ő alapította meg és szerkesztette a *Vulturult*. 1922-ben a város prefektusa lett. Fehér, 1933–1937. 499–500.

⁵⁷ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest: Héttorony, 1989. 257.; Mitu, Sorin: *Az én Erdélyem. Történetek, mentalitások, identitások*. Marosvásárhely: Mentor Könyvek, 2017. 283–284.

⁵⁸ A magyarok keleti barbárok: *Vestul României*, 15 Aprilie 1923, 2.; *Chemarea Tinerimei Române*, 7 Iulie 1929, 4. Ázsiai sarkantyút viselnek: *Vestul României*, 2 Martie 1924. 1.

⁵⁹ Már 1848 előtt is létezett az elnyomó, feudális magyar nemes képe. L. Köpeczi Béla: *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. 16. Eminescunál a magyarok (és nem a magyar nemesek) kezdettől fogva elnyomták a románokat. L. Köpeczi Béla: A 19. századi román irodalom magyarságképe. In: Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Magyarságkép és történeti változásai*. Budapest: MTA, 1999. 44.

magyarság jellemzésére.⁶⁰ Az ázsiai barbár, a kíméletlen középkori feudális úr és a fékezhetetlen huszár toposzai összességében a szintén használatban lévő maradiság képzetéhez kapcsolódnak, melyet már-már állandó eposzi jelzőként rendeltek a magyarokhoz. A fenti toposzok, sztereotipikus ábrázolások részleges vagy együttes használata azt tette lehetővé, hogy a magyart (köztük Vaiszlovichot) anakronisztikus maradványként ábrázolják. A román értelmiség saját nációjához ezzel szemben a civilizáltságot és az európaiságot társította. Az európaisággal nemcsak a római eredetre, de politikai magatartásra: a demokratikus értékek, az emberi jogok, a szabadság iránti elköteleződésre is utaltak. Az ellenfél ábrázolása és az önkép tehát már létező, leginkább a 19. század második felében elterjedt kollektív reprezentációkból táplálkozott.⁶¹

A magyarsággal, illetve Vaiszlovichsal összefüggésben használt képek a román értelmiség időképzetét is kifejezik. Elképzelése szerint a trianoni döntés előtti időszak a középkorhoz, az azt követő ellenben már a modernitáshoz, az „újkorhoz” tartozik.⁶² A román újságírók gyakran panaszkodtak arra, hogy a magyarok nem ismerik fel, hogy a régiek helyét óhatatlanul új, fiatal nemzetek foglalják el, és hogy a hatalomváltás visszafordíthatatlan.⁶³ A román értelmiség már jóval korábban, a 19. században azt anticipálta, hogy a jövő az új népeké, azoké, akik a szabadság, az egyenlőség jegyében cselekszenek. Mivel a magyarok erre nem képesek, bukásra vannak ítélve.⁶⁴ A román szerzők tehát a közvetlen múltat teljesen eltávolították a jelentől, a képek révén egészen a „középkorig” „csúsztatták” vissza. Az így létrehozott irdatlan távolság szimbolikus módon fejezte ki a régi

⁶⁰ Egy adomában a huszár a lovával megtapossa a választókat (a románság szimbolikus elnyomása). Ugyanez a forrás a huszárt a csendőrhöz kapcsolja, hogy alakját még ellenszenvesebbé tegye. *Tribuna* (Arad), 29 Aprilie 1906, 6. Az etnikai konfliktusokban a huszár az ellenség: *Foaia diecezană* (Karánsebes), 1 Martie 1936, 6. stb.

⁶¹ A románok magyarképének átfogó tárgyalása itt: Mitu, 2017. 277–287. Sorin Mitu szerint a forradalom és szabadságharc időszakában történtek és a herderi típusú „elméleti nacionalizmus” terjedése miatt „fajult el” és vált annyira negatívvá a románságnak (elsőként az értelmiségnek) a magyarokról kialakított képe. L. Mitu, 2017. 283.

⁶² *Vestul României*, 15 Aprilie 1923, 2.

⁶³ Kecskeméti „nem érti az idők értelmét” (ő sem). *Vestul României*, 24 Octombrie 1923, 2.

⁶⁴ Mitu, 2017. 284.

világba, azaz a Vaiszlovich világába való visszatérés lehetetlenségét. A modernitáshoz, az „időszerűséghez” kapcsolt román önreprezentáció terjesztésével a többségi nemzethez tartozók önbizalmát, öntudatát növelték a szerzők.

A szerepek, a határok kijelölésének önkényességével és kellemetlen következményeivel nemcsak Vaiszlovichnak vagy Savu Martának, de Iustin Ardeleannak is szembesülnie kellett. A szélsőjobboldaliak egy csoportja ugyanis egyáltalán nem tartotta jó románnak Ardeleant, akit a radikális, antiszemita nagyváradi lapban, a *Făclia*-ban nemzetellenességgel, magyarbarátsággal vádoltak meg. Az ő politikai „univerzumukban” Vaiszlovich és Ardelean között nem volt nagy távolság. A *Făclia* „Vidám rovata”-ban, 1936-ban ugyanis feltűnt egy „hír”, mely szerint „Iusztin Ardelean” azért nem tudott eljutni szokásos kúrájára a Gellért fürdőbe, mert lerobbant Vaiszlovich kancája. A lapban tehát azt tették szóvá, hogy „Iusztin” az impériumváltás ellenére (még mindig) a Gellértben kapcsolódik ki.⁶⁵ A szerkesztőt azért is támadások érték, mert ügyvédi irodáját hirdető cégtábláján magyaros formátumban (Jusztin-ként) szerepelt a keresztnéve.⁶⁶ Előéletének bizonyos elemei szintén rossz fényt vetettek rá.⁶⁷ A magyarbarát románságot kritizáló szerkesztő-ügyvéd tehát bizonyos szokásai miatt maga is a magyarbarát románok reprezentánsa lett a radikális politikai publicisztikákban. Ardelean tehát megtapasztalhatta, hogy a határok nem stabilak, és hogy Vaiszlovich alakja vele szemben is instrumentalizálható. További kutatásokat igényel annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy pontosan kik voltak, milyen háttérből érkeztek a fenti szövegek szerzői. Illetve, hogy etnicizált narratíváikat hogyan fogadta az olvasóközönség. Létezett-e az erdélyi románok körében, Vaiszlovich vonatkozásában a fentiekől merőben eltérő interpretív közösség?

---

⁶⁵ *Făclia*, 29 Februarie 1936, 7. Nekik az antiszemita George Bota is túl engedékenynek tűnt a zsidókkal és a kisebbségekkel szemben. *Făclia*, 12 Iulie 1936, 7.

⁶⁶ *Făclia*, 31 Mai 1936, 7. *Făclia*, 31 Octombrie 1936, 3.

⁶⁷ Iustin Ardelean volt a románellenes összeesküvés (1920) szervezésével vádolt Lukács Ödön védője a hadbírószágon. *Nagyvárad*, 1940. október 15. 5.

Az öntudatos magyar kisebbségi polgár

A magyar nyelvű nyilvánosságban megjelent szövegek értelemszerűen másként építkeztek, mint a román szövegek, például azon oknál fogva, hogy rendszerint a „hagyományos” mintát (pozitív hős, dolgos-különc polgár) követve ábrázolták a főszereplőt. A diskurzuszstratégiák azonban itt is kapcsolódtak a nemzetépítéshez (kisebbségvédelemhez), már amennyire azt a cenzúra megengedte. Az elemzésre kiválasztott szövegek tipikusnak mondhatók a kisebbségi magyar sajtóban.⁶⁸

A *Keleti Újság* publicistája másként kommentálta az 1923. évi hadbírószági eljárást és annak előzményeit, mint román „kollégája”. Az 1923. október 9-i számban pozitív portrét szerkesztett a szállodásról: bár önféjű és excentrikus, értékkeremtő, szeretetreméltó, bátor és széles körben becsült, tisztelt férfi.⁶⁹ Nem utolsósorban a támadások, a Petrescu-ügy áldozata. A pozitív tulajdonságprofíllal, az áldozati interpretációval szimpátiát keltett Vaiszlovich iránt. A szerző emellett érdeklődést mutatott a férfi és a hadbírószágon történetek iránt, aminek köszönhetően részleteket tudunk meg Vaiszlovich letartóztatása, fogva tartása és az eljárás körülményeiről. Ügyvédjének nevét (Roman Valer) és annak érvelését is ismerteti a szerző. A részletek részben azzal magyarázhatók, hogy a magyar olvasók körében Vaiszlovich közérdeklődésre számot tartó, érdekes személyiség volt. Diskurzuseljárásnak tekinthető az elhallgatás is, az újságíró ugyanis nem tárgyalta, hogy egyszerre több ügyét is tárgyalták az eljárás

---

⁶⁸ Az elemzett szövegek nem nagyváradi eredetűek. A nagyváradi sajtó kevésbé volt szabad, a határzóna szorosabb ellenőrzés alatt állt (itt hosszabb ideig tartották fenn az ostromállapotot, az előzetes cenzúrát). A fokozottabb szigorra utal az a román nyelvű hírlapi tudósítás is, mely szerint a nagyváradi újságírók a kolozsvári, a brassói, a bukaresti sajtóban helyezték el azokat a „valótlanságokat” (neadevărurile), melyeket helyben, a cenzúra miatt nem tudtak közölni. *Vestul României*, 1923. november 21. 1. Más erdélyi napilapokkal ellentétben a *Nagyvárad* esetében előfordult, hogy a vezércikkeket hetente egyszer-kétszer „az utolsó betűig” törölte a cenzúra. MNL OL K 28, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, 68. csomó, 11. tétel.

⁶⁹ A megbecsültséget úgy érzékelteti, hogy azt állítja, Nagyváradon nem ellenségesek vele, az emberek biztosak abban, hogy a nyakas, de nem rossz szándékú szállodásnak sikerül bebizonyítania ártatlanságát.

keretében – talán el akarta kerülni, hogy Vaiszlovichban notórius kötekedőt lásson az olvasó.⁷⁰

Szintén lényeges technika az „individualizálás”, az, hogy Vaiszlovichot individuumként és nem egy csoport tagjaként ábrázolta. Ebben a narratívában a szállodás önféjű, autonóm karakter, akinek konfliktusai egyéni vonásaival (leginkább önféjűségével) magyarázhatók. Petrescuval azért került szembe, mert „a szállodájában úr akart lenni”, a „puccert” pedig azért nem engedte fel a katonatiszthez, mert a szállodai szabályzatot akarta betartatni. A szerző szerint ez az önféjűség már 1920 előtt is jellemző volt rá, és az impériumváltás után csak annyi történt, hogy „most már nem a magyar, hanem a román hatóságokkal bocsátkozott újabb és újabb harcokba, hogy elhatározásait, amelyekhez tűzön-vízen keresztül ragaszkodott, végrehajtsa”. A szerző tehát – a román narrátoroktól eltérően – a történeteket nem nacionalista-etnicista keretben értelmezte. A csoportról való leválasztásával, az önféjűségére való hivatkozással Vaiszlovichot védte, emellett a magyarul olvasni tudó románságban az eljárás miatt keletkezett indulatokat, feszültségeket csökkentette. A magyar kisebbséget is óvta ezzel, mivel a többségi nemzet vagy legalábbis annak egy része Vaiszlovichot a kisebbség reprezentánsaként tartotta számon. A nemzeti, etnicista olvasat hiánya bizonyára nem okozhatott különösebb problémát a magyar olvasók számára: a Vaiszlovichról való szilárd tudás és a „kettős olvasás” iránti fogékonyság miatt az olvasók nem bizonytalanodtak el annak csoporttagságát illetően, nem gyengült identitáserősítő pozíciója sem. Szintén diskurzustechnika, hogy a szerző „szót adott” a szállodásnak. Szó szerinti idézésével lehetőséget biztosított a számára, hogy élményeit megossza közönségével, hogy olvasatát széles körben terjessze.⁷¹

Az egyik legfőbb különbség a román narratívákhoz képest, hogy a szövegből hiányzik a konfrontatív hangvétel: a poláris beszéd, az aszimmetrikus értékszerkezet vagy az olyan bekezdések, melyek kiszemelt individuumokat, csoportokat degradálnak. A szerző kerüli az ellenségekép nyílt konstruálását vagy a heroizálást. Mindezeknek a

---

⁷⁰ A *Nagyvárad* hasonlóképpen járt el. *Nagyvárad*, 1923. október 10. 2.

⁷¹ „Végre a suszter is bezárja üzletét – mondotta – ha elszólítják a kaptafa mellől. Letartóztatásban én sem tudom folytatni iparomat. Különben tanukkal igazolom, hogy ártatlan vagyok.”

hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a szövegnek nincs a tájékoztatáson túlmutató célja, ugyanis – a narratív megoldásoknak köszönhetően – a szöveg leginkább a főszereplőt támogató védőbeszédre emlékeztet. A történetek elbeszélése révén pedig cselekvési mintát (a román elittel szembeni ellenállás mintáját) is közvetít olvasói számára.⁷²

A *Keleti Újság* figyelme nem lankadt, és október 10-én újabb írást közölt, mely a fenti célkitűzéseknek és diskurzuszstratégiáknak megfelelően tudósított: pozitív személyiségként ábrázolta a szállodást, tagadta románellenességét, és idézte Vaiszlovichot. Ez az írás minden korábbinál részletesebben, adatoltabban ismertette az egyes ügyeket és az eljárás előzményeit. Az előzményeket (a Petrescuval és a román tisztekkel való konfliktusokat) bemutató részek azt a benyomást keltik az olvasóban, hogy Vaiszlovich feljelentői jelentéktelen ügyekben kicsinyes módon jártak el. A szerző az 1923. évi bírósági identitásnyilatkozatot is közreadta, ami már hatékony eszköz volt az identitás erősítésére, egy cselekvési minta (az önfelvállalás) közvetítésére. A cikk tehát olyan férfit láttatott, aki nem ellensége a román nemzetnek, de nem futamodik meg, nyíltan vállalja önazonosságát, és ha kell, a hatóságokkal szemben is védelmezi azt. A vállalt identitás azonban nem ad magyarázatot mindenre, döntései nem egyszerűsíthetők le az etnikai ellentétekre, nem vezethetők vissza a románellenességre.⁷³

A kolozsvári *Ellenzék* 1934. szeptember 20-i számának a zászlóincidenst tárgyaló írása az előző technikákat követte, aminek köszönhetően számos részletet megtudunk az eljárásról.⁷⁴ Vaiszlovich vallomását is megismerjük, mely szerint nem „etnikai tüntetés” volt a célja, hanem az a meggyőződés vezette, hogy a háborúban elesettek nem hősök. A cikkben azonban megjelenik egy olyan stratégia is, amely a korábbi magyar szövegekben kevésbé tapasztalható: Vaiszlovich fizikumának leírása. Az *Ellenzék* újságírója szerint:

⁷² Vaiszlovich Emil a kolozsvári hadbírószágon. *Keleti Újság*, 1923. október. 9. 4.

⁷³ Szabadlábba helyezték Vaiszlovich Emilt. *Keleti Újság*, 1923. október. 10. 4.

⁷⁴ Például, hogy tolmács segítségével érintkezett a bírósággal, hogy a tárgyalás elején széklet hoztak neki, amit meghajlással köszönt meg. Hogy Radovici, Milea, Frențiu és Galea „detektívek” voltak azok, akik a zászlókitűzés ügyében intézkedtek, és hogy 14 nagyváradi román egyesület tett ellene feljelentést. Vagy hogy a bíróságon Dan ezredes elnökölt, és amikor kihírdették az ítéletet, Vaiszlovich állítólag a folyosón tartózkodott, és a végzést újságírók közölték vele.

„Letűnt korok levegőjét, Krúdy Gyula regényének hangulatát idéző jelenség. Keskeny, magassarkú cipő, szürke ruha. Gondosan beretvált arcán ferdén vágott barkó és fél rövidre nyesett bajusz. Galambszürke kalapját tovább teszi a padon és közben lefújja róla a port. Oly délcegen lépked a 66 éves öregúr, mint [...] aki táncosnőjét kíséri a francia négyeshez.”⁷⁵ A szerző a Iustin Ardelean által is használt sémát követi: abból indul ki, hogy a fizikai megjelenés belső tartalmak reprezentációja, és hogy azon keresztül megragadható a főhős személyisége, identitása. Csakhogy ő nem az úrias, anakronisztikus huszárt látja benne, mint a román publicista, hanem az elegáns, pedáns úriembert. A megülni való hátszló, a huszárnadrág és a huszársapka helyett Vaiszlovich polgári öltözékben, szürke ruhában, magas sarkú cipőben, galambszürke kalapban, még mindig a monarchia-kori divatot követve, polgári jelenséggént tűnik fel a szövegben. Ebben a narratívában nem a lovashuszar szenvedélye és indulatai, hanem a nyugodt pedantéria és az összhang iránti vágy jellemzi (a nadrág és a kalap színe ugyanis megegyezik).

Összességében elmondható, hogy az eddig vizsgált magyar textusok sok tekintetben eltértek a román narratíváktól: nem voltak offenzív politikai szövegek, és az egyén nem „oldódott fel” teljesen a politikai üzenetben. A szerzők nem uszítottak, nem összpontosítottak ellenségkép konstruálására, nem tettek nyílt identitásjavaslatokat. A szállodás jóindulatú ábrázolásával, szállodai tevékenységének és cselekedeteinek (incidenseinek, ellenállásának, identitásvállalásának) részletes és sajátos leírásával azonban közvetíteni, népszerűsíteni tudtak a kisebbség szempontjából hasznosnak vélt tulajdonságokat, viselkedési mintákat (szorgalmas élet, ellenállás, önfelvállalás, bátorság). Életeseményeinek nyilvánosságra hozatala emocionális dimenzióban is hasznosult: a kisebbségi magyarság körében sokan egyetérthettek vele, ami az összetartozás érzését növelte. Az ellene indított eljárások együttérzést váltottak ki, a lapok olvasásán keresztül az elégedettség érzését, a hatalommal szembeni rezisztencia „tapasztalatát” is átérték az olvasók. Vaiszlovich – mint a közösség „erős szerkezete” – mintát és bátorítást jelenthetett a számukra. A

---

⁷⁵ *Ellenzék*, 1934. szeptember 20. 4. A külső megjelenését a *Keleti Újság* is tárgyalta, a tudósító szerint „kifogástalan eleganciával”, „szürkebetétes, magassarkú lakkcipőben” állt a kolozsvári hadbírószág folyosóján. *Keleti Újság*, 1934. szeptember 20. 5.

szövegek ily módon nemcsak Vaiszlovich protekcióját szolgálták, de bizonyára a kisebbségi társadalom formálódásához is hozzájárultak.

A kötekedő és hetvenkedő magyar kisebbségi

A *Brassói Lapok*ban 1934. november 1-jén megjelent írás szokatlan hangnemet ütött meg. A szerző elvetette a „hagyományos” szövegépítkezést, és komoly kritikát fogalmazott meg Vaiszlovichsal szemben. A szöveg egyedi azon oknál fogva is, hogy nyíltan foglalkozott az identitás kérdésével, azzal, hogy ki a jó magyar. Ez az írás nyílt határkijelölő írásnak tekinthető, és a román szövegekre emlékeztet.

Az újságírónak nem tetszett Vaiszlovich magatartása. Szerinte ugyanis a szállodás „hetvenkedik”, „kötekedik”, és „okvetetlenkedik”, amikor a hatóság elvárásaival szembehelyezkedik. A szerző a szállodás magatartásának okát is kutatta: „Miért?! Mi volt Weiszlovits Emilnek ezen órákban az elmélkedése, mi volt ez az állásfoglalás, ami kihívó és groteszk módon szembehelyezkedett törvénnyel és rendelettel.” Saját bevallása szerint – mivel Vaiszlovich elzárkózott az újságíró kérdéseitől – a válasz tekintetében kénytelen volt a közvéleményre hagyatkozni, mely szerint „Weiszlovits Emil azért nem tette ki a lobogót, mert magyar!”

Vaiszlovich magatartásának bírálta során a publicista abban a kérdésben is állást foglalt, hogy ki a „jó magyar”. Abból indult ki, hogy a magyar nemzeti kisebbség nyelvi és szociális hátrányokkal küzd: a napilapok a „magyar szóért” harcolnak, a rosszul dotált színészek csak erőfeszítések árán tudják a magyar kultúrát a színpadokon fenntartani. A kisebbségnek ilyen körülmények között érdemi segítségre, adakozó, önzetlen, magát és vagyonát a magyar kultúra és társadalom jobbításának szolgálatába állító támogatókra van szüksége. Vaiszlovich ezzel szemben szimbolikus ügyekben „hetvenkedik”, „kötekedik”, „milliók kényelemből” „handabandázik”, mert „mártíromságot kereső mazochizmus” hajtja. És nem képes valódi áldozatokra. Az újságíró szerint ez a magatartás Erdélyben nem kell senkinek, mert ez csak „magyarkodó fölöslegesség”, ami miatt a kisebbségi társadalom többi tagjai csak szenvednek. A szerző – többes szám első személyben – kijelentette, hogy visszautasítják Vaiszlovich „magyarságát”, egyben üzenetet is megfogalmazott a számára: amennyiben a magyarságért valódi

áldozatokat fog hozni (vagyis anyagi támogatásban részesíti az arra rászorulókat), akkor is magyarnak fogják tekinteni, ha minden egyes ablakában román zászló fog lengeni.⁷⁶ Hogy pontosan ki a „mi”, nem tudjuk meg.

A publicista azokat is kritizálta, akik heroizálták Vaiszlovichot, úgy vélte, érdemtelenül avatták hőssé a szállodást.⁷⁷ De pontosan kikre gondolhatott a szerző? Ahogy azt láttuk, a nyilvánosságban megjelent szövegek visszafogottak voltak, nem heroizáltak. Kritikája bizonyára a privát beszélgetések keretében, a félnyilvános tereken, eseményeken elhangzott véleményekre vonatkozott.

Írásának címzettjei elsősorban a „kötekedők” és reprezentánsuk, Vaiszlovich, valamint a „kötekedés” támogatói voltak. Másodsorban az erdélyi magyarok, akiknek identitást és cselekvési stratégiát kínált fel. Az újságíró vádja azonban nem volt megalapozott, az adatok azt igazolják, hogy Vaiszlovich Emil rendszeresen adakozott.⁷⁸

A többi íráshoz viszonyítva tehát itt merész állásfoglalással van dolgunk. A szöveg sok tekintetben hasonlít a román szövegekre: az egyén eltűnik belőle, Vaiszlovichot egy csoport („magyarkodók”) képviselőjeként jeleníti meg. Instrumentalizálja személyét: alakján és incidensén keresztül fogalmaz meg egy fontos üzenetet (hogy ki a jó magyar). Az aszimmetrikus értékszerkezet, a poláris beszéd is jellemző rá: egyik oldalon állnak a haszontalan magyarkodók, a másikon az önzetlen, áldozatot hozó magyarok. Az offenzivitás is kimutatható: vitatkozik, kritizál, ellenséget/ellenfelet azonosít be, közösségépítési tanácsokat, identitásjavaslatot fogalmaz meg. Alapvető különbség viszont, hogy narratívájának nem része az etnikai ellenségkép.

---

⁷⁶ *Brassói Lapok*, 1934. november 1. 8.

⁷⁷ „A börtön különös nimbuszal vonja be mindenkor lakóját. Érdekes lesz a gyilkos is, aki tizenöt év után szabadul. Romantikussá válik a párbajhős, kit államfogházsal sújt a törvény. Azonban jó lenne, ha senkit sem tévesztene a börtön s a mártírság hamis nimbusza, mely most Weiszlovits Emil feje köré készül glóriát vonni.”

⁷⁸ Szociális, kulturális, közösségi célokat egyaránt támogató, l. pl. *Nagyvárad*, 1928. január 29. 16.; *Nagyvárad*, 1928. február 10. 7.; *Uo.*, 1928. február 29. 3.; *Uo.*, 1928. március 7. 6.; *Magyar Szó*, 1930. január 8. 3. *Biharország. A Bihari Turista Club lapja*, 1933. január, 1. sz. 2. *Emlékkönyv Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi temetéséről, életrajzi adataival*. Nagyvárad: Nyug. Szert. Izt. Hitközség, 1936. 137–140.

A szerző retorikája jól illeszkedik az erdélyi nyilvánosságban akkortájt zajló folyamatokba. Az 1930-as években ugyanis már népszerű volt az az álláspont, mely az eredményeket legalább részben a kisebbségi társadalom belső viszonyainak megújításától, újjászervezésétől, a népszolgálati munkától várta.⁷⁹ Erre az időszakra már nyilvánvalóvá vált, hogy az országon belül nem számíthatnak a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezésére, mint ahogy külföldi segítségre sem (a népszövetségi beadványok nem jártak sok sikerrel). Ilyen körülmények között – a Magyarországgal való viszony és a revíziós jövőkép mellett – felértékelődött a belső társadalmi szerveződés.⁸⁰

Ennek az írásnak több hozadéka is van. Láthatóvá teszi azt, hogy volt egy „hivatalos” magyar nyelvű nyilvánosság, melyből a nagyon provokatív tartalmak, például Vaiszlovich heroizálása, az ellenségkép konstruálása, a szenvedélyes érzelemnyilvánítás kimaradtak. És hogy vélhetőleg volt egy másik, egy „informális” nyilvánosság, ahol a „hivatalosból”, a nyílt kommunikációból kiszorult diskurzusok, témák kaptak helyet, és mely bizonyára leginkább a szóbeliség keretei között létezett. Továbbá azt is látatja, hogy Vaiszlovich megítélése magyar körben nem volt egyöntetű: karakterének, magatartásának különböző értelmezéseiről és több interpretív közösségről beszélhetünk. Illetve a Vaiszlovichról szóló szövegekből is kiolvasható az, ami más, országos jelentőségű forrásokban is látható: magyar közegben is felvetődtek azok a kérdések, hogy ki a közösség jó tagja, milyen „technikákkal” kell a kisebbséget védelmezni.

Összegzés

Tanulmányomban a két világháború közt keletkezett magyar és román nyelvű, Vaiszlovich Emil nagyváradi szállodához kapcsolódó szövegeket elemeztem. Karakterének, státuszának és incidenseinek köszönhetően ugyanis a publicisták érdeklődést mutattak iránta.

⁷⁹ A népszolgálat ideájához l. Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 11–47. és Lőrincz D. József: A népszolgálat. In: uo. 288–322.

⁸⁰ Bárdi Nándor: *Othon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013. 487–495.

Dolgozatomban rámutattam arra, hogy a szövegek tartalmát mindenekelőtt az impériumváltás és az ezzel összefüggő új kihívások, készítetések, elsősorban a nemzetépítés és a kisebbségvédelem („immunizálás”) szándéka formálták. A Vaiszlovichot instrumentalizáló szövegekben ugyanis a szerzők többnyire a nemzeti identitásra és magatartásra vonatkozó javaslatokat fogalmaztak meg, közösségi emberideált és normákat, valamint ellenségeképet közvetítettek az olvasók számára.

A szövegekben a publicisták különböző szerepekben, különböző csoportok reprezentánsaként ábrázolták Vaiszlovichot. A szerzők a szerepeket szándékaiknak, politikai céljaiknak megfelelően jelölték ki, ugyanakkor céljaikat és az ábrázolás módját nagyban meghatározták a közösségi igények, valamint az áthagyományozott tudáskészlet és toposztár elemei.

Az általam vizsgált és a főszereplőt negatív színben feltüntető román szövegek szerzői egy nagy interpretív közösséghez tartoztak, melynek tagjai Vaiszlovichot a román nemzetépítés kerékkötőjének, nemzetellenes (románellenes) aktornak tekintették. Ezek a textusok a magyar narratívákhoz képest offenzívebbek voltak, nyílt nemzetépítést folytattak, és az ellenségekép-konstruálásra épültek. A magyar szerzők legalább két interpretív közösséghez tartoztak, a domináns csoport szimpatizált Vaiszlovichcsal. Bár nem uszítottak, a szállodás jóindulatú ábrázolásával népszerűsíteni tudtak a kisebbség szempontjából hasznosnak vélt tulajdonságokat, viselkedési mintákat.

Az elemzés többek között azt is megmutatta, hogy a nemzetesítő román elitek munkáját Nagyváradon a „régí világhoz” igazodó akkulturációs gyakorlatok lassították, ezért is volt szükség a mozgósító, identitásépítő szövegekre. Az is láthatóvá vált, hogy magyar oldalon legalább két nyilvánosság létezett, és hogy a Vaiszlovichot nyíltan heroizáló szövegek inkább a „hivataloson” (írott sajtón) túli nyilvánosságban kaptak, kaphattak helyet.

Felhasznált irodalom

Levéltári források:

MNL OL K 28, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály, 68. csomó, 11. tétel.

SJAN Bihar (Román Nemzeti Levéltár Bihar Megyei Levéltára), Fond 85, inv. 137. Casina Națională Bihar (Bihar Megyei Nemzeti Kaszinó), dosar 34, 36 (1902, 1904).

Sajtó

Biharország. A Bihari Turista Club lapja (1933)

Brassói Lapok (1934)

Budapesti Hírlap (1930)

Cele trei Crișuri (1926)

Chemarea Tinerimei Române (1929)

Cosânzeana (1926)

Ellenzék (1934)

Făclia (1936)

Foaia diecezană (1936)

Gazeta de Vest (1931, 1934)

Infrățirea Românească (1931)

Keleti Újság (1923, 1934)

Magyar Szó (1930)

Nagyvárad (1919, 1923, 1928, 1940)

Nagyváradai Napló (1915, 1919, 1933)

Szabadság (1934)

Tribuna (1906)

Várad Hét (1919)

Vestul României (1923, 1924)

Vulturul Ardelean (1936, 1937, 1938, 1939)

Egyéb források:

Dutka Ákos: *A Holnap városa. Regényes korrajz a nagyváradai A Holnap születésének idejéről*. Összeáll. Károly Márta. [Budapest:] Palatinus, 2000.

Emlékkönyv Dr. Kecskeméti Lipót főrabbi temetéséről, életrajzi adataival. Nagyvárad: Nyug. Szert. Izr. Hitközség, 1936.

Kecskeméti Lipót: *Halotti beszédek.* Oradea: Kecskeméti Andor, 1937. 50–52.

Szakirodalom:

Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében.* Pozsony: Kalligram, 2015. 11–47.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéből.* Csíkszereda: Pro-Print, 2013.

Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.* Pozsony, 2004.

Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest: Új Mandátum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.

Edelman, Murray: Metafora és nyelvi formák a politikában. In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000. 212–231.

Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.

Fehér Dezső (szerk.): *Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve.* Nagyvárad: Sonnenfeld, 1933–1937.

Hadas Miklós: *A modern férfi születése.* Budapest: Helikon, 2003.

Keszeg Vilmos: *A történetmondás antropológiája.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE, 2011.

Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok.* Kolozsvár: Komp-Press, 2002.

- Köpeczi Béla: A 19. századi román irodalom magyarságképe. In: Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Magyarságkép és történeti változásai*. Budapest: MTA, 1999.
- Köpeczi Béla: *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Kulcsár Beáta: Büntetés és kizárás a Bihar megyei és Nagyváradai Nemzeti Kaszinóban. *Korall*, 2018. 71. 48–68.
- Kulcsár Beáta: Utak és buktatók: egy nagyváradai izraelita testvérpár mobilitási kísérletei a 19. század végén. In: Geccsényi Lajos (főszerk.) – Fazekas Csaba (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi zsidóság történetéből*. Budapest: MFE, 2019. 62–76.
- Lőrincz D. József: A népszolgálat. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 288–322.
- Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest: Héttorony, 1989.
- Mitu, Sorin: *Az én Erdélyem. Történetek, mentalitások, identitások*. Marosvásárhely: Mentor Könyvek, 2017.
- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris – Pallas – Attraktor, 2002.
- Szabó Márton: *A politikai idegen*. Budapest: L'Harmattan, 2003.
- Szabó Márton: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politikai tudásról és a politika nyelvéről*. Budapest: Scientia Humana, 1998.
- Tripon, Aurel (ed): *Monografia Almanach al Crișanei. Județul Bihor*. Oradea, 1936.

SZILÁGYI IMRE*

Déli szomszédaink és az I. világháború végének századik évfordulója, a területi gyarapodás megünneplése

„Háború mindenek atyja és mindenek királya. És egyeseket istenekké tett meg, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabaddá.”

Hérakleitosz 54. (töredék), Kerényi Károly fordítása.¹

Bevezetés

Kővágó László 1964-ben megjelent könyvében² alaposan körbejárta azokat az eseményeket, amelyek 1918 és 1919 folyamán azokon a területeken zajlottak, melyek egykor a Magyar Királyság részét alkották, de ma már a mai délszláv utódállamokhoz tartoznak. Kővágó könyvéből az derül ki, hogy az elcsatolt területek a helyi lakosok jogos elégedetlensége ellenére, alapvetően nem saját elhatározásukból, hanem a külső erők (mindenekelőtt a szerbek és a franciák) fegyveres beavatkozása következtében kerültek Szerbiához, illetve az 1918. december 1-jén megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz. Kővágó korabeli frazeológiát használó megfogalmazásában: „Mindamellet az elégedetlen dolgozó tömegek megfélemezésében és a polgári hatalom megszilárdításában a döntő tényező – a Vajdaság, a Muraköz és a Szlovén Vidék esetében is –

* A szerző: Szilágyi Imre politológus, e-mail: haszi11@t-online.hu

¹ Görög gondolkodók. *Thalészról Anaxagoraszig.* [Budapest:] Kossuth Könyvkiadó, 1992, 35.

² Kővágó László: *A magyarországi délszlávok 1918-1919-ben.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.

kétségkívül az antant messzemenő gazdasági és katonai segítségével végrehajtott katonai megszállás volt.”³

A titói Jugoszlávia szétesése után létrejött utódállamokban, Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában 2005 óta ünneplik a területek megszerzését. Ebben az írásomban ezen ünnepek törvényi hátterét és az ünneplés módjait, valamint az ott élő magyarok reakcióit igyekszem bemutatni, különös tekintettel arra, hogy most van e területek elcsatolásának századik évfordulója.

Szerbia

Szerbiában 2012 óta munkaszüneti állami ünnepnap november 11-e, az I. világháborúnak véget vető compiègne-i fegyverszüneti egyezmény aláírásának napja (Dan primirija u I. svetskom ratu).⁴ 2011. november 23-án Rasim Ljajić, akkori munkaügyi miniszter elmondta, hogy ez a nap ugyan 2005 óta ünnep volt, de nem volt munkaszüneti nap, és ezt most módosítják.⁵ Azt, hogy milyen döntés (kormányrendelet vagy bármi más) alapján ünnepeltek 2005-től, nem találtam meg. De az akkori döntés alapján az általános és középiskolákban megemlékeztek erről a napról.⁶ 2007. november 5-én módosították az ünnepekről szóló 2001-es törvényt.⁷ Ebből egy módosítás érinti a témánkat. A 3a kiegészítés kimondja: „Ha a Szerb Köztársaság állami ünnepeinek megünneplése vasárnapra esik, (akkor) a következő munkanapon nem dolgoznak.” (sic!). 2011. december 5-én a szerb parlament elfogadta a Szerb Köztársaság állami

³ Kővágó, 1964. 247.

⁴ A szerbség álma teljesült száz éve. *Magyar Szó*, 2018. november 9. https://www.magyarso.rs/hu/3831/vajdasag_ujvidek/192737/A-szerbs%C3%A9g-%C3%A1lma-teljes%C3%BClt-sz%C3%A1z-%C3%A9ve.htm (letöltés ideje: 2019. augusztus 12.)

⁵ Ljajić: U Srbiji će biti 10 neradnih dana godišnje. *Politika*, 2011. november 23. <http://www.politika.rs/sr/clanak/198806/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 12.)

⁶ 11. novembar - Dan primirja u I Svetskom ratu. *sabac.tv*. 2017. november 11., <http://www.sabac.tv/vesti/20788/11-novembar-dan-primirja-u-i-svetskom-ratu> (letöltés ideje: 2019. augusztus 12.)

⁷ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o državnim i drugim praznicima u Republici Srbiji. <http://www.parlament.gov.rs/akti/doneti-zakoni/u-sazivu-od-14-februara-2007-1034.html> (letöltés ideje 2019. augusztus 12.)

és egyéb ünnepeiről szóló törvény módosítását.⁸ Ennek második pontja kimondja, hogy ezentúl állami ünnep az I. világháborút lezáró fegyverszüneti egyezmény napja.

Az egyik magyarázat szerint Szerbia ugyan megünnepelhetné november 13-át, a belgrádi tűzszünet napját, de azért döntöttek a 11-e mellett, „mert Szerbia ezzel azon országok sorába áll, amelyek száz évvel ezelőtt a szabadságért és a szebb jövőért harcoltak.”⁹ Éppen ezért Szerbiát és a szerb közvéleményt igen kínosan érintette, hogy 2018. november 11-én a párizsi ünnepségen a szerb államfő egyáltalán nem a győztes hatalmak képviselőinek körében kapott helyet. Pedig amint azt a belgrádi politikatudományi kar dékánja a tévében kifejtette: „amikor az I világháborúról van szó, Szerbia megérdemli az első sort, Franciaország és Nagy-Britannia, az I. világháború győztes államai mellett.”¹⁰ Szerb szempontból ráadásul csak tetézte a botrányt, hogy az ünnepségen nem csupán részt vehetett a koszovói államfő, Hashim Thaçi, de ráadásul közvetlenül Putyin mögött állhatott.¹¹

Magában Szerbiában négy főbb eseményen emlékeztek meg a nagy háború végéről. 2018. november 1-jén megünnepelték Belgrád felszabadulásának századik évfordulóját.¹² November 10-én külföldi vendégek, köztük nagykövetek részvételével emlékeztek meg az I. világháború halottairól.¹³ November 11-én egy rendkívül nagy

⁸ Zakon o izmenama i dopunama Zakona o državnim praznicima u Republici Srbiji . 5. decembar 2011. (letöltés ideje: 2019. augusztus 12.)

<http://www.parlament.gov.rs/akti/doneti-zakoni/u-sazivu-od-11-juna-2008.1526.html>

⁹ Maričić, V.: Zašto je 11. novembar državni praznik? *Danas*, 2018. november 11., <https://www.danas.rs/drustvo/zasto-je-11-novembar-drzavni-praznik/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

¹⁰ „Srbija treba u prvi red, mesto joj je uz FR, Britaniju”. B92.net, 2018. november 12., (letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2018&mm=11&dd=12&nav_cat egory=11&nav_id=1468342

¹¹ Uo.

¹² *Danas* u Beogradu obeležavanje stogodišnjice završetka Prvog svetskog rata. novimagazin.rs, 2018. november 1., (letöltés ideje: 2019. augusztus 11.)

<http://www.novimagazin.rs/vesti/danas-u-beogradu-obelezavanje-stogodisnjice-zavretka-prvog-svetskog-rata>

¹³ Komemoracije na Novom groblju u Beogradu povodom stogodišnjice primirja 1.Svetskom ratu. beogradskagroblja.rs, (letöltés ideje: 2019. augusztus 11.)

hadgyakorlatot tartottak, amit a propaganda az évfordulóval kapcsolt össze.¹⁴ Továbbá a szerb parlament elnöke nyitotta meg azt a szerb történeti múzeumban azt az egy évig tartó kiállítást, amely a „Nagy Háború vége 1917-1918” címmel rendkívül gazdag interaktív anyagot tár a nézők elé.¹⁵ És persze a sajtóban különböző megközelítésű cikkekben emlékeztek meg az eseményről.

A vajdasági magyarokat nem nagyon mozgatták meg ezek az ünneplések. Annál nagyobb visszhangot váltott ki viszont az, hogy a Vajdasági Tartományi Képviselőház 2018. június 19-én döntött a Vajdaság szempontjából jeles napok dátumáról. Ezek közé tartozott november 25-e megünneplése, 1918-ban ugyanis ezen a napon csatolták Szerbiához a „Vajdaságot”. (Szerb megfogalmazás szerint a területet egyesítették Szerbiával, illetve a terület csatlakozott Szerbiához). Bár a szerbek bizonyos 19. századi események nyomán már 1919 és 1944 között is úgy írtak az említett területről, mint a Vajdaságról (és sajnos nem egyszer a mai magyar történészek is ezt az elnevezést használják a két világháború közötti időszakra vonatkozóan), ilyen elnevezésű területi, közigazgatási egység hivatalosan csak 1944–45 folyamán jött létre, addig csak a Bánság, Bácska, és Baranya, illetve 1929-től a Dunai Bánság létezett.) A Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) hat képviselője ugyancsak megszavazta ennek elfogadását. Pásztor István, a VMSZ és egyben a vajdasági tartományi képviselőház elnöke szerint „egy ilyen sokszínű régió számára elfogadható, hogy minden nemzet kijelölhesse a maga nemzeti ünnepeit. (...) ez a sokszínűség nemcsak egymás szokásainak, illetve kultúrájának és vallásának elfogadásáról szól, hanem azt is el kell fogadni, hogy egy-egy történelmi dátum

<http://www.beogradskagroblja.rs/page/de%C5%A1avanja/100486/cnt/komemora-cije-na-novom-groblju-u-beogradu-povodom-stogodi%C5%A1injice-primirja-l-svetskom-ratu.sr-Latn-CS.htm>

¹⁴ Miroslav Lazanski: Srbija na manevru. *Politika*, 2018. november 11., <http://www.politika.rs/sr/clanak/415496/Srbija-na-manevru> (letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

¹⁵ A. K.,: Kraj Velikog rata. *Politika*, 2018. november 12., <http://www.politika.rs/sr/clanak/415594/Kraj-Velikog-rata> (letöltés ideje: 2019. augusztus 19.)

megítélése mást jelenthet a különböző nemzetiségek számára.”¹⁶ A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének (VMDK) két képviselője viszont nemmel voksolt, mivel a párt elnökének véleménye szerint „ez olyan időkre és olyan dátumokra emlékeztet minket, magyarokat, amelyek nagyon sok negatívumot és vészőfutást okoztak a délvidéki magyarságnak.”¹⁷ Ők azt szerették volna, ha olyan dátumot választanak, amely nem tép fel történelmi sebeket. A vajdasági képviselőház főtítkárhelyettese kifogásolta, hogy a vajma.info (és több magyar nyelvű sajtóorgánium, így például a *Magyar Szó* napilap és a Szabad Magyar Szó portál) az eseményről szóló beszámolójának ezt a címet adta: „November 25-e ezentúl Vajdaság napja”. Szerinte ugyanis a képviselőházi határozat „azonos rangú tartományi jelentőségű dátumokként november 25-ét, május 15-ét és december 10-ét, valamint augusztus 20-át, augusztus 10-ét, október 16-át, december 1-jét és január 17-ét határozza meg.”¹⁸

Csakhogy, amint az a Szabad Magyar Szó által közzétett szövegből kiderül, az említett dokumentum első szakasza a következőt tartalmazza:

„Vajdaság Autonóm Tartományban (a további szövegben Vajdaság AT) tartományi jelentőségű dátumként megállapításra és ünnepélyes megjelölésre kerül:

November 25., annak a napnak kapcsán, amikor 1918-ban a Nagy Népgyűlés Újvidéken kikiáltotta a Bánság, Bácska, és Baranya egyesülését a Szerb Királysággal.”¹⁹ Purger Tibor a *Szabad Magyar Szóban* ennek ismeretében igen éles hangú szatírában leplezte le a

¹⁶ November 25-e ezentúl Vajdaság napja: A döntés vitákat gerjesztett a magyar közösségben. *vajma.info*, 2018. június 19., <https://www.vajma.info/cikk/vajdasag/22540/November-25-e-ezentul-Vajdasag-napja-A-dontes-vitakat-gerjesztett-a-magyar-kozossegeben.html> (letöltés ideje: 2019. augusztus 19.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Tartományi képviselőházi határozat a tartományi jelentőségű dátumok megállapításáról és ünnepélyes megjelöléséről. *szabadmagyarszo.com*, 2018. június 21. (letöltés ideje: 2019. augusztus 14.) <https://szabadmagyarszo.com/2018/06/21/tartomanyi-kepviselohazi-hatarozat-a-tartomanyi-jelentosegu-datumok-megallapitasarol-es-unnepelyes-megjeloleserol/>

szerbiai hatalmi politika arroganciáját és képmutatását.²⁰ Itt jegyzem meg, hogy Kővágó László arra hívta fel a figyelmet, hogy akár az 1910-es, akár az 1921-es, tehát már a jugoszláv népszámlást vesszük figyelembe, „egyik népcsoport sem volt akkora számbeli többségben a többivel szemben, hogy egymagában jogosult lehetett volna dönteni a terület egészének sorsáról. A párizsi békeértekezleten részt vevő jugoszláv delegáció is nyilvánvalóan a vajdasági lakosság fenti tarka összetételére való tekintettel tartózkodott attól, hogy az újvidéki határozatokra, mint a kérdéses terület államjogi helyzetét a népek önrendelkezési joga alapján meghatározó dokumentumra hivatkozzék.”²¹

Azt, hogy Purger Tibornak mennyire igaza volt, jól mutatja, hogy Igor Mirović tartományi kormányfő még 2018. július közepén (tehát több mint három héttel az említett parlamenti döntés után) is arról elmélkedett, az lenne a legjobb, ha a Vajdaság napja november 25-e, vagy a májusi szerb nemzetgyűlés dátuma lenne. Ugyanakkor azt mondta, megérti Pásztor István álláspontját, aki szerint a magyarok nem ünnepelhetik meg november 25-ét, Vajdaság Szerbiához való csatolásának napját.²²

2018. november 25-én a vajdasági Magyar Mozgalom közleményben tiltakozott. Ebben emlékeztettek arra, hogy száz évvel korábban a szerb Nagy Nemzetgyűlés ezen a napon döntött úgy, hogy Bácska, Bánát és Baranya a Szerb Királyság része legyen: „Aki magyar, és november 25-ét ünnepnek tartja – lelke rajta. Mi a magunk részéről semmilyen ünnepelni valót nem találunk ebben a dátumban.”²³ A Magyar Mozgalom három tagja a magyar

²⁰ Purger Tibor: Minden világos: Nemvajdaság nemnapja Egy hatalmi helyreigazítás nyelvi, logikai és jogi bukfencei. *Szabad Magyar Szó*, 2018. június 23. <https://szabadmagyarszo.com/2018/06/23/minden-vilagos-nemvajdasag-nemnapja/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 10.)

²¹ Kővágó, 1964. 98.

²² Mirović megérti, hogy a magyarok nem ünnepelhetik november 25-t. Vajdasági Rádió-Televízió, 2018. július 15. http://www.rtv.rs/hu/politika/mirovic-meg%C3%A9rti-hogy-a-magyarok-nem-%C3%BCnnepelhetik-november-25-t_934763.html (letöltés ideje: 2019. augusztus 12.)

²³ „Aki magyar, és november 25-ét ünnepnek tartja – lelke rajta”. *Szabad Magyar Szó*, 2018. november 25.

<https://szabadmagyarszo.com/2018/11/25/aki-magyar-es-november-25-et-unnepnek-tartja-lelke-rajta/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 14.)

Országgyűlés Nemzeti összetartozás bizottságát arra kérte, foglalkozzon azzal, hogy Pásztor István november 25-én részt vett a vajdasági képviselőház díszülésén. Szerintük ugyanis „Pásztor István, a VMSZ elnöke, (...) ezzel a gesztussal is megmutatta, hogy egyetért Délvidék Magyarországtól való elszakításával, valamint, hogy pártjának nem lenne semmi kifogása a délvidéki magyarság szerbségbe való beolvadása ellen.”²⁴

A VMSZ elnöksége rendkívül élesen reagált a Pásztor István ellen felhozott vádakra. Egyrészt felhívták a figyelmet arra, hogy az ülésen beszédet tartott a Szerb Köztársaság elnöke, „elismerő és köszönő szavakkal illetve Orbán Viktort, Magyarország miniszterelnökét, amiért a két ország viszonya, átlépve a történelmi szembenállás múltbéli fájdalmas tényein, közösen képes építeni a térség számára biztonságot nyújtó jövőt.”²⁵ Másrészt a szerbiai és a vajdasági körülményeket felemlítve hangsúlyozták, hogy „a Magyar Mozgalom társelnökei – és nem elnöksége – ezen történelmi esemény kapcsán az uszítás, a történelmi revizionizmus, helyenként a politikai revizionizmus elemeinek beemelésével és mondataik bizonyos elemeinek irredenta allúzióival veszélyes és vállalhatatlan irányba mozdultak el ezen levelükben.”

Horvátország

Zágrábban 2005. szeptember 23-án a horvát szabor törvénymódosítással fogadta el, hogy szeptember 25-e legyen „Isztria, Rijeka, Zadar és a szigeteknek a horvát anyaországgal történő egyesüléséről szóló döntés meghozatalának (emlék)napja”, illetve, hogy január 9-e legyen a „Muraköz magyar államtól történő elszakadásáról szóló határozat meghozatalának (emlék)napja.”²⁶

²⁴ K. P.: Díszülés Délvidék elcsatolásának századik évfordulója alkalmából: Pásztor is jelen volt! *Délhír*, 2018. november 25., <https://delhir.info/2018/11/25/dizules-delvidek-elcsatolasanak-szazadik-evforduloja-alkalmabol-pasztor-is-jelen-volt/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 15.)

²⁵ A trianonhoz vezető út állomásának politikai keselyűi. vmsz.org.rs. <http://www.vmsz.org.rs/hirek/tortenesek/trianonhoz-vezeto-ut-allomasanak-politikai-keselyui> (letöltés ideje: 2019. augusztus 15.)

²⁶ Zakon o dopunama Zakona o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj

Némileg feltűnő ugyan, hogy a törvényt két nappal az Isztriáról stb. szóló megemlékezés napja előtt fogadták el, de mi most foglalkozunk a Murakőzzel. Bár a horvátok már 1918. december 28-án elfoglalták ezt a területet, azért választották az ünneplés napjául január 9-ét, mert 1918-ban ezen a napon Csáktornyan (Čakovecban) nagygyűlésen fogadták el a törvényben említett határozatot.²⁷

A századik évfordulót itt is többféle módon ünnepelték meg. A csáktornyai Muraköz Múzeumban január 8-tól március 28-ig tartó kiállításon ismertették a korabeli eseményeket. A január 8-án megtartott tudományos tanácskozáson a kulturális miniszteren kívül a horvát tudományos élet számos képviselője, csáktornyai intézmények és egyesületek, valamint a Muravidék Zrinyiekkal foglalkozó szervezetei (Zrinska garda Čakovec, Udruga Zrinski konjanici) is részt vettek. A tervek szerint a tanácskozás anyagát külön kötetben is megjelentetik.²⁸ A 100. évforduló legkiemelkedőbb eseményeként a horvát államfő, Kolinda Grabar-Kitarović január 9-én Csáktornyan ünnepélyes fogadást tartott a horvátországi diplomáciai képviselők és a nemzetközi szervezetek vezetői, valamint a Horvát Köztársaságba akkreditált katonai küldöttek számára. Ez alkalomból dicsérte a muraköziek képességeit és szorgalmát, amelynek eredményeképpen Muraköz Horvátország egyik legfejlettebb területe. A külföldi vendégek számára azonban valószínűleg ennél fontosabb volt, hogy ezt az alkalmat is kihasználta arra, hogy szóljon Horvátország 1992. január 15-én történt nemzetközi elismeréséről, az ország immár 10

https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2005_09_112_2062.html (letöltés ideje: 2019. augusztus 11.)

²⁷ 9. siječnja – Dan donošenja Rezolucije o odcjepljenju Međimurja od mađarske države.

<https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest-saborovanja/vazni-datumi/9-sijecnja-dan-donosnja-rezolucije-o-odcjepljenju>. (letöltés ideje: 2019. augusztus 21.) Kővágónál nyilván nyomdahiba következtében január 7-e szerepel. A nyomdahibát valószínűsíti, hogy Kővágó a *Zalai Hírlap* 1919. január 10-ei cikkére hivatkozik. L. Kővágó, 1964. 111.

²⁸ Znanstvenim skupom započelo obilježavanje 100. obljetnice odcjepljenja Međimurja od mađarske države. *emedjimurje.rtl*, 2019. január 8. <https://emedjimurje.rtl.hr/vijesti/drustvo/3317487/foto-znanstvenim-skupom-zapocelo-obiljezavanje-100-obljetnice-odcjepljenja-medjimurja-od-madarske-drzave/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 18.)

éves NATO tagságáról és külpolitikai törekvéseiről.²⁹ A horvát internetes oldalak egy része azt a horvát hírugynökség (HINA) által készített összefoglalót vette át, aminek a lényegét itt leírtam. Magyar szempontból azonban figyelemre méltó, hogy az államfő honlapján (nehezen megtalálható eredeti szövegben van két olyan fontos mondat, amit a HINA nem idézett, (és így persze az internetes lapok sem): „A Muraköz egyúttal szorososan összeköt minket két baráti szomszédos országgal, Magyarországgal és Szlovéniával. E határmenti térségben érezzük népeink termékeny kulturális keveredését, mint annak a részét, amit Európa autentikus szellemiségének nevezhetnénk.”³⁰

Az ünnepségen számos muraközi politikai és kulturális személyiség is részt vett. Muraköz megye polgármestere, Matija Posavec (valószínűleg még az államfő előtt megtartott beszédében) azt hangoztatta, hogy 1918. december 24-től 1919. január 9-éig igen kemény harcok folytak a Muraközért, és külön kiemelte a 100 évvel korábbi határozat azon részét, amely szerint örökre elszakadnak a hivatalos Magyarországtól.³¹ A horvát szabor alelnöke, Željko Reiner viszont a sajtókonferencián azt mondta, hogy inkább a terület Horvátországhoz csatolásáról kellene beszélni, és nem a magyar hatalomtól való elszakadásról.³² Ezzel kapcsolatban érdemes két dolgot megjegyezni. Egyrészt azt, hogy az adott időszakban nem létezett Horvátország, csak a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság. Éppen ezért az említett határozat nem szól Horvátországról, hanem azt

29 M. Šu./Hina: Diplomati s predsjednicom slavili 100 godina od pripojenja Međimurja. 2019. január 09. (letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

<https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/diplomati-s-predsjednicom-slavili-100-godina-od-pripojenja-medimurja-foto-20190109>

30 Obilježavanja 27. obljetnice međunarodnog priznanja Republike Hrvatske i 100. obljetnice ujedinjenja Međimurja s maticom zemljom Hrvatskom 9. siječnja 2019. <http://predsjednica.hr/objava/1/1/2814> (letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

31 Heric, Sanja: Kolinda Grabar-Kitarović: Međimurci su uvijek spremno branili Međimurje i Hrvatsku! 9. siječnja 2019. <https://www.mnovine.hr/medimurje/foto-i-video-kolinda-grabar-kitarovic-medimurci-su-uvijek-spremno-branili-medimurje-i-hrvatsku/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 21.)

32 ibe/VLM: Leko: U EU se nećemo odricati svojih vrijednosti. vecernji.hr, 2013. január 09., (letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

<https://www.vecernji.hr/vijesti/leko-u-eu-se-necemo-odricati-svojih-vrijednosti-495921>

mondja ki, hogy a muraközi horvátok körében mindig is élt a vágy, hogy „politikailag egyesüljön azonos vérű és nyelvű egy nemzetségből való rokonaival”, másrészt *expressis verbis* kimondja, hogy a muraközi horvátok „mindörökre elszakadnak a magyar államtól”.³³

Este pedig még egy úgynevezett ünnepi akadémiai megemlékezés is volt. Ezen ismét beszédet mondott a horvát államfő, aki ezúttal történelmi áttekintésbe foglalta mondanivalóját. Ebben a 14. századtól az 1991-ig tartó időszak legfőbb eseményeit idézte fel, megemlítve Jellasicot, illetve az 1941 és 1945 közötti magyar uralom idejét is. Beszéde végén ismét kiemelte, hogy milyen fontos szerepe van a Muraköznek a Szlovéniával és Magyarországgal fenntartott gazdasági és politikai kapcsolatokban. Kolinda Grabar-Kitarović után felszólalt még néhány politikus. Egy parlamenti képviselő annak az Ivan Novaknak az 1918-ban betöltött szerepét méltatta, akiről Kővágó is viszonylag részletesen ír. Matija Posavec ezúttal azt hangsúlyozta, hogy a békekonferencián Muraköz horvát jellegét kellett bizonyítaniuk, manapság pedig azt akarják megmutatni Horvátországnak, hogy „szabályozottságunk, infrastruktúránk, a munkához való viszonyunk, szolidaritásunk, humanitásunk, a nyilvánosságához és közszféra működéséhez kapcsolódó viszonyunk a jó gyakorlat példája lehet.”³⁴

A horvátországi magyarok nem mutattak érdeklődést az ünnepi megemlékezés iránt, ami érthető is, ha tudjuk, hogy a 2001-es népszámlálás szerint a Muraköznek 118.426 lakosa volt, s ebből 73-an vallották magukat magyarnak, de még az 1910-es népszámlálás szerint is csak a lakosság 8,2%-a volt magyar.³⁵ Baranya és a

³³ Dan donošenja Rezolucije o odcjepljenju Međimurja od mađarske države. medjimurjepress.net, 2018. január 7.

<https://medjimurjepress.net/zupanija/povijest/dan-donosnja-rezolucije-odcjepljenju-medimurja-madarske-drzave-2/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 19.)

³⁴ Svečana akademija u povodu 100. obljetnice pripojenja Međimurja hrvatskoj matici. jutarnji.hr, 2019. január 9.

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/svecana-akademija-u-povodu-100-obljetnice-pripojenja-medimurja-hrvatskoj-matici/8259956/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 19.)

³⁵ Gyémánt Richárd – Drozdik Zsuzsa: A horvátországi magyarság területi és társadalomstatistikai sajátosságai. (KSH) Területi Statisztika, Budapest, 2004. 7. 361-380.

Szerémség nyugati része csak 1945-ben lett Horvátország része, ez az esemény Horvátországban nem ünnep.

Szlovénia

Mielőtt bemutatnám a 2019-es év eseményeit, érdemes egy kicsit itt is visszatekintenünk. 1996-ban jelent meg Lendván egy magyarországi történész, Zsiga Tibor könyve *Muravidéktől Trianonig* címmel.³⁶ A könyvet bizonyos állításai miatt Szlovéniában rendkívül erősen támadták. Alapvetően nem a leírt történeti tényeket vitatták, hanem azt, hogy a szerző a szlovénokat több helyen vendnek nevezi, tagadja, hogy a magyarországi szlovénok nyelve a szlovén nyelv egyik (archaikus) nyelvjárása lenne stb. Mindezek főleg azért keltettek felháborodást, mert ezeket és ehhez hasonló érveket használt Mikola Sándor, amikor a trianoni békekonferencián a „vend kérdés szakértőjeként” a magyar érdekeket képviselte.³⁷ Göncz László is úgy véli, „Mikola – *A vendiség múltja és jelene* című könyvében – bizonyíthatatlan feltételezéseket közölt e kérdést illetően, valamint a kérdéskör számos más valótansága is az egyébként kiváló természettudós és matematikus nevéhez fűződik”.³⁸ 1998 novemberében a lendvai Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet konferenciát rendezett a vitatott kérdésekről. Ennek anyaga kötetben is megjelent.³⁹ A szlovén fél sem maradt adós a válasszal. 1999-ben jelentették meg a Muravidék és a magyar-szlovén (jugoszláv)

<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2004/04/wgyemant.pdf> (letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

³⁶ Zsiga Tibor: *Muravidéktől Trianonig*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet., 1996.

³⁷ M. Kozár Mária: A magyarországi szlovének – letelepedésük, múltjuk, jelenük. *Vasi Szemle*, 1994/4.

<http://www.vasiszemle.hu/1999/04/mkozar.htm> (letöltés ideje: 2019. augusztus 2.)

³⁸ Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2001, 13. Internetes változat: <https://mek.oszk.hu/02200/02239/html/01.htm#b7> (letöltés ideje: 2019. augusztus 2.)

³⁹ Göncz László (szerk.): *A Mura mente és a trianoni békeszerződés. (Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba)*. Lendva/Lendava: Lendavski zvezki/Lendvai füzetek, 2000. 17.

határmegállapítás ügyében 1918-tól alapvető (és szlovén szempontból sikeres) szerepet játszó Matija Slavič írásainak gyűjteményes kötetét.⁴⁰ Tekintettel arra, hogy 1999-ben volt a Muravidék elfoglalásának nyolcvanadik évfordulója, Muraszombatban szeptember 8–11-én konferenciát szerveztek, s ennek az anyagát is megjelentették.⁴¹ A kötet előszavának szerzője hangsúlyosan említi meg a Zsiga Tibor könyve nyomán kialakult vitákat. A konferencián rövid beszédet mondott a Szlovén Köztársaság akkori elnöke, a muravidéki (Križevci, magyarul Tótkeresztúr) születésű Milan Kučan is, s ez a beszéd a kötetben is megjelent. Kučan a kötet címűül választott gondolatot boncolgatta: vajon a Muravidék az európai kommunikációs folyamatok peremén vagy érintkezési pontján van-e? Úgy vélte, hogy a múltban ez a terület peremvidék volt, és feltette a kérdést, hogy lehet-e ez a jövőben másképp? Szerinte ez mindenekelőtt attól függ, hogy képesek-e meglátni Szlovénia jövőjét az európai együttműködésben. „Ha ez a látomás/szemlélet válik uralkodóvá, akkor a Muravidék teljes egészében felértékelheti saját geopolitikai és stratégiai helyzetét, amely fizikailag és szellemileg Közép-Európa kellős közepébe helyezi és ezzel az európai kommunikációs folyamatok érintkezési pontjába.”⁴²

A szlovén szerzők a legkülönbözőbb nézőpontból (történelem, vallási és identitáskérdések, romaügyek, építészeti kérdések) elemezték a kérdéskört. A magyar fél szempontjait Göncz László és jómagam képviseltük. Göncz László történeti áttekintést adott, és a muravidéki magyarság identitásának megőrzésével kapcsolatos kérdéseket boncolgatta. Én a trianoni döntés magyar nemzettudatra gyakorolt hatását igyekeztem bemutatni.

A következő fontos esemény 2005 szeptemberében volt. A szlovén parlament ugyanis szeptember 29-én elfogadta az ünnepekről szóló törvény módosítását. Ennek értelmében nem munkaszüneti ünnepnappá vált augusztus 17-e, a muravidéki szlovénoknak az

40 Slavič, Matija: *Naše Prekmurje : zbrane razprave in članki*. Második, bővített kiadás. [Murska Sobota:] Pomurska založba, 1999.

41 Balazic, Janez – Fujs, Metka (uredila): *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij : zbornik referatov z Znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji*, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2000.

42 Balazic – Fujs, 2000. 13.

anyanemzettel történt egyesülésének napja, illetve szeptember 5-e, a Tengeremlék anyanemzethez történt visszatérésének napja.⁴³ Itt is némileg hasonlóképpen jártak el, mint Szerbiában vagy Horvátországban. Párizsban 1919. augusztus 1-jén engedélyezték, hogy az új délszláv állam megszállja a Muravidéket (Kövágó és a szlovénok egy része is a Szlovén Vidék megjelölést alkalmazza). Augusztus 12-én a jugoszláv csapatok bevonultak a Muravidékre.⁴⁴ 1919. augusztus 17-én Beltinciben a szlovénok népgyűlésen álltak ki az új hatalom mellett, a katonaság pedig átadta a hatalmat a polgári hatóságoknak.⁴⁵ A kilencvenedik évfordulóról szóló beszámolóban így írnak erről: „Amikor arról döntöttek, hogy melyik nap legyen az az ünnep, amelyet 2006 óta állami ünnepként ünneplünk Szlovéniában, az a nap került ki győztesen, amikor a polgári ügyintézők átvették a hatalmat a katonáktól.”⁴⁶

Figyelemre méltó, hogy amíg az említett 1999-es konferencián, illetve a konferencia kötetében, valamint a sajtóban és a politikai közbeszédben igen gyakran (de nem mindig) a Muravidék Szlovéniához csatolásáról szólnak, a törvény szövege az anyanemzettel történt egyesülést említi. És helyesen, hiszen ezt a területet is az 1918 decemberében létrejött Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolták és nem a (még) nem létező Szlovéniához. Megjegyzem, hogy a szlovén szövegekben gyakran használják az anyaországhoz történő csatolás kifejezést. Erről Metka Fujs történész így nyilatkozott: „Mindenekelőtt tudni kell, hogy ezekre a forradalmi

⁴³ Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o praznikih in dela prostih dnevih v Republiki Sloveniji (ZPDPD-A), stran 9290. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2005-01-3888/zakon-o-spremembah-in-dopolnitvah-zakona-o-praznikih-in-dela-prostih-dnevih-v-republiki-sloveniji-zpdpd-a?h=Zakon%20o%20praznikih%20in%20dela%20prostih%20dnevih%20v%20Republiki%20Sloveniji> (letöltés ideje: (2019. június 28.)

⁴⁴ Kövágó, 1964. 243.

⁴⁵ An. Ma., J. I., A. Č.: Štefanec: Prekmurje je še vedno nekakšna eksotika. rtvslo.si, 2011. augusztus 16.

<https://www.rtvsllo.si/slovenija/stefanec-prekmurje-je-se-vedno-nekakšana-eksotika/264152> (letöltés ideje: 2019. június 28.)

⁴⁶ A. M.: 90 let od združitve prekmurskih Slovencev z matico. rtvslo.si, 2009. augusztus 17.

<https://www.rtvsllo.si/slovenija/90-let-od-zdruzitve-prekmurskih-slovencev-z-matico/210057> (letöltés ideje: 2019. június 29.)

időkre vonatkozóan nehezen alkalmazható az anyaország kifejezés, hiszen akkoriban egyesült az összes szlovén. Ausztria-Magyarország – amelyben mi szlovénok éltünk, csak éppen egyesek az osztrák tartományokban, a muravidékiek pedig a Magyar Királyság területén – egyetlen monarchia volt. Azok, akik az osztrák tartományokban éltek, 1918. december 1-jén egyesültek a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban (SzHSz Királyság). És ha abból indulunk ki, hogy ebben az új államban, illetve királyságban a szlovénok voltak az egyik államalkotó nemzet, akkor azt is mondhatjuk, hogy fél évvel később ehhez az új államhoz, illetve királysághoz csatlakozott még a párizsi békekonferencia döntése alapján a Muravidék (is). Ezért nehezen állítható, hogy az akkori Szlovénia egyik része rendelkezett az anyaország státuszával, a másik pedig nem.”⁴⁷

A törvény elfogadásakor Szlovéniában jobboldali kormány volt hatalmon. Az ellenzékben lévő liberális és baloldali párt képviselőinek volt néhány kifogásuk, főleg az előkészítés módját illetően, de ennek ellenére támogatták a törvényt. Az olasz nemzetiség parlamenti képviselője azonban (az 1944 és 1956 közötti eseményekre utalva⁴⁸) így fakadt ki: „nem gondoltam, hogy a Tenger mellék gyakorlatilag teljes lakosságának, tehát olaszoknak és szlovénoknak tervszerű és bosszúálló elűzése ünneplés tárgya lehet”⁴⁹ Az itt idézett újság nem szól arról, hogy a törvényjavaslat vitájában természetesen felszólalt a magyar nemzetiség képviselője, Pozsonecz Mária is. Az ő hozzászólását megtaláljuk a szlovén parlament illetékes ülésének jegyzőkönyvében. Pozsonecz egyebek között a következőkre hívta fel a figyelmet: nem lenne szabad, hogy a törvény szövege sértse bármelyik szlovén állampolgár érzéseit. „Ez a törvény válasz a 80 évvel ezelőtti viszonyokra, hiszen az I. világháború viharai után mind a szlovén, mind a magyar szülőföldet feldarabolták a győztesek.

⁴⁷ Mlinarič, Urška:(intervju) Metka Fujs: Kako dolgo gojiti zgodovinsko bolečino? Večno? vecer.com, 2019. augusztus 10. (letöltés ideje: 2019. augusztus 11.) <https://www.vecer.com/intervju-metka-fujs-kako-dolgo-gojiti-zgodovinsko-bolecino-vecno-10051272>

⁴⁸ A tenger melléki lakosság elűzésének, illetve menekülésének történetéről igen nagy szakirodalom szól, l. pl.: Egon Pelikan: Vzroki in posledice izseljevanja iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 2000/2. 289–294.

⁴⁹ Sveženj zakonov na včerajšnjem rednem septembrskem zasedanju državnega zbora. *Večer*, 2005. szeptember 30. 2.

Emiatt a szlovénok egyharmada hazája határain kívül maradt, a magyar állam területének kétharmada pedig idegen hatalom alatt.” Feltette a kérdést, hogy vajon Szlovénia azt ünnepli-e, hogy sok szlovén kisebbségbe került. „(...) úgy gondolom, hogy mind a szlovénok, mind a magyarok morzsák voltunk a nagyhatalmak kezében, ezért egyikünknek sincs oka arra, hogy nagy pompával ünnepeljünk.”⁵⁰

Az ünneplések ügyében 2010-ben annyi változás történt, hogy a gazdasági válság miatti takarékoskodással összefüggésben a (baloldali) kormány úgy döntött, hogy állami szinten ezt az ünnepet ezentúl csak ötévenként tartják meg. Ezt az információt egy olyan cikkben közölték, amelyben arról is tudósítottak, hogy mit mondott 2011. augusztus 16-án az akkori, baloldali kormányfő a Muraszombatban megtartott központi ünnepségen.⁵¹ Az a következő évi ünnepségről szóló beszámolóból derült ki, hogy ez az ünnepnap (nyilván a 2010-es kormánydöntés alapján) nem számít állami ünnepnapnak, csak lokálisnak. Az új, jobboldali kormányfő (aki a törvény elfogadásának évében, 2005-ben is miniszterelnök volt), csupán üdvözlétet küldte. De azért az őszi köztársasági elnökválasztásra készülő legfontosabb jelöltek megjelentek rajta.⁵² 2019-ig a további években is ezen a módon, azaz formálisan nézve lokálisan ünnepeltek.

A századik évfordulóról történő megemlékezések szervezését már 2017 márciusában megkezdték. Létrehoztak egy úgynevezett kezdeményező bizottságot, amelynek Milan Kučan lett az elnöke. A

⁵⁰ DRŽAVNI ZBOR REPUBLIKE SLOVENIJE Nadaljevanje 9. seje (29. september 2005) (letöltés ideje: 2019. június 30.)

<https://www.dzrs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/evidenca?mandat=IV&type=sz&uid=3C185DA6AC35D612C1257096002E75B8>

⁵¹An. Ma., J. I., A. Č.: Štefanec: Prekmurje je še vedno nekakšna eksotika. rtvslo.si, 2011. augusztus 16., <https://www.rtvslo.si/slovenija/stefanec-prekmurje-je-se-vedno-nekakšna-eksotika/264152> (letöltés ideje: 2019. június 30.), 1. még: Premier Borut Pahor na osrednji prekmurski slovesnosti ob dnevu združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom, 2011. augusztus 16. http://www.nekdanji-pv.gov.si/2008-2012/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/252/5559/ (letöltés ideje: 2019. június 30.)

⁵² Žunec, Branko: Priključitev Prekmurja, več samozavesti. *Večer*, 2012. augusztus 18. 1.

bizottság kidolgozta a lehetséges programok keretét.⁵³ Úgy vélem, hogy a Muravidék megszerzését nem csupán azért ünnepelték meg ilyen gondosan és széleskörűen, mert most volt a századik évforduló, hanem azért is, mert ahhoz képest, hogy a háború végén jelentős számú szlovén maradt Olaszország és Ausztria területén, a Muravidék nagyon komoly nyereségnek számított.

2019-ben már az év elejétől folyamatosan készültek a századik évfordulóra, illetve egy sor program már zajlott is. Az év folyamán nagyon sok a témával foglalkozó újságcikk, interjú jelent meg, könyv- és filmbemutatókat tartottak, a muravidéki kultúrát, történelmet, ismertető előadás és egyéb esemény volt. Az előzményekhez tartozik, hogy a szlovén köztvé 2014-től nap mint nap megemlékezett az I. világháború száz évvel korábbi eseményeiről, és a legkülönbözőbb anyagokkal, dokumentumfilmek, tematikus beszélgetések, könyvismertetők stb. gazdagították azokat, akik felkeresték a köztvé internetes oldalát.⁵⁴ Ennek a műsorfolyamnak az egyik része volt, amikor 1919. január 3-án Göncz László, Metka Fujs, a muraszombati Pomurski Muzej igazgatónöje, a magyar történelem egyik legjobb szlovén ismerője és Franci Just irodalomtörténész beszélgetett a száz évvel korábbi muravidéki eseményekről.⁵⁵

A századik évforduló alkalmából azonban a szlovén köztvé ettől függetlenül külön műsorfolyamot indított a Muravidékről,⁵⁶ amelyben az előző műsorfolyamhoz hasonló módon, de immár kifejezetten a Muravidékkal kapcsolatos anyagokat közöltek. Azzal a különbséggel, hogy ezen az oldalon nem csupán az 1919-es eseményekkel kapcsolatos anyagok láthatók, de az elmúlt száz év történéseivel és a

53 Aktivnosti ob 100-letnici združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom. pomurec.com, 2018. március 30. https://www.pomurec.com/vsebinsa/46912/Aktivnosti_ob_100-letnici_združitve_prekmurskih_Slovencev_z_maticnim_narodom (letöltés ideje: 2019. június 30.)

54 Svetovna vojna 1914–1918. stari.rtvsllo.si <https://stari.rtvsllo.si/prva-svetovna-vojna> (letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

55 Kosi, Lidija: Pogled 100 let nazaj: priključitev Prekmurja. stari.rtvsllo.si. 2019. január 3., <https://stari.rtvsllo.si/prva-svetovna-vojna/pogled-100-let-nazaj-prikljucitev-prekmurja/477668> (letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

56 Prekmurje 1919–2019. rtvslo.si, <https://www.rtvsllo.si/prekmurje> (letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

Muravidék jelenével, gazdaságával, kultúrájával, politikai életével összefüggő anyagok is. És persze ez érvényes a sajtóra is. A január 10-én megjelent hírekből az egyik az evangélikus egyház naptárának bemutatójáról szól.⁵⁷ 1919 előtt ugyanis a szlovénok többsége az osztrák örökös tartományok lakója volt, s ezeken a területeken a protestantizmust viszonylag hamar legyőzte az ellenreformáció, de a magyar fennhatóság alatt álló, szlovénok lakta területen a földesurak jóvoltából fönmaradhatott. A naptárban ugyancsak szó volt arról, hogy miképpen telt el ez a száz év a Muravidéken. Mind a muravidéki mindennapokat, mind a mostani évfordulót átszővi két fontos tényező.

Az egyik az, hogy ezeken az ünnepeken ugyan sok szó esik arról, hogy a magyarországi szlovénok a szlovén nemzet részét képezik, mégis mind a muravidékiek, mind az „anyaországbeliek” érzik, hogy az a (megfogalmazásuk szerint) kilencszáz év, amíg egymástól külön éltek, mély nyomokat hagyott mind a nyelvben, mind pedig a mindennapi életben. Mert az ugyan igaz, hogy a magyarországi politika a muravidéki nyelvjárás sajátosságait arra akarta felhasználni, hogy a „vendeket” távol tartsa a többi szlovénoktól, de ugyanakkor az is igaz, hogy ennek a nyelvjárásnak a sajátosságai nehézzé teszik (és főleg tették) a kommunikációt a két nemzetrészt között. Ezért 1919 után a hivatalos szlovén politika nem egyszer erőszakos módszerekkel arra törekedett, hogy a muravidékiek vegyék át a szlovén köznyelvet. Igaz ugyan, hogy értek el eredményeket, de sokan még ma is nyelvjárásban beszélnek. A protestáns naptár bemutatójáról szóló cikkben nem véletlenül olvasható az, hogy Evgen Balažic nyugalmazott evangélikus lelkész arról beszélt, az újrafordított Újtestamentumában „modernebb muravidéki kifejezéseket használt azokra a szavakra, amelyeket valaha használtak, és amelyek számunkra ma nem érthetőek, s ezzel azt szeretné elérni, hogy azt a nyelvet, amit a muravidékiek beszélnek, minél gyakrabban használják az egyházi szertartásokon.”⁵⁸ Azt, hogy a két nemzetrészt bizonyos kapcsolatok ellenére mennyire egymástól elkülönülve élt 1919 előtt, jól mutatja, hogy az őket egymástól elválasztó Murán csak 1922-ben épült meg az első híd. Nem véletlenül emlegetik még ma is, hogy száz évvel ezelőtt nem mindenki értett

⁵⁷ A. Nana Rituper Rodež: Kaj je pri slovenskem narodu vzbudila reformacija. *Večer*, 2019. január 10.

⁵⁸ Uo.

egyét az egyesüléssel.⁵⁹ Mindez jól mutatja, hogy az egykori magyarországi szlovénok kimaradtak az 1919-et megelőző szlovén nemzetfejlődés folyamatából.

A másik tényező a Muravidék elmaradottsága az ország többi részéhez képest. Ezt egyesek egyfajta romantikával élik meg: „Azok az emberek, akik a Muravidékre jönnek, úgy érzik, mintha megállt volna az idő.”⁶⁰ Ugyanakkor erre a vidékre közmondásosan alkalmazták a Szibéria elnevezést. Ennek eredete az I. világháború utáni időkre megy vissza, amikor is Metka Fujs szerint a ljubljanei központban egyfajta sajátos bizalmatlansággal szemlélték a muravidékiek szlovén nemzeti öntudatát. Ezt erősítő Olaszországból menekült szlovén „kolonizátorokat” telepítettek a Muravidékre. Ekkor jött létre a „Muravidék – a szlovén Szibéria” szintagma, amellyel azt érzékeltették, hogy ez a vidék egyfajta (elmaradott) büntetési terület, ahová az állam a kevésbé alkalmas kádereket küldte.⁶¹ Bár az idézett dolgozat szerzője úgy véli, hogy manapság már tényleg nem használják ezt a kifejezést, a központi szlovén napilap még 1999-ben is ilyen címmel jelentett meg cikket: *A Muravidék, mint Szibéria*.⁶² A Muravidék viszonylagos elmaradottsága (ha Magyarországról a 86-os úton autóval közelítjük meg, kifejezetten gazdagnak tűnik az út magyarországi szakaszán láthatókhöz képest, pedig 1990 után itt is komoly fejlődés tapasztalható) Kučan beszéde óta is folyamatosan téma.

Az egyik történész, Dejan Süč (Szűcs) szerint Lendva aranykora 1867 után kezdődött, amikor a település járási székhely lett. Ekkor számos zsidó kereskedő és iparos érkezett ide, ami fellendítette a gazdaságot. „A 20. század elején Lendván a vállalkozók szinte kivétel nélkül magyar nemzetiségű, többnyire zsidó vallású emberek voltak.” A zsidók egyharmada 1919 után Magyarországra telepedett. A gazdasági lap cikkének további részéből kiderül, hogy most, száz évvel később Lendván már jelen vannak a külföldi befektetők, és

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Valentina Smej Novak: *Stoletje potem. Večer*, 2019. január 10.

⁶¹ Koštric, Sandra: *Od „slovenske Sibirije” do čarobne pokrajine neskončnih ravnin: Prekmurje v kontekstu slovenske nacionalne identitete* : diplomsko delo Ljubljana 2011. <http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/kostric-sandra.pdf> (letöltés ideje: 2019. szeptember 8.)

⁶² Gerenčer, Ivan: *Prekmurje kot Sibirija? Delo*, 1999. augusztus 16.

néhány jól menő helyi vállalkozó is van, köztük Magyar József, aki felkerült a száz leggazdagabb szlovén (sic!) listájára. Bár az utóbbi időben jelentősen csökkent a munkanélküliek száma, arányuk még mindig kétszer nagyobb a szlovéniai átlagnál.⁶³

Amint említettem, az ünnepi évet számos kulturális eseménnyel gazdagították. Néhány 2018 végi rendezvény után már januárban bemutatták Uroš Lipušček újságíró *Prekmurje v vrtincu pariške mirovne konference 1919 (A Muravidék a párizsi békekonferencia forgatagában)* című monográfiáját, februárban pedig Štefan Celec *Za Prekmurje gre (A Muravidékről van szó)* című filmjét.⁶⁴ Nem kísérem végig a 2019-es év összes idevonatkozó eseményét (ezeket összegzik egy erre a célra létrehozott internetes oldalon),⁶⁵ inkább rátérek az augusztus 16-i ünneplésre.

Az ünnepség beköszöntőjeként a maribori *Večer* ismertette több Muravidékhez kötődő jeles szlovén értelmiségi nézeteit az anyanemzettel történt egyesülésről, illetve a Muravidékről.⁶⁶ Este a belatinci várparkban megtartott központi ünnepségen jelen volt Borut Pahor államfő, Milan Kučan, Dejan Židan a szlovén parlament elnöke, Peter Štumpf katolikus püspök és Geza Erniša, az evangélikus egyház címzetes püspöke. Az ünnepi beszédet Marjan Šarec kormányfő mondta el. Közben felidézte a múlt eseményeit, s dicsérte az akkori szlovénok törekvéseit, arra utalva, hogy az I. világháború után számos szlovén olasz, illetve osztrák terület lakója maradt, megemlítette, hogy „a maga módján mindegyik azért harcolt, hogy ma legalább nemzeti

63 Maučec, Uroš: Lendava po 100 letih: Slovenska? Madžarska? Oboje, toda - ali cveti? *manager.finance.si*, 2019. július 18.,

https://manager.finance.si/8950630/Lendava-po-100-letih-Slovenska-Madzarska-Oboje-toda-ali-cveti?utm_content=link_3&utm_medium=email&utm_campaign=pismo_urednik_a&utm_source=19072019&f_tid=f9bdf5e8efbaa0ca36fdd2c3da9b7a27 (letöltés ideje: 2019. július 20.)

64 Prekmurci že slavijo. *Večer*, 2019. január 31.

65 PREKMURJE V SRCU –100 LET ZDRUŽITVE PREKMURSKIH SLOVENCEV Z MATIČNIM NARODOMDOGODKI OB PRAZNOVANJU. *prekmurjevsrcu.si*, 2019. január
https://www.prekmurjevsrcu.si/data/attachment/343ae8e26ca054fcc1f6cbfe5781dddc9059adc/1547804655pregled_dogodkov_po_nosilcih_NC_18.01.2019.pdf (letöltés ideje: 2019. szeptember 6.)

66 Mlinarič, Urška: Ponosno in samozavestno. 2019. *Večer*, 2019. augusztus 16.

területünk ezen része a saját államunkban van, több nem volt lehetséges.”⁶⁷ Szólt még a terület sajátosságairól, arról, hogy a kormány milyen eszközökkel ösztönzi a régió fejlődését, végül arról, hogy a szlovén kormány miként támogatja a Magyarországon maradt Rába-menti szlovénokat.

Különösen érdekes, hogy miképpen élték meg ezt az évet a muravidéki magyarok, és mi volt erre a szlovénok reakciója. Göncz László a *Népújság* című hetilapban hónapról hónapra összefoglalta a száz évvel korábbi eseményeket. Az év elején volt némi bizonytalankodás azt illetően, hogy miképpen álljon hozzá a magyar közösség ehhez az ünnephez. A muravidéki magyarok korábban soha nem vettek részt az ünnepségen. 2019. május közepén egy elég zavarosan megfogalmazott újságcikkből derült ki, hogy 2019. január végén Horváth József, a muravidéki magyarok parlamenti képviselője, egyúttal a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség elnöke a magyar szülők információira hivatkozva levélben arra kérte a muravidéki területi iskolaügy vezetőjét, értse meg, hogy a magyar gyerekek nem vesznek részt az ünnepségen. Miközben együttműködési hajlandóságáról biztosította az említett vezetőt, azt mondta, problematikusnak tűnne számára, ha a mostani ünnepség a győztesek vesztesek feletti ünneplésének szellemében zajlana le. „Remélem, egyetért azzal, hogy számunkra, a magyar közösség tagjai számára, ez a dátum nem ünnep, ezért udvariasan kérem Önt, hogy a szülők és a gyerekek érzékenységére való tekintettel (az ünneplési) együttműködésről mondjon le.” – mondta, majd az újságcikk későbbi részében még ezt mondta: „Ha ezek olyan események lesznek, amelyek 100 év után az együttélés és párbeszéd szükségességét hangsúlyozzák, akkor nem lát okot arra, hogy ezeken ne vegyenek részt a magyar nemzetiségű gyerekek is.”⁶⁸

A szlovén kormány 2019. április végén egy tiszteletbeli bizottság létrehozásáról döntött, amelynek tagjai közzé beválasztották Horváth

⁶⁷ Premier Šarec: »Če ne bi bilo zavednih Slovencev oziroma Prekmurcev, je vprašanje, ali bi danes tukaj praznovali«. gov.si, 2019. augusztus 17. <https://www.gov.si/novice/2019-08-17-premier-sarec-ce-ne-bi-bilo-zavednih-slovencev-oziroma-prekmurcev-je-vprasanje-ali-bi-danes-tukaj-praznovali/> (letöltés ideje: 2019. augusztus 19.)

⁶⁸ Mlinarič, Urška: Presenetljiva elektronska pošta poslanca Horvatha. *Večer*, 2019. május 15.

Józsefet is. Együttal bejelentették, hogy az ünnepséggel kapcsolatos eseményeken a kultúrák közötti párbeszéd, a jószomszédi viszonyok és az együttélés témája lesz a középpontban. Horváth József a meghívást elfogadta, és ezt nyilatkozta: „Ez egy nagyon szép gesztus, ezért a meghívást elfogadtam, hiszen a 21. században el kell hagyni az eddig kiépült sztereotípiákat, és a Muravidéken erősíteni kell az együttélést. Több dolog köt össze minket, mint amennyi elvlaszt. Ha valaki megpróbálja elvlasztani egymástól a magyarokat és a szlovénokat, akkor az a politika, és nem azok az emberek, akik a nemzetiségileg vegyes területeken élünk.”⁶⁹

Ez a kérdéskör mind a szlovén, mind a magyar oldalon vitákat váltott ki. Szlovén részről az a muravidéki szlovén parlamenti képviselő, Jožef Horvat kelt ki élesen Horvát Ferenc említett álláspontja ellen, aki 2005-ben a törvénymódosítás legfőbb kezdeményezője volt.⁷⁰ Magyar részről Tomka Tibor fejtette ki az álláspontját: „Teljesen normális, hogy a szlovének, ahogy a szlovákok, a románok vagy éppen a szerbek ünneplik a 'Nagy-Magyarországtól' elcsatolt területeket, ennek alkalmával ünnepélyeket szerveznek, szobrokat avatnak. Na de részt vegyenek-e a magyar vezetők a rendezvényen vagy rendezvényeken, fellépjenek-e magyar gyermekek az ominózus ünnepélyeken? Véleményem szerint semmiképpen, nekem személy szerint ez ugyanis megalázó lenne, és nem szeretném, hogy mondjuk a saját gyermekem mint fellépő jelen legyen a rendezvényen. Minden tisztelem az ünneplők előtt, de ahogy normálisnak tartom, hogy ők ünnepelnek, nekik is normálisnak kellene tartani azt, hogy én nem szeretnék ünnepelni.” Majd arra a szlovén magatartásra utalva, hogy az ausztriai szlovénok sem vesznek részt azon az ünnepségen, amelyet Ausztriában tartanak abból az alkalomból, hogy az 1920-ban megtartott karintiai népszavazáson az ott élő szlovénok nem a délszláv állam, hanem Ausztria mellett tették le a szavazatukat, így folytatta: „Képzeld el, hogy 2020. október 10-én a karintiai népszavazás osztrák ünnepén mondjuk Klagenfurtban szlovén gyermekek lépnek fel annak tiszteletére, hogy Karintia déli részét az 'anyaországnál' hagyták.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Pomurski poslanec Horvat svari pred pritiski na otroke in ravnatelj v Prekmurju. sobotainfo.com, 2019.május 15., (letöltés ideje: 2019. május 18.)
<https://sobotainfo.com/comment/265112>

Nem tudom elképzelni! Ettől a karintiai szlovén még lojális állampolgára Ausztriának – a magyar pedig Szlovéniának!”⁷¹

A történet vége pedig az, hogy amikor 2019. augusztus 17-én este a belatinci várparkban megtartották a központi ünnepélyt, akkor azon „Varga Irén színművész magyar nyelven, Horvat Nataša pedig roma nyelven is szavalt. Kifejezve tiszteletüket a szlovén állam előtt és a békés együttélés jegyében az ünnepi szentmisén és az ünnepségen jelen voltak a muravidéki magyar önkormányzatok vezetői is.”⁷²

Végül jegyezzük meg, hogy az addig lokálisan ünnepelt területi nyereség pedig országos jelentőségűvé vált azáltal, hogy augusztus 19-én Ljubljanában új teret avattak, melynek neve Prekmurški trg, azaz Muravidéki tér lett. Az avató ünnepségen megjelent Borut Pahor államfő, Milan Kučan, néhány miniszter és parlamenti képviselő is.⁷³

Felhasznált irodalom

Balažič, Janez- Fujs, Metka (uredila): *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij : zbornik referatov z Znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji*, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999. Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2000.

Göncz László (szerk.): *A Mura mente és a trianoni békeszerződés. (Pokrajina ob Muri in trianonska mirovna pogodba)*. Lendva/Lendava: Lendavski zvezki/Lendvai füzetek, 2000.

Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2001.

⁷¹ Tomka Tibor: Trianon átka. nepujstag.net, 2019. május 22.

<https://www.nepujstag.net/nemzetiseg/6990-trianon-%C3%A1tka.html> (letöltés ideje: 2019. május 25.)

⁷² Király M. Jutka: A muravidéki szlovénok anyanemzethez csatlakozásának 100 éve. *Népújság*, 2019. augusztus 21., <https://www.nepujstag.net/muravidek/7455-a-muravid%C3%A9ki-szlov%C3%A9nok-anyanemzethez-csatlakoz%C3%A1s%C3%A1nak-100-%C3%A9ve.html> (letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

⁷³ Nov, Prekmurški trg, ki bo "živel" v Ljubljani. rtvslo.si, 2019. augusztus 19., <https://www.rtvlo.si/zivljenjski-slog/ture-avanture/nov-prekmurški-trg-ki-bo-zivel-v-ljubljani/497348> (letöltés ideje: 2019. szeptember 9.)

- Görög gondolkodók. Thalészról Anaxagoraszig.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1992.
- Gyémánt Richárd – Drozdik Zsuzsa: *A horvátországi magyarság területi és társadalomstatistikai sajátosságai.* Budapest, (KSH) Területi Statisztika, 2004.
- Kővágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- M. Kozár Mária: A magyarországi szlovének – letelepedésük, múltjuk, jelenük. *Vasi Szemle*, 1994/4.
- Pelikan, Egon: Vzroki in posledice izseljevanja iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 2000/2. 289–294.
- Slavič, Matija: *Naše Prekmurje : zbrane razprave in članki.* Második, bővített kiadás - [Murska Sobota]: Pomurska založba, 1999.
- Zsiga Tibor: *Muravidéktől Trianonig.* Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 1996.

BARÁT BENCE*

Magyar futball – magyar fátum?

Borsi-Kálmán Béla: *Pseudo-fociesszék. Szélgjegyzetek a futball, a politika és az irodalom határvidékéről.* Budapest: L'Harmattan, 2018.

Az erdélyi származású Borsi-Kálmán Béla ugyan „hivatalos” történész-történetkutatói pályáját tekintve a 18–20. századi magyar–román–francia viszony, illetve a nemzetudati és -tipológiai kérdések szakértőjeként ismert, ennek ellenére már nem első alkalommal jelentkezik a labdarúgás történelmi-társadalomtudományi összefüggéseit középpontba állító írással.¹ Ugyan közhely, hogy a futballhoz mindenki ért(eni szeretne), a *Pseudo-fociesszék* szerzőjére ez mégis fokozottan igaz. Borsi-Kálmán Béla ugyanis – ahogy ezt kötete előszavában töredelmesen bevallja (8.) – több okból is szívügyének tekinti a magyar labdarúgás sorsát: történészként, szurkolóként, valamint egykori labdarúgóként. A *Pseudo-fociesszék. Szélgjegyzetek a futball, a politika és az irodalom határvidékéről* c. munka magán viseli a szerző mindhárom „szerepének” lenyomatát, azok minden előnyével és hátrányával együtt.

Egy esszékötetre való reflektálás nem egyszerű feladat a műfaj azon sajátosságából adódóan, hogy az alkotó meglehetősen szabadsággal rendelkezik a források felhasználását illetően annak érdekében, hogy saját véleményét és látásmódját felvázolhassa az olvasó előtt a nagyobb összefüggéseket illetően. Ennek tudatában

* A szerző az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: barat.bence@gmail.com

¹ Ezek közül kétségtől a legjelentősebb Az aranycsapat és a kapitánya. Sorsvázlatok a magyar futballpályák világából. Budapest: Kortárs, 2008., melyre azonban egyrészt hely szűkében nincs módom kitérni, másfelől pedig mert hamarosan megjelenik a kötet javított, új kiadása, így minden rá vonatkozó gondolatomat szinte azonnal elavultnak kellene tekinteni.

nekem sem nyílik lehetőségem aprólékos elemzést végezni a munka egyes részletein. Nem áll továbbá módomban a szerző megállapításait vitatni vagy elfogadni, pusztán arra koncentrálnok, hogy 1) a kötet egésze – és egyes fejezetei – mennyiben teljesítik előzetesen kitűzött céljukat és járulnak hozzá a megértéshez; 2) Borsi-Kálmán Béla hogyan képzei el a sport vizsgálatának történet- és társadalomtudományi felhasználását: miben lehet segítségünkre és megközelítésének meddig terjednek határai, vagyis kiindulási pontja mennyiben járul hozzá a témáról alkotott – vagy inkább kialakulóban lévő – gondolkodáshoz.

A kötet fejezetei lazán, de mégis logikusan épülnek egymásra, és bár a szerző stílusa kissé csapongó, időnként egy-egy közbeékelt személyes közléssel megszakítva a gondolatmenetet, kifejezésmódja, mondatfűzése rendkívül élvezetes olvasmánnyá teszik a munkát. Központi kérdése nehezen kivehető, tekintve, hogy maga a szerző sem határozza meg egyértelműen a bevezetésben. Nem akarván félreértelmezni Borsi-Kálmán Béla szavait, mindössze annyit állíthatok, hogy az esszékötetben összegyűjtött írások aköré a gondolat köré csoportosulnak, miszerint a futball „tükre, sokszor egyenesen *görbe tükre* mindannak, ami a magyar társadalom mélyén történik.” (63., illetve 120.) De nem csak a magyarnak. A labdarúgás tükrörjellege rendre megjelenik egyéb államok (és társadalmaik) kapcsán is, mint az NSZK, Franciaország vagy Románia. Ennek mentén strukturálódnak a fejezetek, minek következtében a kötet felosztható egy magyar és egy nemzetközi futballtörténeti-szociológiai-pszichológiai tematikájú egységre, valamint zárásként a többtől lényegében független, a szerző Esterházy Péterrel kapcsolatos személyes emlékeit felelevenítő eszmefuttatásra.

A „*Puskas*” c. fejezet (13–22.) annak igyekszik utánajárni, hogy a minden kétséget kizáróan a világon legismertebb magyar labdarúgó, Puskás Ferenc miképpen válhatott két nemzet, a magyar és a spanyol (de legalábbis a kasztíliai) nemzet hőségévé. A válasz meglepő: Borsi-Kálmán Béla úgy véli, „Puskás spanyol elfogadottsága, nimbusza sohasem ért volna csaknem eposzi magaslatokra [...], ha nincs mögötte a spanyol és a magyar (nemesi típusú) társadalomfejlődés [...] rokon vonásaiból és mentális mélyszerkezeteinek hasonlóságából következő, azokra visszavezethető csaknem csereszabatos *megfelelőség* (kompatibilitás).” (19.) Vagyis a „szárguló őrnagy” viselkedési mintáiban (de különösen a róla szóló legendákban)

egyszerre testesülnek meg a magyar és a spanyol társadalom nemesinek, illetve polgárinak tartott erényei (20.).

A Puskás-esszéet követi az *Egy magyar mítosz: az aranycsapat* (23–44.), mely a Puskás, Hidegkuti, Bozsik, Kocsis és Czibor nevével fémjelzett, legyőzhetetlennek tűnő magyar válogatottnak az 1954-es világbajnokság döntőjében elszenvedett vereségének okait keresi, továbbá felteszi a kérdést: vajon törvényszerű volt-e az események ilyen alakulása. A következő két fejezet (*Puskás, Albert, Varga, A három muskétás drámája* (45–58.), illetve *Mementó – avagy ki is volt Varga Zoltán?* (59–69.)) az államszocialista korszak magyar társadalmáról nyújt képet egy-egy, az adott időszakot szimbolizáló labdarúgó portréján keresztül, aminek köszönhetően felsejlenek előttünk a szerző által tipikusnak vélt életpályák és jellemrajzok a Rákosi- és Kádár-korban az ellenállás, beilleszkedés, behódolás, lázadás, önfeladás koordinátarendszerében. A „magyar blokkot” egy Thury Gábor által a szerzővel készített interjú – *Varga Zoltán történész szemmel* (71–81.) – zárja, mely lényegében az előző két fejezet logikája mentén, ám már szinte kizárólag a Kádár-korszak labdarúgó „antihőse”, Varga Zoltánra koncentrálnak.

Az imént bemutatott fejezetek azon túl, hogy kronológiai egységet képeznek, jól illeszkednek egymáshoz tartalmukban is – különösképpen a két középső (23–58.). A szerző mindvégig arra a szekfüi és Végh Antal-i² kérdésre keresi a választ, hogy „hogyan jutottunk idáig?”, mi vezetett a magyar labdarúgás legnagyobb traumájához, az 1954-es berni döntőhöz, miképpen (nem) sikerült azt feldolgozni, és ennek milyen hatásai lehetnek a mai magyar futballra és társadalomra vonatkozóan. Szekfűhöz hasonlóan Borsi-Kálmán Béla is megtalálja a maga választát, legfőképpen pedig bűnbakját, méghozzá az aranycsapat kapitányában, Puskás Ferencben. Úgy véli ugyanis, hogy a magyar válogatott tízese (és vezérletével lényegében a csapat egésze) a németek elleni első mérkőzésen „túlnyerték” magukat, és „túláságosan diadalittasak lettek” (28.), törvényszerűvé vált a világbajnoki döntőbeli kudarc, ez pedig

² Végh Antal: *Miért beteg a magyar futball?* Budapest: Magvető, 1974. Hogy a párhuzamra már más is felfigyelt, arról tanúskodik Csunderlik Péter írása Szekfű Gyula és Végh Antal művei közti hasonlóságokról. Csunderlik Péter: *Miért beteg? Szekfű Gyula és Végh Antal hanyatlástörténeti párhuzamai.* Kommentár, 2012/6. 54–64.

eltérítette a magyar labdarúgást a sikerek útjáról, és elindította máig tartó mélyrepülésében (88.). Ugyan aligha tudjuk meg rá a választ, azonban ide kívánczok a kérdés, miszerint vajon tényleg felülírhatta-e egy csapat kilencven percnyi játéka a hazai labdarúgásban és futballtársadalomban jelen lévő folyamatokat és struktúrákat? Továbbá érdemes-e a labdarúgó-mérkőzések eredményeit a történelmi okszerűség síkján számba venni? Meglehet, hogy inkább ahhoz hasonlatos, amit Reinhart Koselleck így fogalmazott meg: „a véletlen tisztán a jelen kategóriája. Nem vezethető le a jövőre nyíló várakozások horizontjából, legfeljebb mint annak váratlan átszakadása, de múltbeli okok eredményeként sem tapasztalható”.³

A második nagyobb szerkezeti egységben továbbra is futballpéldákon keresztül szemlélhetjük a szerző társadalomról (is) szóló elmékedéseit, azonban az írások fókuszpontjában már nem a magyar társadalom és labdarúgás áll, hanem – elsősorban – az európai. Ám megjegyzendő, hogy halványan – vagy olykor nem is olyan halványan – továbbra is ott lebeg a sorok között a magyar futball (vagy a magyarság?) sorsának kérdése. Ez különösen a *Busquets és Forlan. Avagy hevenyészett benyomások a 2010-es dél-afrikai világbajnokságról* c. fejezetben (83–90.) feltűnő, amelyben Borsi-Kálmán Béla a – szerinte – a 2010-es világbajnokságra a spanyol futballválogatott elszürkülőben lévő játéktílusának miértjét keresi. Eredményül arra jut, hogy a „középszer” felé való eltolódás egyetlen ember, Sergio Busquets számlájára írható. Borsi-Kálmán Béla meggyőződése ugyanis, hogy „az érdekérvényesítésben minden jel szerint verhetetlen (noha *objektíve* futballistának csupán közepes képességű) játékos (*ember*) *térfoglalása* miatt (következtében *három* nála kvalitásosabb másik esett ki a versenyből: *Senna, Silva* és (részben) *Fabregas...*” (87.), mely jelenségben a hazánkban a Kádárkor óta uralkodó középszerűség és nem utolsósorban kishitűség kezdeti stádiumát véli felfedezni. Következményként pedig – immár a hazai viszonyokra vonatkoztatva – levonja: „vissza kell(ene) térni a Bozsikék által világszínvonalon művelt magyar futballhagyományhoz! Társadalom- és politikatörténetileg pedig [...] ugyancsak vissza kellene kanyarodni a francia mintákon nyugvó *európai polgárosodás* (polgári átalakulás) *magyar* (hungarus)

³ Reinhart Koselleck: Az elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest: Atlantisz, 2003. 180.

változatához. Ahhoz a sok évszázados honi formációkra, rétegződésekre, mentális beidegződésekre alapozó, úgy 1910 körül tetőző *szerves fejlődéshez*, amelynek végterméke – ha akarjuk, ha nem – mi magunk vagyunk, félig nemes, félig (vagy alig) »polgáriasodott« rétegek és egyének laza, szétesett, kohézióját veszített alakatlan halmaza: önmagunkkal és egymással meghasonlott »úriemberek« (»úrhölgyek«).” (89.)

Az okfejtés már első látásra is ingatag lábakon áll. A szerző ugyanis mindenféle sportszakmai érvert mellőző gondolatmenetében önkényesen párhuzamba állítja a saját esztétikai érzékének nem megfelelő (szerinte „nemzetidegen”) játérendszerrel az eredménytelenséggel és nem utolsósorban az erkölcsi zülléssel.⁴ Annyiban valóban ülhet a párhuzam, hogy következő fejtegetésében a szerző már az ún. dunai vagy „magyaros” futballiskola hagyományainak megszakadását a hasonlóan félbe maradt magyarországi polgárosodáshoz hasonlítja, ám ez csak részsiker: Borsi-Kálmán Béla komoly „lyukat rúg”, amikor nem veszi észre, hogy 1) a „magyaros” játérendszer már az 1920–30-as évektől „válságban” volt, illetve 2) tiszta formájában valójában soha sem létezett. „Magyarosnak”, illetve „dunainak” jellemzően az egyéni kvalitásokra épülő, virtuóz, ám a taktikai fegyvermezetséget nélkülöző (vagy azt csak minimális szinten megkövetelő) játérendszerrel beszélhetünk. Nem nehéz belátni, hogy ez csak a kor kívánalmainak megfelelő taktikai elemek közti *viszonylagos* szabadságot (és nem azok felrúgását) jelentheti. Vagyis Borsi-Kálmán Béla azon szándéka, hogy a Bozsikék által képviselt futballhagyományokat újraélessze, leginkább az elmúlt diadalok feletti szomorkás – és meglehetősen anakronisztikus – merengés, ám megoldásnak semmiképp sem nevezhető. Azt nem vitatom – miért is tenném? –, hogy a szerző a félresikerült magyar polgárosodás problematikáját kellő érzékenységgel és éleslátással ragadja meg, ám labdarúgásból kölcsönzött példatára sokkal inkább hitelteleníti a végeredményt, mintsem alátámasztja azt.

⁴ Borsi-Kálmán Béla is érzi, hogy a spanyol válogatott 2010-es szereplése kapcsán – amit megnyert – finoman szólva is nevetségesen hangzik elemzése, ezért nyakatekert módon így érvel: „Igen, vethetik a szememre mindazok, akik nem értenek egyet fejtegetéseimmel: de így is nyert! Persze, de milyen áron, milyen (látenszen továbbra is meglévő) értékek rovására (s emberi sorsok feláldozásával)? – felelem erre én.” (87.)

Hasonló problémával szembesülünk a következő, *Egy korszak végén? Futball és politika (avagy rögtönzött kisportrék egy trénerről és egy kvázi stásusférfiról)*. c. fejezet (91–111.) olvasásakor is. Azt a gondolatot kívánva igazolni, hogy a futball a politika és a társadalom tükre, Borsi-Kálmán Béla két, a maga területén sikeresnek tűnő, ám öntörvényűsége folytán olykor saját helyzetét megnehezítő, esetleg ellehetlenítő politikust (Nicolas Sarkozy) és futballmenedzsert (José Mourinho) mutat be – nem éppen elismerő hangnemben. Az eszmeifuttatás fő vonulata, hogy bár mindketten rendkívüli tehetséggel és szakértelemmel rendelkeznek saját területüket illetően, a szféra etikettjét, íratlan szabályait készakarva áthágják, ami a szerző szerint gyors bukásukhoz vezet. Ugyan az érvelés helyenként meglehetősen szubjektíven válogat példáiban, mégis érzékletesen szemlélteti egy politikuspálya olykor nehezen kitapintható útvesztőit, azonban a kategóriák erőszakoltsága folytán a futballmenedzseri életutat már kevésbé.

A második egység utolsó és egyben leghosszabb eleme a *Nemzetépítés és nemzettudat a futball tükrében. A magyar, a francia és a román példák* c. esszé (113–164.), amely lényegében a kötet „vezéresszéjeként”, sűrítőményeként is értelmezhető. Ebben Borsi-Kálmán Béla felvázolja, hogy míg a francia társadalomban szerves fejlődés előzte meg a jogi értelemben vett polgári átalakulást, addig Kelet-Közép-Európa államai, nevezetesen Magyarország (és Románia) nem rendelkezett az ehhez a folyamathoz szükséges ún. hasznos idővel, így a jogkiterjesztés is csak valamiféle felemás társadalmi átalakulást eredményezhetett (115–118.). Ezt a már eleve torzuló társadalmi berendezkedést befolyásolta (traumatizálta) az I. világháború, Trianon és annak utóhatásai, aminek következtében „a magyar társadalom és főként a megbicsaklott, elbizonytalanodott magyar nemzettudat a »trianoni« Magyarországon (az elcsatolt területeken talán még inkább) vigaszra szorult, bonyolult kompenzációs mechanizmusokra volt/lett szüksége. Innen eredeztethető a *sport*, különösen a *labdarúgás* különleges szerepe a két világháború közötti Magyarországon, majd az újabb nemzeti tragédiák kompenzációjaként a szovjet mintájú »szocialista kísérlet« kurtább Rákosi-érájában, majd a hosszabb Kádár-korszakában is. [...] S bármilyen furcsának tűnjék is: éppen ezt – a reformkori és dualizmuskori nemzeti nagyjaink által megálmodott, *francia mintájú*, sikeres társadalomkorszerűsítéssel egybekötött, Duna-táji s egyben

világra szóló hegemóniát – valósította meg, jóllehet tetemes fáziskéséssel a Puskás vezérelte legendás *aranycsapat*. Mármost jobb híján a *szimbolikus térben*.” (118–119.)

A fejezetben továbbá megismerhetjük – személyes anekdotákkal vegyítve – a román labdarúgás, elsősorban a válogatott körüli nemzeti-nemzetépítési vitákat, melyeken keresztül képet kaphatunk egy hirtelenjében soknemzetiségűvé lett állam társadalom- és identitáspolitikai kihívásairól, valamint az azokra adott válaszaikról.⁵ A szerző hasonló logika mentén – és említjük meg, a névelemzés közel sem bizonyító érvényű módszerével – bemutatja az aranycsapat etnikai összetételét, mely „a magyarság olvasztótégely-jellegét” tükrözi, illetve a francia nemzeti tizenegy változását a gyarmati világ felbomlásának, valamint a francia társadalom átalakulásának következtében. Borsi-Kálmán Béla gondolatmenete a kötetből talán ebben a szövegben teljesebb ki leginkább, itt képes legmeggyőzőbben érvelni az általa a labdarúgás központi elemének tartott tükörjellege mellett. Habár az eszmefuttatás időnként meglehetősen elnagyolt, az esszé műfaji sajátosságait figyelembe véve ezen a legkevésbé sem érdemes csodálkoznunk. A szerző vitaindító szándékát tökéletesen megvalósítja kérdésfeltevésével és témaválasztásával.

A kiadvány zárófejezete – *Emlékek és reflexiók E. P. „Mesterről”* (165–226.) – Borsi-Kálmán Béla kötetlen, anekdotákra épülő megemlékezése egykori játékosársáról, annak jelleméről és barátaihoz, sporthoz fűződő viszonyáról. Ez a csapattárs pedig nem más, mint a kortárs magyar irodalom egyik legnagyobbja: Esterházy Péter. A szerző ugyanis bő egy évtizeden keresztül rúgta a labdát Esterházyval különböző csapatokban a hetvenes-nyolcvanas években, mely élményeiből táplálkozik az egymáshoz lazán kapcsolódó alfejezetekből álló rész is.

*

⁵ Vö. Péter László: *Fociológia. Labdarúgás és társadalom Romániában. Témák és problémák a nyilvános futball-diskurzusokban*. Ph.D. értekezés. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. 2014.; illetve Parfene, Cătălin: *Between ‘foreigners’ and romanization: The Romanian National Football Team in the interwar period*. Master of Arts Thesis, Central European University. 2012.

Hogyan viszonyuljunk tehát a *Pseudo-fociesszékhez*? Miben nyújt újat az esszékötet a szakirodalomban előforduló megközelítések erdejében, hol rejlenek erősségei és gyengeségei?

Borsi-Kálmán Béla egyedi jelenség a magyar sporttörténeti és általánosságban a sporttal foglalkozó irodalom területén. Különös érzékenységgel világít rá problémákra és kérdésekre, melyeket a forrásokba görcsösen kapaszkodó kutatók esetleg nem mernek kimondani, vagy akár észre sem vesznek. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a megközelítésmód – ti. hogy a szerző eszmefuttatása sokszor inkább impresszióiból táplálkozik, mintsem ellenőrizhető forrásokból – legjobb esetben is pusztán hipotézisek megfogalmazására ad lehetőséget, melyektől még hosszú út vezet a bizonyításig.

Az egész köteten végighúzódik a szerzőnek azon elmélete, miszerint a labdarúgás azért érdemes a történész figyelmére, mert leképezi azt a társadalmi-politikai berendezkedést, amelyben és amelynek képviseletében játsszák. Ezt a gondolatot hivatott igazolni a kötet fejezetein belüli több párhuzam (nemzeti identitás kérdései/társadalmi kihívások melletti futballpéldák), ám a labdarúgásból hozott történetei nem egyszer önkényesen kiválasztott és kiemelt eseményeknek tűnnek egy olyan példatárból, melyben mindenre és minden ellentétére is könnyűszerrel találhatunk szimbolikus(nak látszó) jeleneteket.⁶ Az ok-okozati összefüggések tehát nem egyszer homályosak, melyek a következtetést nem segítik, sokkal inkább megkérdőjelezzik. Különösen érdekes ez annak fényében, hogy a szerző több helyen kitér a labdarúgás azon funkciójára, mely a sportesemények közérthetősége révén (ti. könnyen megállapítható, ki a győztes) látszólagos igazságokat termel a résztvevő csapatok által reprezentált nemzetek, társadalmi csoportok közötti, az élet más területein is zajló vetélkedésben (5–6., illetve 118–119.). Ám amilyen látványos ez az eredmény, éppen olyan félrevezető, hiszen a pályán nem – vagy kisebb mértékben – jelentkeznek az egyes társadalmi csoportok, rétegek közötti egyenlőtlenségek. Borsi-Kálmán Béla azzal azonban, hogy sokszor a futballpályán előforduló véletlent, egy balul sikerült mérkőzést,

⁶ Ilyen az aranycsapat korábban tárgyalt veresége, Zinedine Zidane „fejese” a 2006-os világbajnoki döntőben (138–140.), illetve José Mourinho többször bemutatott ténykedése különböző klubok kispadján (l. pl. 123–124.).

pillanatnyi megingást történelmi magyarázóerővel ruház fel, sokkal inkább válik a saját maga által elemzett jelenség részévé, mint értelmezőjévé: ő is részt vesz az „igazságtermelésben”. Arra, hogy a szerző történészi, illetve szurkolói énje rendszeresen konfliktusba kerül egymással, a legékesebb példa a kiadvány egészén érzékelhető magyar (futball)birodalmi nézet, mely szerint a magyar „futballnemzet” – jelentsen is ez bármit –, helye pedig ennek folytán csakis a labdarúgás legnagyobbjai között lehet. Tehát a jelenlegi sikertelenség is csak a „helyes útról” való letérés miatt sújthatja az országot, ám egyszer majd elfoglalja az őt megillető helyet a futballtörténelemben. De tényleg így van-e? Valóban jár nekünk a dicsőség? És valóban kódolva van a magyarság génállományában a labdarúgás magasszintű művelése? Vagy nem lehet mégis, hogy (sport)történelmünk ilyenfajta megközelítésekor önnön nagyságunkba vetett hitünkkel kísértetiesen hasonló délibábot kergetünk, mint a két világháború közti hazai politikusnemzedék oly sok képviselője, végzetesen elmérve saját helyünket és jelentőségünket a világban? Úgy vélem, Borsi-Kálmán Béla könyvének legértékesebb hozadéka, hogy akarva-akaratlanul erre az ízig-vérig nemzeti identitásunkba vágó ellentmondásra világít rá, illetve arra, hogy lehet és kell is történészként (értelmiségiként) a labdarúgásról gondolkodni.

PINTZ KATALIN*

Puskás Julianna hagyatéka – Hivatás és identitástudat az amerikai magyar közösségek szolgálatában

Puskás Julianna – Kovács Ábrahám: *Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben 1891–2000*. Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. 293 oldal

Puskás Julianna (1929–2005) az első magyar történész volt, aki hazánkban megteremtette az amerikai magyarság társadalomtörténeti kutatásának alapjait. Legjelentősebb műve a *Ties that Bind, Ties that Divide* című, 2000-ben megjelent monográfiája.¹ Több kutató is érdeklődött már Puskás Julianna hagyatékának eddig még rejtve maradt egyes részei iránt, időnként sajnos sikertelen eredménnyel. Mint tudjuk, egy kutató hagyatékának feldolgozatlansága idővel az iratok és más dokumentumok elkallódásának a veszélyével is járhat. Ezért örömmel vehetjük tudomásul, hogy Puskás Julianna amerikai magyar református lelkészekről szóló feljegyzései nem vesztek el, hanem kiadás formájában közkinccsé lettek téve Kovács Ábrahám feldolgozásában.

Az 1960-as évek intenzív érdeklődése után, némi szünet után, az 1970-es évek végén az amerikai szociológusok figyelme ismét az asszimiláció kérdésére terelődött.² Ekkora már nyilvánvaló lett, hogy

---

* A szerző az ELTE BTK Irodalomtudományi doktori iskola Amerikanisztika programjának doktorjelöltje. E-mail: katalinp11@yahoo.com

¹ Puskás, Julianna: *Ties that Bind, Ties that Divide*. New York: Holmes & Meier, 2000.

² L. Gans, Herbert J.: Symbolic Ethnicity: the Future of Ethnic Groups in America. In: Herbert J. Gans et al. (eds.): *On the Making of Americans*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979. 193–220.; Alba, Richard D.: The

a 19–20. századi európai, ún. *New Immigrant* bevándorlók leszármazottainak teljes asszimilációja nem történt meg. Szociológiai körökben az 1990-es évek közepe tájt és a 2000-es évek elején még fontos publikációk jelentek meg az asszimiláció témakörében,³ majd ezzel nagyjából egy időben a kutatók figyelmének középpontjába fokozatosan a transznacionalizmus és a diaszpóra kapcsolatai kerültek, melyek a bevándorlók identitásmegőrzésére és az óhazához kötődő kapcsolataira fektetnek hangsúlyt.⁴ Puskás Julianna jelen kutatása is az 1891-től 2000-ig tartó korszak amerikai magyar lelkészeinek életútját öleli fel. Az asszimiláció kérdését a magyar bevándorlók identitásmegőrzésének szempontjából tárgyalja, az 1920-as évek „Legyünk amerikaiak, maradjunk magyarok” szlogenjét hangsúlyozva,⁵ ugyanakkor gyakran utal az Amerikában született generációra, mint „elveszett nemzedékre”.⁶ Habár kutatásaiban sokszor említi az öreg amerikások óhazához fűződő szoros kapcsolatait és a Magyarországra való hazatelepülésüket, a transznacionalizmus kifejezés használata még nem volt jellemző műveire.

Twilight of Ethnicity among American Catholics of European Ancestry. *America as a Multicultural Society Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol 454, Mar. 1981. 86–97.

3 L. Bakalian, Anny: *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*. New Brunswick – London: Transaction Publishers, 1993.; Glazer, Nathan: Is Assimilation Dead? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 530, Interminority Affairs in the U.S.: Pluralism at the Crossroads, Nov. 1993, 122–136.; Kazal, Russel A.: Revisiting Assimilation: The Rise, Fall, and Reappraisal of a Concept in American Ethnic History. *The American Historical Review*, 100, 2. Apr. 1995. 437–471.; Salins, Peter D.: *Assimilation, American Style*, New York: Basic Books, 1997.; Alba, Richard – Nee, Victor: *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge: Harvard University Press, 2003.

4 L. Safran, William: Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1, 1. 1991. 83–99; Anderson, Benedict R. O’G.: *Long-distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam: CASA, 1992.; Cohen, Robin: *Global Diasporas: An Introduction*. London: UCL Press, 1997.; Brubaker, Rogers: The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28, 1. Jan. 2005. 1–19.

5 Puskás – Kovács, 2017. 19; Puskás, 2000.199.

6 Puskás, 2000. 244–248.

A jelen könyvben feldolgozott anyag eredetileg számítógépes adatbázisnak készült, azonban Puskás Juliannának további tervei voltak, eredeti szándéka feltételezhetően egy társadalmi elemzés elkészítése lehetett.⁷ Kovács Ábrahám az Előszóban megjegyzi, hogy a könyv eredeti szerzője az adattár elkészülése után egy amerikai magyar gyülekezetekről szóló képekönnyvet tervezett megjelentetni.

A könyv koherens struktúrával rendelkezik. Kovács Ábrahám az Előszóban röviden ismerteti az általa használt módszereket Puskás Julianna hagyatékának feldolgozása kapcsán, valamint tartalmilag is elemzést nyújt a könyvhöz. Ezt követi a közösen írt, a magyarországi kivándorlókról szóló társadalomtörténeti áttekintés *A magyarországi bevándorlók sajátos társadalmi helyzete és a letelepedés kérdései* címmel, mely egy rövid bemutatást nyújt a Kárpát-medencéből érkező magyarokról és más nemzetiségi csoportokhoz, valamint a különböző vallási felekezetekhez tartozó kivándorlók letelepedéséről az Egyesült Államokban az 1848-as emigrációval kezdve. Ez a 14 oldalból álló rész Puskás Julianna 2000-ben megjelent *Ties that Bind, ties that Divide* című könyvében említett főbb tézisei és megállapításai összegzésének is tekinthető, például a láncmigráció, a második amerikai magyar nemzedék asszimilációja, valamint a magyar reformátusok egy csoportjának az amerikai etnikus protestáns egyházak amerikanizációs törekvéseivel szembeni fellépései kapcsán.

Ezt követően lelkészenként szerepel az illetők életrajza ábécérendben, születési helyükkel és idejükkel (egy-egy lelkész esetében hiányosak ezek az adatok), szolgálati helyeikkel, munkásságukkal és publikációikkal, valamint a forrásokkal ellátva. Fontos megemlíteni, hogy Puskás Julianna jegyzeteiben nem minden esetben jelölte meg a forrásokat, amelyekből dolgozott, illetve esetenként csak hiányosan. Kovács Ábrahám tehát igyekezett felkutatni és megjelölni az eredeti lelőhelyeket.

A részletesebben kidolgozott életrajzok színesek, olvasmányosak, és közeli képet mutatnak a korabeli Amerikában szolgáló református magyar lelkészek vallási és nemzeti identitásáról. Kirajzolódik belőlük az amerikai magyar közösségeket ma is jellemző helyzet, mely szerint a fennmaradásért egy-egy tagnak erején felül kell küzdenie és áldozatokat vállalnia. Meglepő olvasni, hogy a 19–20. sz.

---

⁷ Kovács Ilona, személyes közlés, 2018. márc. 12.

fordulóján, az amerikai magyar vallási élet beindulásakor a református lelkészek esetében is sokak egészségromlásához és idő előtti halálához vezetett a templomépítéssel és egyházszerkezéssel járó megfeszített munka. (Az első amerikai magyar gyülekezetek alakulásának idején például Erdei Károly és Ferenczy Ferenc esetében öngyilkossághoz, Harsányi István esetében pedig a tüdaje működésének leállásához). Szintén a mai helyzetre is jellemzően sok életrajzban fellelhető az a motívum, mely szerint a lelkészeknek és az egyházak tagjainak üzletemberekként is kell működniük az Egyesült Államokban: az egyház és az állam szétválásából kifolyólag az egyházak nem kapnak állami támogatást, tehát az adósságok elkerülése végett a tagoknak szponzorálniuk kell a gyülekezetet, pénzügyűjtést kell szervezniük.

A lelkészek életútjából kirajzolódik, hogy vallási és egyházszerző tevékenységeiken kívül a magyar identitás és nyelv megőrzésére is hasonlóan nagy hangsúlyt fektettek. Az öreg amerikás kivándorlók megérkezésekor az Amerikában létesült etnikus protestáns (például presbiteriánus) egyházak missziós területnek tekintették a bevándorlókat, ezért eleinte szívesen támogatták őket templomépítések finanszírozásával. Több életrajzból is kiderül, hogy a magyar öntudat olyannyira fontos volt egyes lelkészek számára, hogy önálló magyar egyházmegyét szerveztek, vállalva akár az elszakadással járó konfliktust is.

A magyar identitás és nyelv megőrzésének fontossága különböző amerikai egyetemeken történő magyar tanszékek megalapítását is magával hozta (eredetileg a második nemzedékhez tartozó lelkészek magyar nyelvű képzését biztosítván), melyeket szintén az amerikai protestáns egyházak támogattak. Pennsylvániában két helyen: a Bloomfield College és Lancasterben a Franklin and Marshall College indított lelkészképzést magyar nyelven. További példaként említhetjük a Daytonban – Ohióban –, majd a Chicago környékbeli Elmhurst College-ban folyó magyar stúdiumokat, melynek utódja később a New Brunswick-i Amerikai Magyar Alapítvány lett.⁸ A fent említett egyetemek számtalan helyen szerepelnek a lelkészek

---

⁸ Kovács Ilona: Az Amerikai Magyar Alapítvány. *Nyelvünk és Kulturánk*, 2010/2. 16–24.

életútjában, például Dienes Barna, az Elmhurst College magyar tanszékének alapítója kapcsán.

A könyv néhány hiányosságát is meg kell említeni. Az életrajzi részekben belül sokszor nagyobb egységek is idézőjellel lettek átvéve az eredeti forrásokból. Az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy érdemes lett volna átfogalmazni Puskás Julianna még kiadásra nem szánt és időnként az eredeti forrásokból (például egyházi évkönyvekből) közvetlenül átvett jegyzeteit az életrajzok nyelvezetének egységesítése érdekében, amelyek időnként szónoki hangvételben íródtak, időnként pedig az amerikai magyar nyelvhasználatot tükrözik. Bár az előszóban Kovács Ábrahám megemlíti, hogy tudatosan hagyta a szövegben a fent említett interferenciajelenségeket (például a *graduate* szóból eredő „graduált” és a „nagy depresszió” kifejezéseket „iskolai végzettséget szerzett” és a „nagy gazdasági világválság” értelemben), ezeket azonban, mivel eltérnek a standard magyar nyelvtől, esetleg érdemes lett volna idézőjelben szerepeltetni. A fent leírtakból az a kérdés is felmerül, hogy vajon a kézirat egy az egyben való megjelentetése volt-e a célja Kovács Ábrahámnak, amit, ha így van, szintén érdemes lett volna jelezni.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a mű értékes kiindulópontként szolgálhat történettudományi, néprajzi, vallástörténeti kutatások, valamint történeti szociológiával vagy akár történeti szociolingvisztikával foglalkozó kutatók, például doktori disszertációt írók számára, akik az amerikai magyarok identitásmegőrzése, közösség- és egyházszervezése iránt érdeklődnek. Az adattár további kutatások alapjául szolgálhat egy későbbi elemzésszerű feldolgozás vagy akár egy lexikon számára, egy lexikonszerkesztő bizottság közreműködésével.

KOVÁCS ESZTER*

Fiatalok politikához való viszonya a konszolidálódó demokráciában

Sólyom Andrea: *Erdélyi fiatalok politikai kultúrájáról*. Beau Bassin: Globe Edit, 2018.

A nyolcvanas években született, a kilencvenes-kétezres években szocializálódott korosztályt Y generációként említik mind a köz-, mind az akadémiai nyelvben. A születési idő és életkori sajátosságok mentén elkülönített generációtípusokat; többnyire a technológiai fejlődéssel és annak hatásával, a szocializációval, a tanulással, a problémamegoldással, a nyelvhasználati stb. változásokkal, illetve a generációk közötti konfliktusokkal hozzák összefüggésbe. Románia- és Erdély-szerte a kilencvenes években szocializálódott fiatal generáció egy sor egyéb sajátossággal rendelkezik, mint nyugat-európai társaik. Az 1989 előtti romániai felnőtt társadalomhoz képest egy markánsan más társadalomfejlődési modellben szocializálódtak, ugyanis a '89 előtti diktatórikus rendszerről kevés érdemi tapasztalatuk van, vagy nincs is, illetve egy olyan rendszerbe kellett beilleszkedniük, amely még az átmenet sajátosságait, a változásokat, a bizonytalanságot, az instabilitást nyújtotta az élet szinte minden területén.

---

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalmi Kommunikáció Doktori iskolájának hallgatója. E-mail: kovacs.eszter0519@gmail.com. Ez a publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

¹ Eszerint létezik az X generáció, a digitális bevándorlók, a hatvanas-hetvenes években születettek. Az Y generáció tagjai a digitális bennszülöttek, akik a nyolcvanas-kilencvenes években születettek. A Z generáció a Facebook-nemzedék, illetve itt van már az Alpha generáció, akik a 2010-től születettek.

Sólyom Andrea 1997 óta végez empirikus kutatásokat az ifjúság- és politikai szociológia területén. 2018-ban megjelent könyve arra vállalkozik, hogy az erdélyi, rendszerváltás után felnötté vált generáció politikai kultúrájáról tegyen megállapításokat, azzal az igénnyel, hogy a vizsgált csoport mindennapi életvilágáról is többet mondjon. Az összehasonlító elemzésben két, az aktív állampolgárság szempontjából különböző csoportot vizsgál meg a szerző. Az egyik csoport a középiskolások, akik a politikailag felnötté válás előtt állnak, az úgynevezett prepolitikai szakaszban. Jelen esetben székelyudvarhelyi utolsó éves középiskolásokról van szó, akik körében 2004-ben készített Sólyom egy felmérést. A másik az egyetemisták csoportja, akik potenciálisan aktív állampolgárok, ezt a csoportot pedig a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen hallgató román és magyar egyetemisták képezték, akik körében 2002-ben készített a szerző felmérést.

Sólyom Andrea a politikai kultúra alatt a politikai tájékozódást, a tájékozottságot, a véleményeket és a cselekvési mintákat érti, e négy tényező mentén elemzi a vizsgált populációt. A könyv öt fő fejezetből tevődik össze, melyből az első kettő az elméleti áttekintéssel és kérdésekkel foglalkozik. A harmadik fejezet a vizsgált csoportok társadalmi hátterét taglalja; a negyedik fejezet az empirikus vizsgálatot foglalja magában, illetve az ötödikben az eredmények összegzésére és értelmezésére, további megállapításokra kerül sor.

A kutatás fő motivációja, hogy ne csak elméleti szinten foglalkozzon a politikai kultúra fogalmával, hanem a szakirodalmi és az empirikus adatok alapján egy új modellt állítson fel, amely tükrözi a romániai sajátosságokat. A normatív szemléletmód helyett egy kognitív, analitikus szemléletmód mentén való vizsgálódás a cél, továbbá az, hogy feltárja az etnikai hasonlóságokat és különbségeket az aktív állampolgárságú fiatalok között.

A kutatás főbb kérdései az erdélyi fiatalok politikához való viszonyára irányulnak, a politikai kultúra elemeire,² arra, hogy az életvilág hogyan kapcsolódik össze a politikával. (20.) A szakirodalomban pro és kontra érvek vonatkoznak a politikai kultúrát

---

² Almond és Verba szerint a politikai kultúra meggyőződések, expresszív szimbólumok és értékek rendszeréből áll, amely szubjektív orientációt nyújt a politikához. Egy másik megközelítés szerint egy társadalom politikai kultúrája az, ahogyan egy politikai rendszer internalizálódik a társadalom kognitív, affektív, értékelő orientációiban. (29.)

kutató kvalitatív és kvantitatív elemzésekre. Súlyom tanulmánya egy kvantitatív kutatáson alapszik, amely 2002-ben és 2004-ben ugyanazzal a mérőeszközzel célozza meg a vizsgálni kívánt csoportokat.³ A szerző amiatt találja elengedhetetlennek a két különböző életkori sajátosságokkal bíró csoport ugyanazon mérőeszközökkel való vizsgálatát, hogy megtudja, a különböző fejlődéslélektani szakaszokra milyen politikaképek és viszonyulási minták jellemzőek. (23.) A mélyinterjú módszerrel elkerülhetőek a normatív, statikus megállapítások, azonban Súlyom a kvantitatív kutatás mellett döntött, mivel az utóbbi évtizedekben a politikai kultúra csoport- vagy közösségi szintű leírására jobbra kvantitatív vizsgálatok születtek. (23-24.)

Az elméleti rész az ötvenes-hatvanas évek amerikai iskoláihoz, a kilencvenes évek közép-kelet-európai vizsgálataihoz, illetve a romániai politikai kultúra-kutatásokhoz kapcsolódik. Gabriel Almond és Sidney Verba politikai kultúra definíciójára, illetve ennek néhány közép-kelet-európai kritikájára hivatkozik Súlyom, amikor a politikai kultúrát akarja meghatározni. Az empirikus elemzés során Szabó Ildikó és Örkény Antal által hasonló témában végzett kutatásainak elemzési logikáját veszi alapul. A romániai kutatások közül pedig Kiss Tamásnak és Péter Lászlónak a politikai kultúra témakörében megjelent tanulmányaira támaszkodik. A kutatás újszerűsége, hogy megpróbál választ keresni arra, hogy a lokális romániai sajátosságok felülírják-e a nemzetközi szakirodalom megállapításait. Például, hogy alacsonyabb-e a szavazásra jogosult fiatalok részvétele a választásokon. Emellett azt is megnézi, hogy a nem konvencionális politikai cselekvésekben⁴ mennyire aktív a fiatal felnőtt generáció.

Négy hipotézisből indul a kutatás, melyben az első azt feltételezi, hogy négy politikai kultúra- típusnak feleltethető meg a vizsgált populáció. Így a politikai apátia, a politikától való távolságtartás, az

---

³ A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy módszertani szempontból négy nagyobb nemzetközi felmérésre támaszkodik. Két, 1990 és 1998-ban végzett, *A demokrácia konszolidálódása I. és II.* címet viselő kutatásokra, illetve az 1993-as, *A politikai reprezentáció és részvétel formáinak megjelenése Kelet-Európában* címűre, továbbá a 2000-es, *A demokrácia harmadik hulláma* című kutatásra. Ezenkívül a tanulmányban többször idéz Súlyom interjúrészteteket.

⁴ A nem konvencionális politikai cselekvés a kevésbé intézményesült, közvetett politikai cselekvési formákat jelenti, mint például az aláírásgyűjtési akciók vagy a tüntetések. (204.)

expresszív aktivizmus és végül az instrumentális aktivizmus a jellemző a vizsgált csoportokra. A második hipotézis szerint az életkori és etnikai különbségek vagy a hasonlóságok súlya nem bizonyítható egyértelműen, ennél árnyaltabb a kép. A harmadik hipotézis szerint a származási család és a kulturális anyagi háttér hatással bír a fiatalok politikai kultúrájának alakulására. A negyedik hipotézis feltételezése, hogy a fiatalok politikai orientációjának formálásában a leghangsúlyosabb szerepet a család tölti be, a többi szocializációs ágens, mint az iskola, a pártok, az egyházak, a kortárs csoportok, a médiumok csak kevésbé válnak hangsúlyossá. (109-112).

Az empirikus vizsgálat legfontosabb eredménye a politikai kultúra-típusok kialakítása, ehhez Sólyom a klaszter- és faktorelemzés módszerét alkalmazta, hogy a politikai kultúra törésvonalai és a társadalmi távolság elemzése is lehetséges legyen. Kiderült, hogy a politikailag néma, apátiával jellemezhető csoportok a szakirodalomban elterjedt négyes felosztás helyett csak öt típus kialakítása esetén láthatóak. Ezáltal az első hipotézisben felvetett típusokban a politikai apátiával jellemezhető csoport nem jelenik meg, azonban a politikától távolságot tartó és az expresszív aktivizmussal felruházható csoport között megfigyelhető egy közepesen résztvevő állampolgárfajta.

Az elemzésből megtudjuk, hogy az életkori sajátosságok markánsabbak az etnikai különbségeknél, csak néhány esetben beszélhetünk számottevő etnikai különbségről. A középiskolások kevésbé érdeklődnek a politikai események iránt, és kevésbé tájékozódnak a politikáról, mint az egyetemisták, a közélettel kapcsolatos médiafogyasztásuk pedig a helyi médiumokra korlátozódik. A mozgósíthatóság szempontjából ugyancsak a középiskolások felülreprezentáltak, az aláírásgyűjtési akciókban való részvételük magas arányt mutat. A magyar egyetemisták felülreprezentáltak a politika iránt érdeklődők közt, és tájékozottabbak a demokrácia és a politikai bal- és jobboldal fogalmával kapcsolatban román társaiknál, viszont az etnikai különbségek e tekintetben is elenyészőek. A társadalmi törésvonalak jellemzésében sem szignifikánsak az etnikai különbségek, viszont a magyar-román konfliktus megítélését a kisebbségi helyzetben lévők súlyosabb problémának találták. Összegezve tehát az etnikai különbségek az intézmények iránti bizalom, a társadalmi törésvonalak megítélése, a civil szervezeti tagság, a politikai aktivitás, és a nem konvencionális

politikai cselekvések területén mutattak erősebb különbségeket az életkoriaktól. A szerző úgy véli, a politikához való viszony szempontjából egyes területeken nagyobb a különbség a középiskolások és az egyetemisták között, mint a kisebbség-többség tekintetében. A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy mindkét vizsgált csoportra jellemző, hogy kevésbé érdekli a politika, közepesen tájékozottak a politikai kérdésekben, a romániai politikai élettel inkább elégedetlenek, a politikai intézményekkel szemben bizalmatlanok, azonban a választásokon való részvétel és az egyes, hipotetikus esetekben történő aláírásgyűjtésben aktívak.

A származási család és kulturális háttér elemzése alapján a kulturális helyzet nem befolyásolja a politikai érdeklődést és a médiafogyasztást. Az anyagi és származási háttér ennél valamivel fontosabb szerepet játszik az érdeklődés és a tájékozódás tekintetében. A családi kulturális háttér hangsúlyosabb a román egyetemisták esetében; illetve a demokráciával való elégedettség is nagyban összefügg a család anyagi helyzetével. A magyar egyetemisták intézményekhez való viszonya függ a kulturális háttérüktől. A középiskolásoknál ez függ a kulturális háttér, a vallásosság és a településtípustól is. Eszerint az általában kulturális szempontból kedvezőtlenebb helyzetben lévők, a vallásosak és a falun élők bíznak leginkább az intézményekben. A civil szervezeti tagság független a társadalmi háttértől. A nyugati társadalmakhoz képest a nem konvencionális politikai cselekvés éppen fordítva alakul a romániai fiataloknál, vagyis a középiskolások kezdeményezőkézsége a kedvezőtlenebb anyagi helyzetű és származású fiatalokra jellemző.

A szocializációs ágensek ismertetése az első fejezetben olvasható, ahol a szerző Szabó Ildikó és Falus Katalin munkáira hivatkozik, amikor a családok államszocializmus alatti szocializációs stratégiájáról, az egyéni érdekérvényesítő technikákról és „a játékszabályok látszólagos betartásáról”, túlélési technikákról ír. (61.) A könyvet átívelő alapos és bő nemzetközi és hazai szakirodalmi utalás ellenére a családi, iskolai szocializációs háttérrel és a szervezeti tagságot alakító pártállami örökség résznél a szerző nem tér ki az

---

5 Azt kiemeli a szerző, hogy ugyan az aláírásgyűjtési akciókban magas a fiatalok részvételi aránya, de ezek az akciók olyan ügyek voltak, melyek személyesen is érintették a fiatalokat, így az ő olvasatukban nem feltétlenül minősült politikai cselekvésnek.

erdélyi társadalomkutatók⁶ munkáira. Ugyan ezek az elemzések nem a politikai szociológia diszciplínájába tartoznak, de releváns megállapításokat tesznek a hétköznapokról és az egyéni életút-stratégiákról '89 előttről. Szabó Ildikó-és Falus Katalin⁷, illetve Murányi Istváns a magyar társadalom pártállami örökségéről beszélnek, így a romániai társadalomól csak feltételezések kapnak helyet a dolgozatban. Mivel a kutatás célja a romániai sajátosságok feltárása, érdemes lett volna a pártállami örökség erdélyi elemzéseit is megemlíteni.

Sólyom Andrea kutatása tehát egy fiatal generáció több csoportját vizsgálja, a tizen- és huszonéveseket, illetve a többség/kisebbség politikai kultúrájában jelenlévő különbségeket is értelmezi. A könyv formájában megjelent elemzés egy több évtizedes kutatói tapasztalaton és az ez idő alatt feltárt ismeretanyagon nyugszik, ami megadja kutatása stabil alapját. Igyekszik mind a nemzetközi, mind a hazai politikai kultúra-kutatásokba beágyazni a munkáját, s ezt sikerrel teszi meg. Emiatt a könyv megkerülhetetlen azok számára, akik a kelet-közép-európai rendszerváltás utáni politikai kultúráról akarnak tájékozódni, vagy hasonló témában vizsgálni.

---

6 Bíró A. Zoltán: *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998.; Bodó Julianna: *A formális és informális szféra ünneplési gyakorlata az 1980-as években*. Budapest: Scientia Humana, 2004.; D. Lőrincz, József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2004.; Bodó Julianna: *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 1998. stb.

7 Szabó Ildikó – Falus Katalin: Politikai szocializáció közép-európai módra: a magyar sajátosságok. *Magyar Pedagógia*, 2000/4.

8 Murányi István: *Identitás és előítélet*. Budapest: Új Mandátum, 2006.